

**Дмитро
Ягунов**

СУЧАСНА ПЕНОЛОГІЯ

АЛЬТЕРНАТИВНИЙ КУРС

Дмитро Ягунов

СУЧАСНА ПЕНОЛОГІЯ

альтернативний курс

Одеса
Фенікс
2010

ББК 67.409(4Укр)
УДК 343.811
Я 314

Рецензенти:

Е. А. Гансова

доктор філософських наук, професор

М. А. Польовий

кандидат історичних наук, доцент

Т. В. Мельничук

кандидат юридичних наук

Ягунов Д. В. Сучасна пенологія: альтернативний курс / Д. В. Ягунов. – О.: Фенікс, 2010.
– 176 с.
ISBN 978-966-438-308-7

ISBN 978-966-438-308-7

© Ягунов Д. В. , 2010
© Оформлення ПП “Фенікс”, 2010

ПЕРЕДМОВА

Я присвячую цю книгу своєму дідусеві – Сергію Макаровичу Кузнецову, вченому-історику та видатному педагогу.

С. М. Кузнецов народився 19 серпня 1922 року в Москві.

Після закінчення середньої школи був призваний до Радянської Армії. Брав участь у боях з німецькими військами. У січні 1941 року, коли відбувся контрнаступ під Москвою, рядового С. М. Кузнецова було тяжко поранено під час розвідувальної операції. Внаслідок поранення він втратив руку.

Однак його сила духу та енергійність не дозволили йому пасти жертвою обставин. Після одужання, незважаючи на тяжке поранення, він вів активний спосіб життя, працюючи в евакогоспіталі в Ярославлі.

У подальшому він обрав професію дослідника та викладача. Після наполегливого навчання (спочатку в Ярославському педагогічному інституті, потім у Київському педагогічному інституті) працював у Полтавському педагогічному інституті та Черкаському педагогічному інституті.

У 1950 – 1952 роках обирався секретарем, другим секретарем Черкаського міського Компартії України.

У 1952 – 1955 роках С. М. Кузнецов навчався в аспірантурі Академії суспільних наук при Центральному Комітеті КПРС. Після успішного закінчення Академії та захисту кандидатської дисертації С. М. Кузнецов працював у Черкаському педагогічному інституті на посадах доцента та завідувача кафедри.

Багато років свого життя він присвятив науковій та педагогічній роботі в Черкаському педагогічному інституті, який згодом отримав назву Національного університету імені Богдана Хмельницького.

На всіх займаних посадах виявив себе здібним організатором та керівником кафедри. Як викладач, домагався високого рівня знань студентів з історії. Студентські наукові роботи, написані під його керівництвом, неодноразово відзначались на республіканських турах Всесоюзних конкурсів.

Сергій Макарович успішно вів науково-дослідну роботу. Як член авторських колективів, брав участь у виданні «Історії міст та сіл Української РСР (Черкаська область)» (Інститут історії Академії наук України, 1972. Головна редакція Української радянської енциклопедії Академії наук України).

Має понад сто (110) публікацій з історії України та Радянського Союзу.

Багато років С. М. Кузнецов обирався заступником секретаря парткому Черкаського педагогічного інституту, був заступником голови президії обласної організації товариства «Знання», головою Черкаського міського відділення товариства «Знання», завідувачем кафедри Черкаського педагогічного інституту, позаштатним лектором, керівником історичної групи та керівником науково-методичної Ради заочної вищої партійної школи при Черкаському обкомі Компартії України, викладачем історії Черкаського гарнізонного університету при будинку офіцерів черкаського гарнізону.

За роки своєї наполегливої праці С. М. Кузнецов неодноразово відзначався урядовими нагородами та грамотами. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1 ступеня, двома

орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знаком Пошани», дванадцятьма медалями, у т. ч. «За відвагу» та «За бойові заслуги», медаллю ім. Макаренка, Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

Має звання «Заслужений працівник вищої школи Української РСР».

С. М. Кузнецов зробив усе, щоб передати свій багатий досвід викладача та вченого нащадкам. Я пишаюсь тим, що маю честь бути його онуком.

Дмитро Ягунов

від імені родин Ягунових – Кузнецових – Примаченків

ВСТУП

Сучасна українська наука кримінально-виконавчого права перебуває у стадії глибокого переосмислення і продовжує розвиватися. При вивченні відповідної навчальної дисципліни, яка викладається в більшості юридичних вузів, студенти мають можливість користуватися великою кількістю підручників та навчальних посібників з питань організації виконання кримінальних покарань в Україні, підготовлених відомими вченими та професійними авторськими колективами.

Проте варто наголосити, що більшість таких видань підготовлені за традиційною структурою, виробленою ще за радянських часів. І ця структура, на нашу думку, вкрай неповно відображає актуальні проблеми сучасних знань про покарання як соціальний інститут та в'язницю як публічну агенцію, про наслідки її функціонування та трансформаційні процеси, що характеризують сутність самої в'язниці.

Альтернативність цього видання випливає з намагання відійти від стереотипних посібників та підручників з традиційно радянської структурою. Структура цього видання обумовлена авторським намаганням надати читачам інформацію з найбільш проблемних питань сучасної пенальної теорії та практики.

Це видання має за мету надати інформацію науково-довідникового характеру, яку б студенти могли використовувати при підготовці до практичних занять паралельно з іншими підручниками з кримінально-виконавчого права.

У цьому виданні ми не фокусуємо увагу на предметі та методі кримінально-виконавчого права, зв'язку кримінально-виконавчого права з іншими навчальними дисциплінами, особливостях правового статусу персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України та засуджених, на особливостях виконання (відбування) певних видів покарань або, наприклад, забезпечення законності в установах кримінально-виконавчої системи. Цей матеріал можна знайти в повному обсязі в будь-якому сучасному вітчизняному виданні з кримінально-виконавчого права. Інформація з цих питань носить усталений та нерідко традиційно-формальний характер.

У цьому виданні основна увага фокусується на сучасних тенденціях розвитку національних пенітенціарних систем, трансформаціях, проблемних питаннях, які залишаються поза увагою традиційних підручників з кримінально-виконавчого права, проте без вивчення цих питань критичний підхід до української теорії та практики виконання покарань є неможливим.

Причому йдеться не про зарубіжний досвід як такий, що також частково знаходить своє відображення в сучасній навчальній літературі, а саме про тенденції та проблемні аспекти функціонування національних пенітенціарних систем сучасних країн, які значною мірою мають своє підґрунтя у впливах глобалізації на сутність та природу покарання, його цілі та систему покарань.

Увага також приділяється проблематиці виникнення сучасної в'язниці та історичному розвитку вітчизняної пенітенціарної системи.

Окремий розділ присвячено діяльності служби пробації в західних країнах та перспективам впровадження інституту пробації в нашої державі.

Крім того, у цьому виданні також знайшли своє відображення вельми цікаві проблеми в'язничної приватизації, хвиля якої накрила національні пенітенціарні системи в сучасних західних країнах, поставив тим самим під сумнів основоположні засади функціонування в'язничних систем.

Сподіваємося, що це видання викликає інтерес не тільки у студентів, які вивчають кримінально-виконавче право, але й у всіх читачів, які цікавляться соціологічними та правовими проблемами сучасної пенології.

З повагою,

Дмитро Ягунов

жовтень 2010 року

Розділ 1

В'ЯЗНИЦЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ТА ПУБЛІЧНА АГЕНЦІЯ

Визначення поняття

Поняття «в'язниця» походить від слова «*prison*» (з давньофранцузької «*prisoun*»). Гуманітарні науки також нерідко використовують інше поняття – *тюрма*. Вважається, що воно має своє походження від німецької «*Turm*» – вежа, тюркської «*türme*», татарської «*törmä*» – в'язниця).

В'язниця означає установу, яка відповідає за виконання кримінальних покарань чи кримінально-правових заходів, а також застосування окремих заходів кримінально-процесуального характеру, зокрема запобіжних заходів, які пов'язані з ізоляцією від суспільства. Одне з найпростіших визначень в'язниці дав А. Піонтковський: «В'язниця – це державна установа, яка примусово обмежує свободу руху ув'язненого у межах певного простору»¹.

У будь-якому разі це означає, що в'язниця є відповідальною за утримання людини в юридично виправданій ізоляції.

Чинне вітчизняне законодавство не використовує поняття «в'язниця», проте ми не можемо не використовувати саме цей термін, який увійшов до інструментарію соціологічної та юридичної наук.

Типологія вітчизняних в'язниць

Згідно з чинним законодавством України соціологічному розумінню поняття «в'язниця» відповідають закриті установи, які:

- 1) виконують покарання у виді позбавлення волі для дорослих (*виправні колонії*);
- 2) виконують покарання у виді обмеження волі (*виправні центри*);
- 3) виконують покарання у виді позбавлення волі для дітей (*виховні колонії*);
- 4) використовуються як місця поперед-

нього ув'язнення (*слідчі ізолятори*)².

Зарубіжна історична та сучасна практика

У зарубіжній історичній та сучасній законодавчій практиці можна знайти різні назви та види закритих установ, проте багато з них сьогодні використовуються в науці та журналістиці як синоніми поняття «в'язниця»:

Джейл (jail) – різновид закритих установ у США, що підпорядковані місцевим

¹ Піонтковський, А. Тюремноеведение. Его предмет, содержание, задачи и значение / А. Пионтковский. – О., 1892. – С. 4.

² Детальніше – у розділі, присвяченому структурі Державної кримінально-виконавчої служби України.

органам влади або місцевого самоврядування. Джейли водночас використовуються як для ув'язнення осіб, які чекають вирок, так і для ув'язнення тих, кого було засуджено до позбавлення волі на строк до 1 року. У штаті Масачусетс деякі джейли мають назву виправних домів (*houses of correction*)³.

Реформаторій (*reformatory*) – назва для окремих видів в'язниць у деяких штатах США. У Вашингтоні так називаються деякі в'язниці для дорослих, у той час коли в інших штатах ця назва використовується для визначення закритих установ для неповнолітніх⁴.

Пенітенціарна установа (*penitentiary*) – тип установ у Канаді, які виконують покарання щодо осіб, позбавлених волі на строк понад 2 роки, і функціонують на федеральному рівні на відміну від в'язниць (*prison*), які функціонують на рівні провінцій.

Військова в'язниця (*military prison, disciplinary barrack*) – установа, призначена для утримання ув'язнених військовослужбовців у період проведення досудового слідства, для виконання покарання у виді позбавлення волі та дисциплінарних стягнень, пов'язаних з обмеженням волі.

Воєнізований виправний табір (*boot camp*) – спеціальна установа для молоді у США, щось середнє між в'язницею, трудовим табором та військовою школою. Призначені для «важких» підлітків, над якими їхні батьки втратили контроль. Нерідко використовуються як альтернатива реальному покаранню у в'язницях. Перші такі

³ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.wordiq.com/definition/Prison>

⁴ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.wordiq.com/definition/Prison>

табори виникли в Джорджії та Оклахомі 1883 року через переповнення в'язниць. Вони розглядались як певний режим для підлітків та молоді, менш суворий в'язничного, але більш суворий у порівнянні з альтернативними позбавленням волі покараннями. Фокус робиться на військовій дисципліні та підготовці. Порушення програми призводить до призначення реального покарання. 1995 року воєнізовані виправні табори використовувалися федеральним урядом та урядами двох третин американських штатів. Виправні табори також функціонують у Канаді (з 1997 року). У Новій Зеландії вони існували з 1971 до 1981 року.

Виправна колонія (*penal colony*) – тип установи, звичайно, характерний для колишнього СРСР та пострадянських країн, яка призначена для виконання покарання у виді позбавлення волі різних видів та на різний строк. Проте в зарубіжних країнах цей термін означав щось більше, аніж просто ув'язнення або певну установу. Цей тип ізоляції використовувався для покарання злочинців саме на віддалених від країни місцевостях (у колоніях). Британська, французька та інші колоніальні імперії використовували заморські землі у виді місць для ізоляції злочинців. Так, у XVIII столітті близько 50 тис. злочинців були вислані до Північної Америки та становили приблизно чверть всього англійського населення на цьому континенті. Те ж саме можна сказати і про французьку Луїзіану на початку XVIII століття, Нову Каледонію та інші території. Щодо Російської імперії, то ще 1857 року фактично статус виправної колонії було надано острову Сахалін. Радянська Росія аналогічно використовувала величезні простори Сибіру та Далекого Сходу як одну велику колонію.

Борстальська установа (*borstal*) – тип закритих установ для неповнолітніх, що тривалий час існували в Англії та Уельсі. Борстальські установи з'явилися в Англії після доповіді лорда Гледстоуна, який зауважив на необхідності відокремлення у в'язницях молоді від дорослих. Подібна система почала створюватися в містечку Борсталь у графстві Кент з 1902 року. З 1982 року борстальська система почала замінюватися на систему закритих центрів для молоді, проте сама назва посіла важливе місце як поняття, що означає закриті виправні установи для дітей. Сьогодні у Сполученому Королівстві функціонують установи для молоді (*Her Majesty's Young Offenders Institution*), де утримується молодь у віці від 18 до 20 років (у деяких випадках – від 15 років).

Концентраційний табір (*concentration camp*) – табір-в'язниця для військовополонених і цивільних у військовий час або при тоталітарному режимі. Перші концентраційні табори створено англійцями для бурського населення під час Другої англо-бурської війни в Південній Африці 1889 року. У Радянській Росії перші концентраційні табори були створені одразу ж після революції 1917 року. Ці перші табори звичайно створювалися на місці таборів, що звільнилися після обміну військовополоненими Першої світової війни. Як правило, застосовували ув'язнення в концентраційний табір не за конкретну

«провину» перед новою владою, а за тим самим принципом, за яким у роки Першої світової війни інтернували осіб, що не були військовополоненими, а просто колишніми громадянами ворожої держави, що мали родичів за лінією фронту й т.п., тобто до осіб, потенційно небезпечних через свої родинні та інші зв'язки. У роки Громадянської війни нерідко застосовувалася такий захід, як ув'язнення у концентраційному таборі не на певний строк, а «до закінчення громадянської війни».

Восени 1923 року функціонувало вже понад триста таборів, з яких найвідоміший – *СЛОН* (Соловецький табір особливого призначення), який послужив свого роду лабораторією для подальшого розвитку системи виправно-трудових таборів ГУЛАГу. У Німеччині та на окупованих територіях у період 1933 – 1945 років існувало приблизно 5 тис. концентраційних таборів, створених нацистами в окупованих ними країнах. Серед найбільш сумнозвісних нацистських таборів можна згадати Бухенвальд, Дахау, Майданек, Собібор, Трєблінку.

Сутність в'язниці: нейтральність

З огляду на різноманітність різних типів в'язниць, що існують або існували в різних країнах, та соціальні наслідки, що спричиняються ув'язненням, варто зробити вкрай важливе застереження: її не можна розглядати лише як установу та аналізувати лише у формально-юридичному аспекті.

Формально-юридичний підхід є занадто спрощеним. В'язниця не існує у вакуумі. У сучасній державі в'язниця є найважливішим інструментом соціального контролю, поєднаного з примусом. Вона є частиною політичного, соціального, економічного і морального порядку.

Важливо зазначити, що «в'язниця» є категорією *нейтральною* через те, що ув'язнення – це «нормальна реакція на злочин у сучасному західному світі»⁵. Сучасна в'язниця – це соціально обумовлене й соціально необхідне явище, тому в «чистому» вигляді вона не може бути «поганою» або «хорошою».

Дійсно, якщо задатися питанням, чи можна сьогодні увести систему кримінальної юстиції без такого елемента, як в'язниця, то відповідь, вочевидь, буде негативною. Більше того, зростання в'язничного населення у глобальних масштабах, що має місце сьогодні, підтверджує гіпотезу про необхідність існування в'язниці як найважливішого механізму соціального контролю.

Сутність в'язниці: очевидність

Категорія «в'язниця» є також *очевидною*.

Як зазначив відомий французький вчений Мішель Фуко, можна зрозуміти, чому в'язниця як форма покарання дуже рано набула характеру очевидності. «Очевидність» в'язниці... базується... на тому, що вона є простою формою «позбавлення свободи». Як може в'язниця не бути головним засобом покарання в суспільстві, де воля належить усім і [до свободи] кожен індивід прив'язаний загальним та постійним почуттям.

В'язниця є природною, як є природним у нашому суспільстві використання часу як міри відносин обміну. Очевидність в'язниці базується на її ролі машини для перетворення індивідів. Як можна не прийняти в'язницю, якщо вона більш акцентовано відтворює ті механізми, які вже існують у тілі суспільства?⁶

⁵ Зер, Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя / Г. Зер. – К., 2004. – С. 30.

⁶ Фуко, М. Надзирать и наказывать / М. Фуко. – М., 1999. – С. 338-341.

Варто навести ще один вкрай важливий висновок М. Фуко: «Відомі всі вади в'язниці. Відомо, що вона небезпечна, якщо не марна. І все-таки ніхто не знає, чим її можна замінити. Вона – огидне рішення, без якого, очевидно, не обійтись»⁷.

Сутність в'язниці: негативність

У той самий час в'язниця завжди асоціюється з чимось *негативним*, і з цим важко не погодитися. За блискучим висловом М. Фуко, в'язницю в її реаліях та очевидних наслідках одразу ж оголосили «*великою поразкою кримінального правосуддя*», бо:

- в'язниці не знижують рівня злочинності;
- в'язниця не може не створювати делінквентів;
- в'язниця робить можливою і навіть заохочує організацію середовища делінквентів;
- звільнені в'язні фактично вимушені вчиняти повторні злочини;
- в'язниця опосередковано створює делінквентів шляхом позбавлення родини ув'язненого матеріальних можливостей для існування⁸.

У будь-якому сучасному підручнику з кримінології неодмінно зазначатиметься, що в'язниця справляє надзвичайно негативний вплив на особистість, з чим не можна не погодитися.

За висловленням канадського вченого М. Джексона, «більшість ув'язнених не є небезпечними. Проте жорстоке ув'язнення, ізоляція, несправедливість та агресія перетворюють безпечних на небезпечних, роблять небезпечних ще більше небезпечними»⁹.

⁷ Там само. – С. 387.

⁸ Див.: Там само. – С. 387-341.

⁹ Jackson, M. Justice behind the Walls: Human Rights in Canadian Prisons / M. Jackson. – Douglas & McIntyre, 2002. – P. 15.

Свого часу одна з канадських урядових комісій у дискусії щодо результативності ув'язнення та необхідності ширшого впровадження альтернативних санкцій зробила такий висновок: «Суспільство витрачає мільйони доларів на те, щоб ще раз створити і підтримати вже доведену невдачу в'язниці. Ув'язнення не може виконати два свої завдання: виправити злочинця і забезпечити постійний захист суспільства»¹⁰.

Відомий шведський вчений-пенітенціарист Улла Бундесон також звертає увагу на те, що «незважаючи на проголошення офіційних цілей покарання, у пенітенціарних установах негативні процеси домінують над позитивними. Серед негативних процесів відмічається поширення в'язничної субкультури, стигматизація, відчуження від суспільства. Рецидив неминучий через негативний вплив реальних умов відбуття покарання, розрив соціальних зв'язків засудженого, погіршення його становища в суспільстві після звільнення»¹¹.

В'язниця як модель суспільства

Сьогодні існує достатньо поширений погляд на в'язницю як на певну *модель суспільства*. Вважається, що за спрямованістю діяльності держави у справі пенітенціарної техніки можна судити й про рівень розвитку демократії. І, на наш погляд, справедливим є те, що «в жодному місці ви не зможете проникнути в саму сутність політичної системи країни такою мірою, як у в'язниці. Чим ближче суспільство до тоталітарного, тим ближче воно впізнає себе в суспільстві ув'язнених»¹².

Безумовно, потрібно критично розглядати в'язницю як безпосередню мікромодель суспільства, в якому вона існує. Але «відносна ізоляваність її соціального процесу від впливу зовнішніх факторів надає рідкісну можливість системного аналізу»¹³.

Відомий російський вчений Г. Хохряков ще більше підкреслює значення в'язниці для суспільного розвитку: «Світ в'язниці – це не стільки карикатура на «вільне» суспільство, скільки його дзеркальне відображення»¹⁴.

¹⁰ MacGuigan, M. (Chairman) Report to Parliament by the Sub-committee on the Penitentiary System in Canada / M. MacGuigan. – Ottawa, 1977. – P. 35; Jackson, M. Вказ. твір. – P. 15.

¹¹ Бундесон, У. Надзор за отбывающими наказание на свободе / У. Бундесон. – М., 1979. – С. 5.

¹² Kuznetsov, E. Prison Diaries. – (Цит. за: Карклинс, Р. Организация власти в советских исправительно-трудовых колониях / Р. Карклинс // СОЦИС. – 1990. – № 6. – С. 105).

¹³ McCleery, R. (1962) Policy Changes in Prison Management. – (Цит. за: Карклинс, Р. Вказ. твір. – С. 105).

¹⁴ Хохряков, Г. Парадоксы тюрьмы / Г. Хохряков. – М., 1991. – С. 130.

С. Довлатов у своїх «Записках табірного наглядача» згадує: «Ставши наглядачем, я відкрив вражаючу схожість між табором та свободою»¹⁵.

Можна звернутися і до О. Солженіцина: «[Табір] дав мені найглибші знання про Радянський Союз, оскільки з жодного місця не можна так глибоко зрозуміти комуністичну систему, як з Архіпелагу Гулагу. Там її центр тяжіння, її ядро»¹⁶.

Об'єктивність існування в'язниці та конфлікт її цілей

Коли ми говоримо про в'язницю, то одразу ж виникає питання, чому вона створює так багато проблем, на вирішення яких суспільство витрачає стільки часу, сил та грошей. Відповідь пов'язана з *об'єктивністю в'язниці та конфліктом між її цілями*. Існує гострий конфлікт між обов'язком персоналу в'язниці підтримувати певні гуманістичні стандарти та ефективністю в'язниці¹⁷.

Саме тому французький вчений М. Фуко слушно зазначив з цього приводу, що «вся монотонна критика в'язниці зводилася до того, що в'язниця не виправляє злочинців, а, намагаючись виправляти, вона втрачає свою каральну сутність»¹⁸.

Історія в'язниці та в'язнична реформа

Если кто-то, желая из филантропических побуждений реформировать этот необходимый и доходный институт, обратится к его изучению, я стану умолять его бросить это занятие и взяться за что-нибудь иное. Ведь именно этим занимались реформаторы прошлого, которые под тем предлогом, что к старым тюрьмам не проявляется должного внимания, что в них царят коррупция, моральное и физическое насилие, превратили их в дьявольские вертепы пыток, злодейств и проклятий, в то, что называется образцовой современной тюрьмой.

Джордж Бернард Шоу
«Преступление тюремного наказания»¹⁹.

Наприкінці цього розділу нам хотілося б сфокусувати увагу на вельми важливому питанні. Йдеться про сутність будь-яких спроб реформування в'язниці.

Як підкреслює М. Фуко, це викликає здивування, бо «впродовж останніх 150 років проголошення невдачі в'язниці

¹⁵ Довлатов, С. Зона. Записки лагерного надзирателя / С. Довлатов. – М., 1991. – С. 35.

¹⁶ Солженицын, А. Публицистика (На Западе: 1974 – 1993) : в 3 т. / А. Солженицын. – Ярославль, 1995. – Т. 1. – С. 367.

¹⁷ Див.: Goffman, I. On the Characteristics of Total Institutions: Staff-Inmate Relations / I. Goffman // The Prison: Studies in Institutional Organization and Change / ed. D. Cressey. – New York, 1961. – P. 60; Goffman, I. Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates / I. Goffman. – Pelican Books, 1981. – P. 27.

¹⁸ Foucault, M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison / M. Foucault. – Penguin Books, 1991. – P. 268.

¹⁹ Див.: Митфорд, Дж. Тюремный бизнес / Дж. Митфорд. – М., 1978. – С. 315.

супроводжувалося її збереженням»²⁰. І щоразу, коли йдеться про в'язницю, ми починаємо говорити про її реформування, не помічаючи того, що потрапляємо в «пастку».

Річ у тім, що рух за реформування в'язниці за контроль над нею *не* є сучасним явищем. Як зазначив Фуко, рух за реформування в'язниці навіть не є результатом визнання її невдачі.

«В'язнична реформа» – ровесниця в'язниці: вона постає як своєрідна її програма. Із самого початку в'язниця оточена низкою механізмів, які, як це здається, покликані вдосконалити її, але в дійсності є складовою її функціонування, – настільки тісно вони пов'язані з існуванням в'язниці упродовж усієї її довгої історії. Тому не слід розуміти в'язницю, її «невдачу» та більш або менш успішну її реформу як три послідовних етапи.

Відповідь на ці критичні зауваження була завжди такою: повторення незмінних принципів пенітенціарної техніки. Впродовж 150 років в'язниці завжди пропонували як ліки саму ж в'язницю: відновлення пенітенціарних технік як єдиний спосіб вирішення їхньої постійної невдачі; здійснення виправного проекту як єдиний спосіб переборення неможливості його здійснення²¹.

Тому «не варто розглядати в'язницю як інертний механізм, який час від часу пробуджується рухами за реформу в'язниці. «Теорія в'язниці» скоріше була стійкою сукупністю робочих інструкцій в'язниці, ніж її випадковою критикою, і складала одну з умов її функціонування. В'язниця завжди була частиною активного поля, де... множилися проекти перебудови, експерименти, теоретичні дискурси, особисті свідчення та дослідження»²².

²⁰ Фуко, М. Вказ. твір. – С. 398.

²¹ Там само. – С.342, 393.

²² Фуко, М. Там само. – С. 344.

Розділ 2

ІСТОРІЯ В'ЯЗНИЦІ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ТА ПУБЛІЧНОЇ АГЕНЦІЇ

Народження сучасної в'язниці

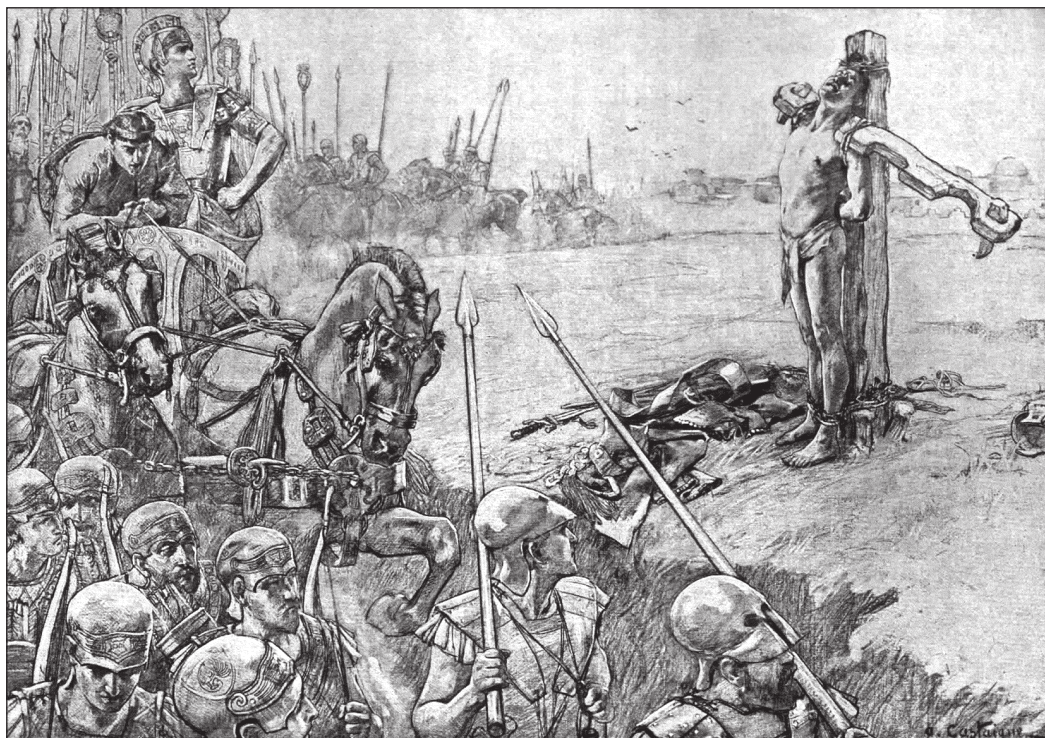
Перше, що ми маємо відзначити, говорячи про історію в'язниці: невірно думати, що в'язниця – це установа, історія якої налічує багато століть.

Навпаки, це дуже й дуже «молодий» феномен, який останнім часом увійшов до системи соціального контролю.

Проте зауважимо: йдеться про *сучасну в'язницю*, з притаманними їй цілями, серед яких чільне місце посідає *виправлення та ресоціалізація засуджених*.

Саме сучасна пенітенціарна школа, за висловленням видатного італійського кримінолога Енріко Феррі, відображає наявність трьох елементів: 1) ізоляція; 2) праця; 3) просвітництво (зокрема релігійне)²³.

Одразу ж виправимо себе – *сучасною* в'язниця є лише упродовж останніх двох століть. І певною мірою можна не погодитися щодо «традиційності» ув'язнення як виду покарання.

²³ Див.: Феррі, Э. Уголовная социология / Э. Ферри. – М., 2009. – С. 25.

В'язниця в історичній ретроспективі

Як місце для попереднього ув'язнення, в'язниця існувала з давніх часів. В'язниці використовувалися переважно для тимчасового утримання злочинців, полонених, рабів та боржників.

У Стародавньому Римі, наприклад, відомою стала *Мамертинська в'язниця*, або *Tullianum*, побудована за часів Сервія Туллія (578 – 535 рр. до н. е.). Вона збереглася донині (у північній частині Капітолію та Римського Форуму). З IV століття до н. е. Мамертинська в'язниця призначалася для державних злочинців та військовополонених правителів (Верцинжетоликс, Югурта, Сіян), які тут очікували до проведення їх вулицями міста під час тріумфу²⁴.

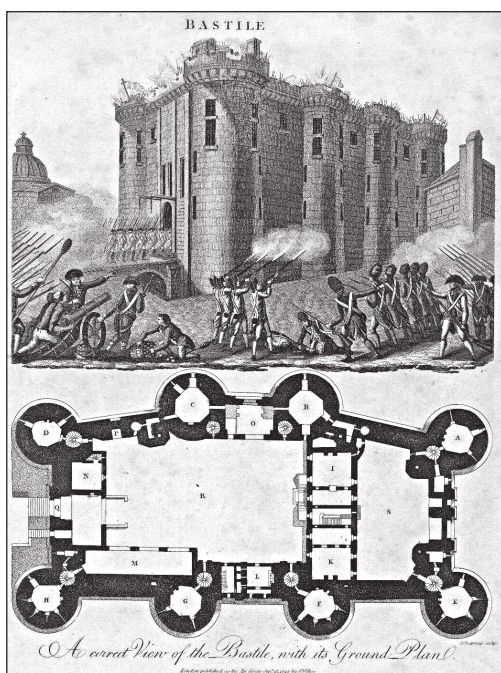
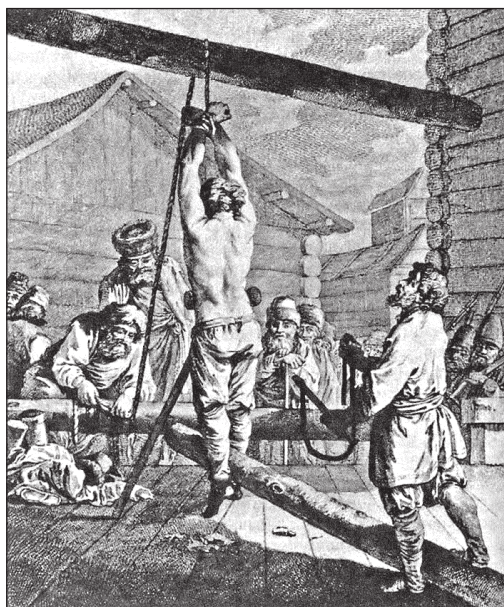
У часи Середньовіччя широко практикувалося ув'язнення полонених, боржників, злочинців та окремих політичних діячів у монастирях, у вежах фортець та лицарських замків, а також у міських ратушах. Прикладами таких місць є загальновідомі *Тауер* у Лондоні та *Бастилія* в Парижі.

Бастилія, наприклад, відома завдяки наявності таких приміщень, як *ублієт* (фр. *oubliette*, від фр. *oublier* – забувати). Ублієт був різновидом середньовічної в'язничної камери, доступ до якої було влаштовано лише через люк у стелі. Таким чином, вийти з ув'язнення без сторонньої допомоги було неможливо. У таких камерах перебували в'язні, яких розраховували тримати до кінця життя, щоб про них забули (звідси і назва). Можна впевнено сказати, що такі в'язниці відображали сутність та цільову спрямованість ув'язнення тих часів.

Після Хрестових походів у Європі набуло поширення масове жебрацтво, що в подальшому стало поштовхом для появи перших *виправних будинків*. Величезна кількість бродяг

²⁴ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Мамертинська_в'язниця

та жебраків негативно впливала на економічні засади соціальних відносин. Тому контроль за цією групою населення обумовив появу якісно нових інституцій.

Таким чином, були розпочаті спроби *інституційного* вирішення криміногенних проблем. Появу так званих «*gospitalів*» у Франції, «*zuchthausern*» у Німеччині, «*tuichthuisen*» у Голландії, «*correctional houses*» в Англії або «*tukthus*» в Норвегії можна розглядати як передвісницю закритих інституцій, що мали за мету виправлення через працю.

У Лондоні такий дім було побудовано 1550 року, в Амстердамі – 1588 року. Аналогічні установи з'явилися 1613 року в Любеку, 1615 року – у Гамбурзі, 1682 року – у Мюнхені.

Проте здебільшого середньовічні в'язниці були мало схожі на сучасні закриті установи. Діти утримувалися разом з дорослими, чоловіки – з жінками, кримінальні злочинці – з ув'язненими за цивільно-правові борги або жебрацтво. В'язничні будівлі були позбавлені сонячного світла та свіжого повітря. І головне – їх функціонування *не* було пов'язане з ув'язненням як *видом покарання*.

У XVIII столітті поширеним видом покарання (окрім смертної кари) було *вигнання до заморських колоній* з примусовою працею або без такої. Проте вже наприкінці цього самого століття в Європі відбулося зменшення застосування вигнання. Вся увага стала фокусуватися на праці ув'язнених, які утримувалися у закладах, що більш або менш нагадували сучасні в'язниці з огляду на цілі їх функціонування.

Перші реформи.

Поява сучасної в'язниці

Отже, варто пам'ятати, що впродовж тривалого часу ув'язнення не було покаранням, а скоріше *формою очікування* смертної кари або тілесних покарань або, наприклад, заслання на галері, які домінували в Європі упродовж багатьох століть.

Ув'язнення як покарання є відносно новим явищем. Воно замінило шибениці та заслання лише наприкінці XVIII століття²⁵. І з моменту запровадження ув'язнення в Європі та

²⁵ Див.: Jackson, M. Вказ. твір. – Р. 1.

Північній Америці як основної форми покарання воно залишило свій слід в європейській культурі²⁶.

Проте навіть у перші роки XIX століття існувало відчуття новизни в'язниці²⁷. Краще за всіх, як ми вважаємо, це довів М. Фуко:

В'язниця народилася раніше, ніж вважають ті, хто пов'язує її виникнення разом із прийняттям нових кодексів. Форма в'язниці існувала раніше, ніж її почали систематично використовувати в кримінальному праві. Вона виникла тоді, коли по всьому тілу суспільства поширилися процедури, спрямовані на розподіл індивідів, їх закріплення в просторі, класифікацію, ... муштру тіл, регламентацію їх поведінки, утримання їх в повній видимості, оточення їх апаратами спостереження, реєстрації та оцінки, а також на створення централізованого знання про них. Загальна форма апарату, покликаного робити індивідів покірними і корисними... намалювала інститут в'язниці ще до того, як закон визначив його як основний засіб покарання. Наприкінці XIX – початку XX століття дійсно існувало покарання у формі тюремного ув'язнення, але воно було новим.... Правосуддя, яке видає себе як за «рівне для усіх», і судовий апарат, який виглядає як «автономний», але містить у собі всі асиметрії дисциплінарного примусу, – такий зв'язок знаменує народження в'язниці, форми «покарання у цивілізованих країнах»²⁸.

Перехід від публічного покарання з його ритуалами, які справляють враження, з його мистецтвом, яке є невідривним від церемонії завдання болю, до в'язничного покарання, яке приховане за міцними стінами архітектурних споруд і охороняється адміністративною таємницею... є переходом від одного мистецтва до іншого, не менш тонкого²⁹.

І, як зазначає американська дослідниця Дж. Мітфорд, можна здивуватися, коли стає відомим, що історія в'язниці як місця ув'язнення нараховує всього лише 200 років, що ці установи мають суто американське походження, яке було замислене його творцями при здійсненні гуманних реформ, що було покликано сповістити світу початок епохи Просвітництва³⁰.

Отже, кінець XVIII століття ознаменувався хвилею в'язничних реформ.

1777 року англійський мислитель та філантроп *Джон Говард* підготував доповідь «*Положення про в'язниці в Англії та Уельсі*» (*State of Prisons in England and Wales*), у якій було визнано, що англійські в'язниці є дезорганізованими, варварськими та брудними. Він вперше закликав до тотального реформування англійської в'язничної системи, яке передбачало дійсно новаторські для того часу ідеї: 1) в'язнична служба має бути постійною та регулярно оплачуваною роботою; 2) повинен існувати орган зовнішнього контролю за діяльністю в'язниць; 3) ув'язнені мають забезпечуватися відповідним харчуванням та всіма іншими необхідними речами, обумовленими їх перебуванням у в'язниці.

Пропаганда Говарда мала значний вплив, і не тільки в Європі. У 1790-х роках у Північній Америці почався рух за в'язничну реформу. Він породив і перші практичні дослідження.

Перші пенітенціарні установи (*пенітенціарії*) з'явилися вже наприкінці XVIII – початку XIX століття в США, базуючись на принципах демократичного устрою держави та забезпечення суспільства, хоч сам термін має англійське походження. Вперше він був використаний в англійському *Пенітенціарному акті* 1779 року, який базувався на ідеях філантропа *Джона Говарда* та юриста *Вільяма Блекстоуна*.

²⁶ Див.: Там само. – Р. 15.

²⁷ Див.: Фуко, М. Вказ. твір. – С. 338.

²⁸ Rossi, P. Traite de droit penal. – 1829. – Т. III. – (Цит. за: Фуко, М. Вказ. твір. – С. 337-338).

²⁹ Фуко, М. Вказ. твір. – С. 376.

³⁰ Див.: Митфорд, Дж. Вказ. твір. – С. 49.

Проте варто зазначити, що англійці не створили установ, де б із засудженими проводилася робота, спрямована на виправлення негативних аспектів їхньої особистості та заснована не тільки на праці, а й на моральному вихованні. Фінансові труднощі, пов'язані з Американською революцією та війною з Францією, а також витрати на депортацію злочинців до Австралії унеможливлювали створення в Британії пенітенціарних установ³¹.

Британська ініціатива була «перехоплена» групою представників релігійної секти квакерів у Пенсільванії, що привело до створення 1786 року першого *пенітенціарію* (термін, впроваджений квакерами) у м. Філадельфія на вулиці Уолнат-стріт. Згідно із законами штату Пенсільванія лише вбивство було злочином, що карався смертною карою. Основною функцією пенітенціарію була повна ізоляція злочинця від «його приятелів-злочинців», щоб він мав можливість звернутися до Бога, читаючи Біблію та каючись у своїх гріхах.

Поняття «*пенітенціарна установа*» має своє походження від латинського «*пенітенція*» – каяття. Невипадково пенітенціарну установу визначають як «місце, де ув'язнені каються у своїх гріхах»³². Взагалі, розробка проекту згаданого вище англійського Пенітенціарного акта 1779 року та походження перших американських пенітенціарних систем (пенсільванської та обернської) тісно пов'язані з релігійним впливом³³. Проте сьогоденне поняття «*пенітенціарна установа*» позбавлене того змісту, який вкладався в нього, коли *релігійний вплив* був основним засобом впливу на особистість злочинця.

У Британії перша пенітенціарна установа була побудована лише 1816 року в м. Лондон. У ній утримувалося 860 осіб, які перебували в окремих камерах.

У Канаді перша пенітенціарна установа було створена 1835 року у м. Кінгстон відповідно до Закону провінції Верхня Канада «Про пенітенціарій провінції»³⁴. Сьогодні цей пенітенціарій функціонує як установа максимального рівня безпеки (провінція Онтаріо).

Пенсільванська пенітенціарна система

³¹ Див.: Colvin, M. Penitentiaries, Reformatories, and Chain Gangs. Social Theory and the History of Punishment in Nineteenth-Century America / M. Colvin. – Macmillan Press, 1997. – P. 47.

³² Adler, F. Criminal Justice / F. Adler, G. Mueller, W. Lauter. – New-York, 1994. – P. 380.

³³ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.prisonssociety.org/about/history.shtml

³⁴ Див.: Griffiths, C. Canadian Criminal Justice / C. Griffiths, S. Verdun-Jones. – Toronto-Vancouver, 1989. – P. 358.

Перший тип пенітенціарної системи – так звана «пенсільванська» – пов'язується з назвою американського штату Пенсільванія. В її основу покладено ідеї та погляди релігійної секти квакерів, які вважали найкращим способом виправлення злочинця його ув'язнення наодинці з собою, Богом і Біблією. У цих тюрмах суворо дотримувалася система ізоляції в'язнів від впливу та спілкування їх із зовнішнім середовищем. Як дисциплінарні заходи впливу застосовували карцер, тримання на хлібі та воді. Побачення з рідними та близькими не дозволялися.

Французький вчений М. Фуко таким чином зображує уявлення про доцільність побудови саме такої моделі в'язниці: «Перебуваючи один у своїй камері, ув'язнений належить сам собі. За умови мовчання власних пристрастей та пристрастей світу, що оточує його, він поглиблюється до своєї совісті, звертається до неї та відчуває, як у ній пробуджується моральне почуття, яке ніколи не вмирає в людському серці повністю»³⁵.

Як уже зазначалося, першу тюрму такого типу (пенітенціарій) було відкрито 1786 року в м. Філадельфія. Найбільшого розвитку пенсільванська модель набула у 20-х роках XIX століття³⁶.

У подальшому з'явилися інші в'язниці, що функціонували за принципами пенсільванської (філадельфійської) пенітенціарної моделі: Вальтска (1786), Піттсбурзька (1817), Черрі-Гільська (1827). Вплив секти квакерів був настільки великий, що саме їм законодавчі збори штату Пенсільванія доручили будівництво в'язниць нового типу.

Пенсільванська пенітенціарна система набула поширення і в Європі, зокрема в таких країнах, як Бельгія, Нідерланди, Німеччина (наприклад, відома слідча св'язниця Моабіт). Частково застосовувалася в Англії, Франції та Російській імперії («Хрести» у Санкт-Петербурзі).

Обернська пенітенціарна система

Головним недоліком пенсільванської пенітенціарної системи було те, що режим одиночного утримання та позбавлення контактів із зовнішнім світом призводив до суттєвої десоціалізації ув'язнених, що було обумовлено вкрай негативним впливом одиночного ув'язнення на психіку злочинців. Тому в'язничні реформатори намагалися уникнути цих негативних наслідків ізоляції.

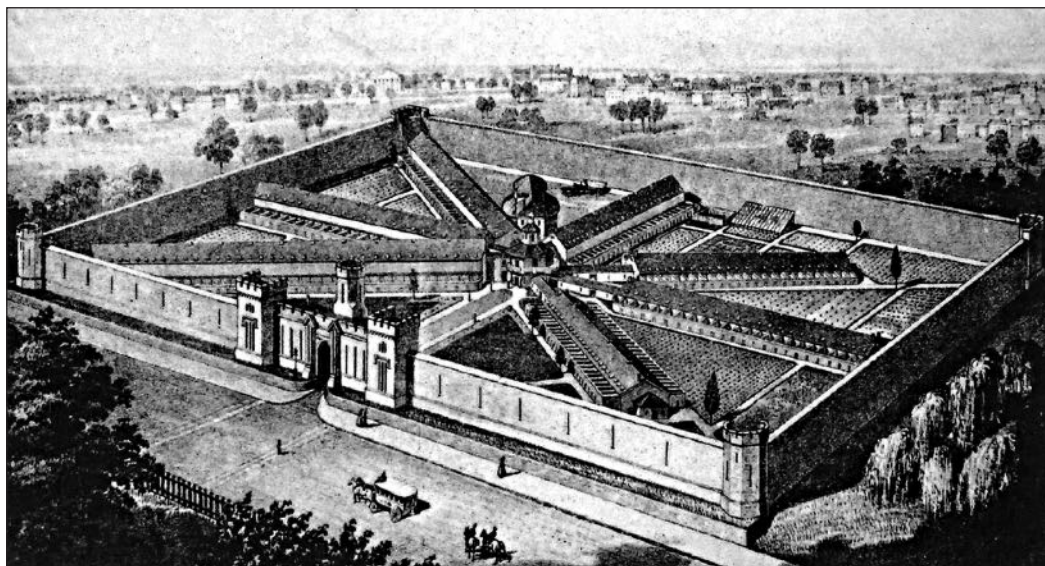
На початку XIX століття Нью-Йоркське тюремне товариство, враховуючи численні недоліки пенсільванської пенітенціарної системи, запропонувало іншу систему. Її було запроваджено в муніципальній в'язниці м. Оберн (*Auburn*) та названо *обернською* пенітенціарною системою.

Прихильники цієї системи вважали, що злочин є наслідком лінощів, неробства та небажання працювати. Виправлення злочинців вони вбачали в режимі їх утримання та залученні до праці.

Як і у в'язницях пенсільванського типу, вночі ув'язнені перебували в одиночних камерах. Проте вдень вони мали працювати в спільному приміщенні. При цьому будь-які розмови між засудженими суворо каралися. Саме тому цю систему називали «системою мовчання» (*silence system*).

³⁵ Фуко, М. Вказ. твір. – С.348-349.

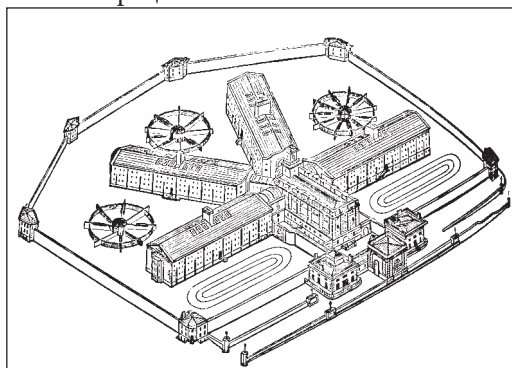
³⁶ Див.: Марисюк, К. Становлення пенсільванської та обернської пенітенціарних (в'язничних) систем / К. Марисюк // Вісник Львів. ун-ту. Серія «Юридична». – Л., 2010. – Вип. 50. – С. 295.

Для обернської пенітенціарної системи характерним було й те, що стіни, які відгороджували камери від коридору, було замінено на ґрати. Тюремна решітка замість стіни та дверей у камері сьогодні є «візитною картою» всіх американських в'язниць³⁷.

Економічний прагматизм примушував мінімізувати витрати, що могли спричинятися втечами ув'язнених. І саме обернська модель привнесла ще одну новелу – *смуґасту форму* для ув'язнених.

Варто також відзначити, що керівництво в'язниць, побудованих за обернською моделлю, швидко побачило вельми важливий момент, а саме можливість отримувати *прибуток з праці ув'язнених*. У багатьох подібних американських в'язницях засуджені почали виготовляти різні речі, ціна яких була значно нижчою за подібні товари, вироблені руками вільних працівників.

Так, відома американська в'язниця Сінґ-Сінґ будувалася за обернською моделлю, де ув'язнені використовувалися для отримання прибутків за рахунок їхньої праці.

У середині XIX століття обернська система витіснила у США пенсільванську. В Європі ж обернська система використовувалася протягом певного часу поряд з пенсільванською. У Швейцарії, зокрема, рецидивісти утримувалися за пенсільванською, а всі інші злочинці – за обернською.

Протистояння перших пенітенціарних систем

Згадавши перші пенітенціарні системи із *сучасним* ідеологічним наповненням, пов'язаним із виправленням злочинців, варто наголосити на значенні їх протистояння між собою для подальшого розвитку наукової думки щодо можливостей поведінки з ув'язненими.

³⁷ Див.: Там само.

Протистояння цих двох систем породило низку конфліктів:

1) *релігійний*: чи має звернення до віри бути основоположним елементом виправлення?

2) *медичний*: чи не зводить з розуму повна ізоляція?

3) *економічний*: який метод є більш дешевим?

4) *архітектурно-адміністративний*: яка конструкція гарантує найкращий нагляд?³⁸

Американський дослідник Д. Мунчі пропонує таку таблицю, яка подає зміни у сутності контролю над девіантами на рубежі XIX століття³⁹:

	До XVIII століття	Після XVIII століття
Ступінь втручання держави	Незначний, децентралізований, випадковий	Сильний, централізований, раціональний
Місце реалізації контролю	«Відкрите» (суспільство)	«Закрите» (закриті установи)
Наявність сформованої системи кримінальної юстиції	Кримінально-правові заборони реалізуються за умови відсутності сформованої системи кримінальної юстиції	Кримінальне право забезпечене вже сформованою системою кримінальної юстиції
Професіоналізація в діяльності пенітенціарних установ	Відсутня	Наявна
Об'єкт втручання	Зовнішнє втручання: тіло	Внутрішнє втручання: душа
Моральне обґрунтування застосування покарання	Класичні погляди: «покарання заради покарання»	Позитивістські погляди: реабілітаційний ідеал

Прогресивна (ірландська) пенітенціарна система

Обернська пенітенціарна система втратила своє самостійне значення на початку XX століття і була витіснена прогресивною системою. Останню вперше було запроваджено в середині XIX століття в Англії. Вона передбачала одиночне ув'язнення, загальні каторжні роботи та умовну відпустку за особливими квитками. Ця система прагнула зацікавити самих в'язнів у їх виправленні, яке досягалося скороченням строку покарання за старанну роботу; відрахуванням на користь засуджених частини зарплати; наданням в'язням права побачення з родинами та права листування.

В Ірландії діюча пенітенціарна система була дещо вдосконалена і названа «ірландською». На відміну від англійської, вона передбачала скорочення строку покарання не тільки за старанну роботу, а й за сумлінну поведінку.

³⁸ Див.: Фуко, М. Вказ. твір. – С. 350.

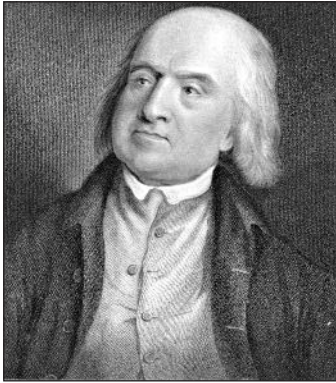
³⁹ Див.: Muncie, J. Prison Histories: Reform, Reperssion and Rehabilitation / J. Muncie // Controlling Crime / eds. E. McLaughlin and J. Muncie. – SAGE, 2002. – P. 167.

Розділ 3

В'ЯЗНИЧНА АРХІТЕКТУРА

Передмова

1791 року сталася подія, яка суттєво вплинула на уявлення про в'язниці та практичну реалізацію цілей покарання. У цьому році англійський філософ-утилітарист і теоретик реформи британської в'язничної системи *Джеремі Бентам* (1748 – 1832) подав власний проект нової в'язниці, який отримав назву «*Паноптикон*».

Бентам видав книгу під назвою «*Паноптикон, або установа для інспектування*» і тим самим започаткував нову еру в'язничної реформи. Він змалював новий тип в'язниці, яка базувалася на ідеї постійного контролю та дисципліни.

Актуальність питань в'язничної архітектури для нашої держави обумовлена тим, що в умовах сучасного глобалізованого суспільства особливої значущості набувають питання тотального контролю за активністю суспільства в цілому та представників певних соціальних груп. Все це має свої корені, як це не парадоксально звучить, у архітектурних пенітенціарних техніках, аналіз яких пропонується в цьому розділі.

Щодо України, то в Концепції державної політики у сфері виконання кримінальних покарань свого часу зазначено, що одним із найбільш актуальних завдань, які сьогодні поставили перед системою пенітенціарних установ, є *кардинальний перегляд норм проектування та будівництва будівель і споруд установ виконання покарань*⁴⁰.

Проаналізувавши наукові праці видатних зарубіжних пенітенціаристів, можна помітити їх значну увагу до питань в'язничної архітектури. Що стосується вітчизняних авторів, то слід зазначити, що ця проблема є фактично *terra incognita* для науки кримінально-виконавчого права та державного управління за деякими винятками. Певну увагу цій проблемі приділяли вітчизняні вчені С. Познишев, М. Ісаєв та М. Паше-Озерський (відповідно початок, середина та кінець 1920-х рр.)⁴¹.

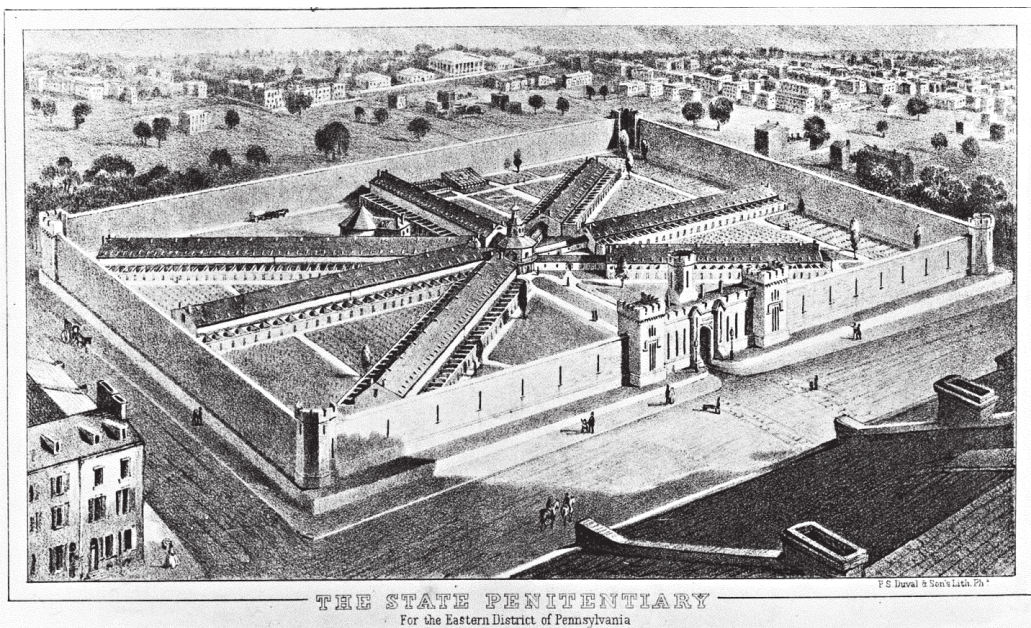
Так, С. Познишев, аналізуючи «основні правила пенітенціарної архітектури» як «один із найбільш головних питань пенітенціарної науки», зазначав: «Будівля в пенітенціарній справі – справа першочергової важливості. Тому в'язничній архітектурі повинна бути приділена велика увага, особливо у нас, в Росії, де в'язничне будівництво поставлено слабше, ніж в інших країнах»⁴².

Але згодом будь-які ідеї щодо перегляду норм будівництва виправно-трудових установ можна було вважати злочинними в умовах сталінського режиму. Тому проблема наукового аналізу пенітенціарної архітектури є майже невідомою на пострадянському просторі.

⁴⁰ Див.: Концепція державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Державного департаменту України з питань виконання покарань. – Режим доступу: www.kvs.gov.ua

⁴¹ Див.: Познишев, С. В. Основы пенитенциарной науки / С. Познышев. – М.: Мосполиграф, 1923. – 344 с.; Исаев, М. Основы пенитенциарной политики / М. Исаев. – М.; Л., 1927. – 200 с.; Паше-Озерский, Н. Н. По тюрьмам Западной Европы. По личным впечатлениям 1928 – 1929 гг. / Н. Паше-Озерский. – Х., 1930. – 88 с.

⁴² Познышев, С. В. Вказ. твір. – С. 191.

Паноптикон: сутність та зміст

Отже, бентамівський проект отримав назву «паноптикон», тобто «бачу всіх» (лат. – «*pan*» – усе, «*opticon*» – бачити).

З англійської мови поняття «паноптикон» (panopticon) перекладається як: 1) зібрання різних незвичайних предметів; 2) оптичний прилад; 3) кругла в'язниця, де будка наглядача побудована в центрі установи.

Бентамівська концепція передбачала, що посадова особа в'язниці буде мати змогу оглядати в'язнів, не сповіщаючи їх, чи перебувають вони під наглядом, чи ні, створюючи таким чином атмосферу «всеохоплюючого знання». Цю ідею «легкого нагляду» Бентам запозичив від свого брата, який створив таку систему на своїй фабриці, зустрівшись з проблемами, що були пов'язані з одночасним наглядом за великою кількістю людей.

Центральною архітектурною фігурою паноптикону була вежа в центрі кільцеподібної пенітенціарної установи. Мешканці камер, розташованих по периметру установи, перебували під постійним наглядом наглядача. Одночасно вони не мали змоги бачити ні самого наглядача, ані, тим більше, моменту, коли він наглядає за ними. Це, за Бентамом, можна було досягти за допомогою жалюзі, які робили наглядача ще більш невидимим для піднаглядних.

М. Фуко таким чином зображує ідею паноптикону:

Принцип його нам відомий.

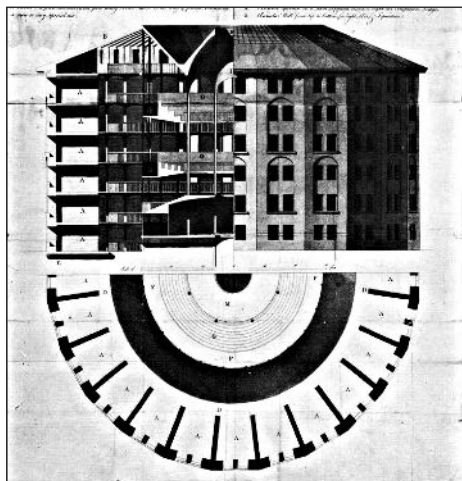
По периметру – будівля у формі кільця.

У центрі – вежа з широкими вікнами, що виходять на внутрішню сторону кільця».

Кільцеподібна будівля розділена на камери, кожна з яких довжиною на всю товщину будівлі. У камері два вікна: одне виходить на двір напроти вежі, друге – у «вільний світ». Таким чином, вся камера проглядається. Є достатнім посадити у вежу одного наглядача, щоб кожен ув'язнений проглядався. Скільки камер, стільки й театрів одного актору, де кожен актор є самотнім та абсолютно індивідуалізованим.

Яскраве світло та погляд наглядача полонять краще, ніж темрява, яка в кінцевому підсумку захищає ув'язненого. Видимість – це пастка»⁴³.

Паноптикон замислювався як більш дешевий варіант в'язниці, беручи до уваги меншу кількість наглядачів, що були потрібні для контролювання ув'язнених. «Дозвольте мені збу-

дувати цей проект, – Бентам звертався до Комітету з питань реформи кримінального права, – і я буду наглядачем, який буде коштувати нації майже нічого. Оскільки він є невидимим і ув'язнені не можуть його бачити, він може і не перебувати увесь час на своєму місці».

Бентам віддав надзвичайно багато часу рекламі свого проекту. Британський парламент нарешті дозволив йому реалізувати його, але 1811 року указом короля проект було зупинено і Бентам отримав компенсацію в розмірі 23 тис. фунтів.

Хоч проект Бентама не отримав реалізації за часів його життя, не можна не відзначити цей величезний та важливий крок вперед у напрямі розроблення пенітенціарних технік. Незважаючи на те, що паноптичні процедури як конкретні форми

відправлення влади отримали широке поширення, ідея Бентама знайшла своє повне матеріальне відтворення тільки у виправних закладах.

Паноптикон найбільш безпосередньо виражав *«розумність дисципліни в камінні»*, робив архітектуру прозорою для відправлення влади, робив можливим замінити силу або насильницький примус м'якою ефективністю тотального безпрограшного нагляду, збільшував простір відповідно до нової гуманізації кодексів та нової пенітенціарної теорії. При

⁴³ Фуко, М. Вказ. твір. – С. 293.

цьому кожен індивід перебував на своєму місці: його бачать, але він не бачить. Він є об'єктом інформації, але ніколи – суб'єктом комунікації⁴⁴.

М. Фуко особливо підкреслював, що ця невидимість гарантує порядок. Якщо в камерах сидять злочинці, відсутня небезпека змови, спроби колективної втечі, майбутніх злочинів; якщо хворий – розповсюдження інфекції; якщо робітники – конфліктів, крадіжок, компаній та розваг, що уповільнюють роботу, знижують її якість або призводять до нещасних випадків. Слід особливо підкреслити, що цей пристрій також робив можливим уникнути створення скупчених мас, які населяли місця ув'язнення. «Натовп – місце постійних обмінів, сходжень індивідуальностей та колективних проявів – ліквідується і замінюється на зібрання окремих індивідуальностей. З позиції охоронця, натовп замінюється на множинність, яку можна рахувати та контролювати; з позиції ув'язненого – ізоляцію⁴⁵. Таким чином, немає потреби застосовувати насильницькі засоби примусу злочинця – до слухняної поведінки, робітника – до праці, хворого – до дотримання рецептів.

Практичне використання паноптичної концепції

У 1830 – 1840 роках паноптикон став архітектурною програмою більшості європейських в'язничних проєктів⁴⁶. Англія замінила в'язниці-чотирикутники на в'язниці-кола наприкінці XVIII століття⁴⁷. У подальшому більшість в'язниць Британії перейняли цю ідею. У Німеччині вже у 1840 – 1848 роках була побудована перша в'язниця відповідно до принципів паноптичного устрою (м. Брухган)⁴⁸. Усі західноєвропейські та американські в'язниці почали будуватися фактично за проєктом Бентама. З'явилося декілька варіацій паноптикону: будівлі у вигляді напівкола, хреста або зірки. «Залежно від кількості корпусів, в'язничні будівлі можуть примикати до центрального приміщення, створюючи різні фігури: хрест, опахало або зірку»⁴⁹.

Навіть радянські автори визнавали, що паноптична система була дійсно новелою для державного управління пенітенціарною системою: «Після низки проєктів та дослідів історія в'язничних будівель закінчилась і в'язнична архітектура зупинилася на системі розташування будівель, які нагадували промені, що відходять від центрального корпусу»⁵⁰.

Так, відомий радянський вчений-в'язницознавець М. Паше-Озерський наприкінці 1920-х років відвідав в'язниці багатьох західноєвропейських країн та звернув особливу увагу саме на архітектурні символи пенітенціарного управління. Він підкреслив, що принципи бентамівського паноптикону знайшли своє відображення в архітектурі таких відомих на той час в'язниць, як Тегель (Прусія), Плецензее (Берлін), Моабіт (Берлін), каторжна в'язниця у Брухзані (Баден), Фульсбютель (Гамбург), Штейн (Австрія), каторжна в'язниця Вестре (Копенгаген), одиночна в'язниця (Амстердам).

Чотириповерхова в'язниця Тегель – «кокос із залізобетону з чотирьох великих будівель відповідно до паноптичної системи» – мала вигляд хреста. Як зазначав М. Паше-Озерський, «великий скляний купол дає достатньо світла. Завдяки цій (паноптичній) системі з центра

⁴⁴ Див.: Ягунов, Д. Пенітенціарні ідеали та пенітенціарна архітектура в механізмах соціального управління / Д. Ягунов // Актуальні проблеми державного управління. – О., 2005. – № 4 (24). – С. 91.

⁴⁵ Див.: Фуко, М. Вказ. твір. – С. 294.

⁴⁶ Див.: Там само. – С. 364.

⁴⁷ Див.: Исаев, М. Вказ. твір.

⁴⁸ Див.: Паше-Озерский, Н. Н. Вказ. твір. – С. 38.

⁴⁹ Познышев, С. В. Вказ. твір. – С. 191.

⁵⁰ Исаев, М. Вказ. твір. – С. 9.

хреста видна вся в'язниця. Нагляд доручається одній людині, яка перебуває на площадці у центрі».

В'язниця Плецензеє нагадувала хрест, «тільки неповний».

Берлінська слідча в'язниця Моабіт нагадувала зірку, що була побудована відповідно до паноптичної системи, але складалася з п'яти корпусів.

Гамбурзькі в'язниці, відмічав Паше-Озерський, становлять собою «новітні установи» (1927 – 1928). Вони побудовані відповідно до «нових правил в'язничного будівництва». Так, в'язниця Фульсбютель також являла собою «паноптичний хрест».

Те саме можна було сказати і про австрійську в'язницю Штейн.

Датська в'язниця Вестре була побудована «відповідно до паноптичної схеми, тобто крила розташовані опахалом, прорізані паноптичним коридором (у чотири поверхи), де у центрі розташований загальний для усіх крил наглядовий пункт».

Амстердамська в'язниця «також побудована відповідно до паноптичної системи. Вона складається з трьох крил, які сходяться у спільному центрі, де знаходиться наглядовий пункт»⁵¹.

У Російській імперії також почали будувати в'язниці саме за зразками І. Бенґама. С. Познишев відзначав: «Централізація вимагає, щоб усі в'язничні будівлі були розташовані навколо центрального приміщення, звідки їх було б видно та звідки до них можна було б легко проникнути»⁵². Тут можна згадати відомі російські «Хрести» – слідчу в'язницю в Петербурзі, побудовану саме за цими принципами. Вірніше, хрестів було навіть два, які

⁵¹ Паше-Озерський, Н. Н. Вказ. твір. – С. 17, 22, 26, 38, 45, 50, 59, 74, 86.

⁵² Познышев, С. В. Вказ. твір. – С. 191.

були побудовані за такою схемою: «+ — +», де «+» – в'язничний корпус, а «—» – додаткова адміністративна будівля.

Далі був символічний ГУЛАГ з його жахливими наслідками, які сьогодні пострадянські республіки вимушені ліквідувати з величезними затратами матеріальних та людських ресурсів. Згадка про буржуазні символи пенітенціарної архітектури могла розцінюватися як контрреволюційний злочин у вигляді антирадянської агітації. Одним із останніх за часів радянської влади про ці принципи згадав М. Паше-Озерський: «Мабуть, це є вище за людські спроможності збудувати таку будівлю, яка б дозволяла небагатьом «спостерігати» за масами і одночасно відповідала би засадам гуманності. Ми вважаємо питання про архітектуру не суттєвим для радянської пенітенціарії. Вона вже знайшла інші засоби і шляхи вирішення тих завдань, ключ до яких буржуазна пенітенціарія шукала понад ста років для вдосконалення в'язничних будівель»⁵³.

Мабуть, цими «засобами» були ГУЛАГ та масові репресії, які докорінно знищили ідею гуманності у радянській в'язниці. Як відмічалось, «нашу роботу в каральній сфері буде спрямовувати не індивідуальна гуманність, а класовий інтерес непохитного придушення замахів паразитуючої меншості на умови співжиття, які відповідають інтересам трудящих мас»⁵⁴. Що стосується архітектури – вже не пенітенціарної, а саме в'язничної, – то вона, на відміну від західних в'язниць, не зупинилася. Радянська в'язнична архітектура фактично зробила крок назад.

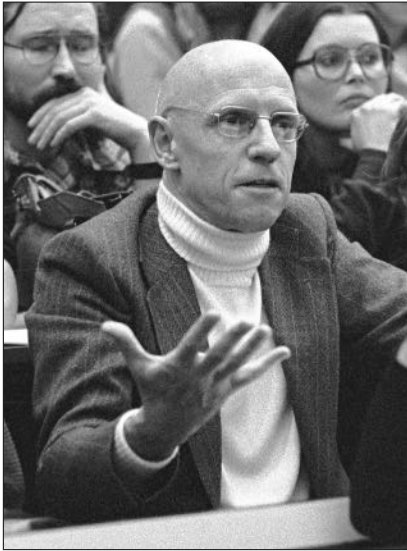

⁵³ Исаев, М. Вказ. твір. – С. 9.

⁵⁴ Герцензон, А. А. Уголовное право и социология. (Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики) / А. А. Герцензон. — М., 1970. — С. 234.

Значення паноптичної моделі для управління сучасною пенітенціарною системою

М. Фуко таким чином охарактеризував практичне значення паноптизму у сфері управління пенітенціарною системою: «Громіздкість старих *«домів безпеки»* можна замінити за допомогою простої, економічної геометрії нових *«домів надійності»*»⁵⁵.

У СРСР зробили навпаки: «доми надійності» замінили на «доми безпеки». З позиції сьогодення це не є дивним: в умовах прозорого паноптикону неможливо було перетворити XX століття на рабську епоху, яка потребувала таємності й ще раз таємності, у той час коли «принцип паноптикону є діаметрально протилежним принципу темниці: «Із трьох функцій карцеру – ув'язнювати, позбавляти світла та скривати – зберігається лише перша, а дві інші нейтралізуються»⁵⁶.

Принципи державного управління в'язничною системою і відповідні архітектурні ідеали були кардинально змінені в бік того, що призвело до переповнення пенітенціарних установ та інших проблем. З позиції існування рабовласницької в'язничної системи це було надзвичайно корисно: «Архітектура зони була ідеальною. Це один квадратний барак, величезний, де нари в чотири поверхи і де «юридичних» місць не менше, ніж п'ятсот. Це значить, що якщо потрібно, то можна вмістити й тисячі»⁵⁷.

За визначенням Фуко, існують два образи дисципліни. Перший – «дисципліна-блокада», те, що Фуко визначив як «замкнений інститут, націлений на виконання виключно «негативних» функцій, таких, як розрив спілкування, призупинення часу». Другий – паноптична «дисципліна-механізм», функціональний пристрій, який покликаний покращити відправлення влади. Можна сказати, що перший тип дисципліни характеризує дисципліну в радянських виправно-трудових установах, другий – дисципліну в сучасних пенітенціарних установах паноптичного зразка.

Що стосується вітчизняних реалій, то можна зробити висновок, що чинні нормативно-правові акти спрямовані на те, щоб виправні установи функціонували як «доми безпеки», як символічне відображення саме «дисципліни-блокади».

Паноптикон та сучасний соціальний контроль

Як це не парадоксально звучить, але бентамівський паноптикон сьогодні оточує нас повсюди. Паноптикон – це символ сучасних методів соціального контролю. Він є максимально гуманним, але водночас тотальним. Якщо поглянути на цю ідею в більш широкому розмінні, то можна констатувати, що ідея тотального спостереження знайшла і знаходить свою реалізацію у повному обсязі вже у XXI столітті. Саме тому, мабуть, М. Фуко визначив ідею паноптизму як «план тонких засобів примусу для майбутнього суспільства»⁵⁸.

⁵⁵ Фуко, М. Вказ. твір. – С. 296.

⁵⁶ Там само. – С. 293.

⁵⁷ Шаламов, В. Воскрешение лиственницы / В. Шаламов. – М., 1989. – С. 114.

⁵⁸ Фуко, М. Вказ. твір. – С. 307.

Практичним втіленням паноптикону можуть служити відеокамери, які на сьогоднішній день замінили поліцейських на автошляхах Європи та Америки, службу безпеки в аеропортах, вокзалах, магазинах та на вулицях. У XX столітті М. Фуко у своїй відомій праці «Наглядати й карати» яскраво зобразив бентамівський паноптикон як один з найбільш успішних проєктів соціального контролю. Здатність спостерігати за різними суб'єктами в той час, коли вони не помічають цього спостереження, – це символ ультимативної влади: «Немає потреби у руках, фізичному насильстві, матеріальних засобах обмеження. Лише погляд...».

Сьогодні нерідко можна почути, що в умовах глобалізації та інформаційного суспільств індивід втрачає свою персональну автономність. Тому критики вказують на сучасне суспільство, що перебуває під контролем (*Surveillance Society*), як на один великий паноптикон, де паноптичними наглядачами у глобальному вимірі є, наприклад, служби розвідки, фінансові корпорації тощо. Якщо подивитися на будівлю Пентагона, то можна впевнено сказати що вона – класичне вираження ідеї паноптикону.

В умовах сучасного глобального тероризму тотальний контроль з боку держави є також ще одним свідченням, наскільки в'язниця є моделлю вільного суспільства, а пенітенціарні техніки можуть стати «правилами гри» в цьому суспільстві.

Незважаючи на критику паноптикону як моделі контрольованого суспільства, можна підкреслити, що *тотальний* паноптичний контроль в умовах глобалізації має небезпеку стати контролем *тоталітарним*.

Отже, у цьому розділі ми навели приклади двох діаметрально протилежних архітектурних ідеалів: *паноптичного* та *безпекового*.

Підсумовуючи сказане вище, можна зазначити, що питання пенітенціарної архітектури сьогодні необґрунтовано забуті. В'язниця – це модель суспільства, тому можна зробити припущення, що між принципами пенітенціарної архітектури та механізмами соціального управління можна проводити певну аналогію. Це особливо яскраво виражено, якщо брати до уваги особливості суспільства в епоху глобалізації. На підставі досліджень вітчизняних та західних вчених можна констатувати, що «анатомія» в'язничних будівель – це «візитна картка» в'язничної системи певної держави, завдяки якій можна судити про каральну або соціальну спрямованість цієї системи.

Розділ 4

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ В'ЯЗНИЦІ

Той, хто забуває про історію, приречений на її повторення.

Дж. Сантаяна

Что нам прелести свободы, счастье нам и в Соловках.

Журнал Соловецького табору особливого призначення

Фронтів – немає. Небезпека – є. Тримайте порох сухим!

Напис на прапорі Особливого Соловецького полку військ ОДПУ

...Карати не ганебно дурним, «комуністично-тупоумним»
штрафом в 100 мільйонів, а розстрілом.

З листа В. Леніна Д. Курському

Карати, не тільки карати, а карати так, щоб на тому світі був
помітний приріст населення завдяки діяльності нашого ОДПУ.

С. Кіров, перший секретар Ленінградського обкому ВКП(б), 1923

У ДПУ можуть служити або святі, або негідники.

Але святі йдуть від мене, і я залишаюся з негідниками.

Ф. Дзержинський

Вступ

Аналіз сучасної в'язничної системи нашої держави є неможливим без звернення до уроків минулого. Можна знайти небагато країн, де в'язниця справляла б такий глибокий вплив на суспільство, як це мало місце у СРСР. Невипадково в західній пенології термін ГУЛАГ використовується для зображення будь-якої закритої в'язничної системи, функціонування якої характеризується тотальним порушенням прав людини.

В історії вітчизняної в'язничної системи, починаючи з 1917 року, можна умовно визначити декілька періодів у контексті організаційної структури. Хотілося б підкреслити, що ми розглядаємо особливості управління в'язничним відомством упродовж тривалого часу. Тому головним у цьому аспекті є не хронологія сама по собі, а *трансформація ідей*, які були основою для формування системи виправних установ та управління ними, що знаходило прояв у конкретних нормативних актах та певній організаційно-управлінській структурі в'язничного відомства.

Револуція 1917 року

Револуція була важливою подією для всіх сфер соціальної діяльності. У сфері функціонування в'язниці вона привела до повної ліквідації дореволюційних установ, старих пенітенціарних концепцій та до впровадження нових ідей щодо цілей в'язниці та поведінки з в'язнями.

Так, Д. Курський⁵⁹, який обіймав посаду наркома юстиції РРФСР у 1918 – 1928 роках, зазначав, що основна функція радянського суду – це лише репресія⁶⁰.

У Керівних засадах кримінального права РРФСР (1919) зазначалося, що «завданням радянського кримінального права є охорона за допомогою репресій суспільних відносин, які відповідають інтересам трудящих мас»⁶¹.

П. Стучка в циркулярі від 24 травня 1918 року писав:

Головне управління місцями ув'язнення перейменовано в каральний відділ. Звичайно, ми не маємо на увазі лише зміну назви. Наша мета – перелом не тільки в усій системі управління місцями ув'язнення, але й у самій постановці відбування покарань⁶².

М. Козловський⁶³ підкреслював:

...Нашу роботу в каральній сфері буде спрямовувати не індивідуальна гуманність, а класовий інтерес непохитного придушення замахів паразитуючої меншості на умови співжиття, які відповідають інтересам трудящих мас населення⁶⁴.

М. Криленко⁶⁵ зазначав:

Покарання має за мету подолання опору класово-ворожих елементів і виправлення тих, хто піддається виправленню, виховання дисципліни нестійких елементів із середовища трудящих шляхом виправно-трудового впливу на них і вжиття заходів суворого примусу до тих з них, дії яких є особливо небезпечними для соціалістичного будівництва⁶⁶.

Це – концептуальні засади радянської карально-виправної, або, краще, *каральної* політики. Тому і система в'язниць була побудована відповідним чином: для досягнення цілей, зазначених вище, вона була закритою, мілітаризованою, орієнтованою на досягнення державних інтересів та унеможливлювала будь-який обмін інформацією, що не відповідала інтересам влади.

Станом на 1 січня 1921 року на території України в розпорядженні каральних відділів малося 93 в'язниці. Кількісно вони розподілялися по губерніях таким чином:

Харківська – 9;

Київська – 11;

Полтавська – 12;

Чернігівська – 11;

Катеринославська – 7;

Олександрівська – 3;

Волинська – 7;

Подільська – 11;

⁵⁹ З 1928 року Д. Курський обіймав посаду представника СРСР в Італії. Помер 20 грудня 1932 року після повернення на батьківщину.

⁶⁰ Див.: Курский, Д. Новое уголовное право / Д. Курский // Избр. речи и ст. – М., 1958. – С. 74.

⁶¹ Стучка, П. Избранные решения по марксистско-ленинской теории права. – Рига, 1964. – С. 703.

⁶² Там само. – С. 700.

⁶³ Член колегії НКЮ, відомий теоретик права.

⁶⁴ Див.: Герцензон, А. Вказ. твір. – С. 234.

⁶⁵ У 1928 – 1938 роках обіймав посади прокурора РРФСР, наркома юстиції РРФСР та наркома юстиції СРСР.

⁶⁶ Крыленко, Н. Проект Уголовного кодекса СССР / Н. Крыленко // Проблемы уголовной политики. Кн. 1 : сб. ст. – М., 1935. – С. 24.

Донецька – 8;
Миколаївська – 3;
Одеська – 6;
Кременчуцька – 5⁶⁷.

Соловки: «лабораторія» ГУЛАГу

Рік 1920-й ознаменувався вельми важливою подією для історії СРСР й України: було закрито загальновідомий сьогодні Соловецький монастир, а на його місці створено *Соловецький табір примусових робіт особливого призначення* (рос. – СЛОН). 1923 року радянська влада спробувала відновити традицію перебування на Соловках військових підрозділів. На островах був розташований Особливий Соловецький полк військ ОДПУ.

Бойової слави полк не здобув – зганьбив себе розстрілами, насильством над жінками, знущаннями над ув'язненими-чоловіками. Та й не солдати це були, а більше «вертухай» з обов'язками конвоювання, охорони і розстрілів соловецьких в'язнів⁶⁸.

⁶⁷ Див.: Фролов, Ю. Розвиток виправно-трудового права на Україні в перші роки радянської влади / Ю. Фролов. – К., 1960. – С. 19.

⁶⁸ «Соловки – енциклопедія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.solovki.ca; Інформаційний портал «Соловки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.solovki.ru

СЛОН став «лабораторією» для розбудови нової в'язничної системи диктатури пролетаріату і надав імпульс для створення й розвитку майбутнього ГУЛАГу: «Соловки – це приклад та початкова фаза будівництва мережі таборів, відомих як «Архіпелаг ГУЛАГ»⁶⁹.

СЛОН став відомим завдяки сваволі місцевого начальства як з числа ув'язнених, так і працівників ОДПУ. Нормальними явищами були: побиття, іноді до смерті, часто без приводу, тортури голодом і холодом, іноді до смерті; індивідуальне і групове згвалтування ув'язнених-жінок; виставлення «на комарики» улітку, а зимою обливання водою під відкритим небом; забивання на смерть пійманих утікачів, причому знівечене тіло кидали на кілька днів біля воріт табору. Це служило меті психічно зламати ув'язнених, щоб перетворити їх на безвільну масу. Періодично з Москви наїжджали комісії, карали найбільш жорстоких начальників з числа ув'язнених, а інколи навіть деяких розстрілювали. Місцевих чекістів у гіршому разі переводили на іншу посаду на материк. Коли слухи про соловецькі звірства поширилися на волі, ОДПУ вирішило запросити М. Горького, який, відвідавши табір 1929 року, залишився вражений «мудрістю і гуманністю чекістів»⁷⁰.

Незважаючи на те, що на «Соловках» радянська в'язниця продемонструвала, на що вона «здатна», в'язничний режим, як зазначив О. Солженіцин, «ще не покритися панцером системи (прим. авт. – О.С.)». І це важливо.

⁶⁹ «Соловки – энциклопедия» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.solovki.ca

⁷⁰ Його візит детально зобразив О. Солженіцин (Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ / А. Солженицын. – М., 1991. – Т. 6; «Соловки – энциклопедия» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.solovki.ca; Інформаційний портал «Соловки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.solovki.ru

...Усе-таки не було ще в соловчан загального твердого такого переконання, що печі польного Освенциму вже запалені і топки його відкриті для всіх привезених ... сюди. (Але ж буде так!..) Тут спантеличувало те, що строки [вироки] у всіх є занадто короткими: рідко десять років, і п'ять не так часто, а все три і три...⁷¹.

Хоч Соловки здавалися похмурими, але соловчанам, яких направили закінчувати свій строк (а може й життя) на Біломорі, тільки тут відчули, що жарти скінчилися, тільки тут відкрилося, що таке справжній табір, про що поступово довідалися усі ми⁷².

Створення ДПУ

15 листопада 1923 року ДПУ НКВС РРФСР було перетворено на ОДПУ при РНК СРСР. Якщо раніше ДПУ формально було структурною частиною НКВС, то після реформи воно набуло статусу окремого відомства при Раді народних комісарів. У підпорядкуванні НКВС УСРР станом на початок 1926 року перебувало 58 місць позбавлення волі. Крім того, функціонувало 42 сільськогосподарські колонії⁷³.

Розвиток системи місць позбавлення волі у СРСР характеризувався регулярним прийняттям великої кількості нормативних актів НКВС та НКЮ, які поступово підміняли закон як акт найвищої юридичної сили. Ознайомлення з ними дає змогу зробити висновок про крайню *репресивно-каральну сутність* в'язничної системи. У цих умовах управління системою полягало в безумовному виконанні

приписів центральної влади з відповідним ідеологічним навантаженням.

25 квітня 1930 року наказом ОДПУ № 130/63 на виконання Постанови РНК СРСР «Положення про виправно-трудова табори» від 7 квітня 1930 року було організовано *Управління таборами ОДПУ (УЛАГ ОГПУ)*, яке очолив Ф. Ейхманс⁷⁴.

Згодом управління набуло статусу «главку» та отримало ту саму сумнозвісну абревіатуру. ГУЛАГ ОДПУ СРСР очолив Л. Коган⁷⁵.

Постановою ЦВК і РНК від 15 грудня 1930 року, у зв'язку зі скасуванням НКВС союзних республік, місця ув'язнення були підпорядковані Наркомату юстиції. У цій постанові визнавалося, що державне управління не є результативним тому, що в сфері діяльності НКВС знаходилися галузі, що органічно не були пов'язані між собою: міліція, карний розшук, управління місцями ув'язнення.

⁷¹ Солженицын, А. Вказ. твір. – С. 39.

⁷² Там само – С. 84.

⁷³ Див.: Трубников, В. Уголовно-исполнительное право Украины / В. Трубников, В. Филонов, А. Фролов. – Донецьк, 1999. – С. 102-103.

⁷⁴ **Ейхманс Ф.** З 25 квітня по 16 червня 1930 року – начальник Управління таборів ОДПУ. До цього обіймав посаду начальника Соловецького табору особливого призначення (СЛОН). Заарештований 22 липня 1937 року за звинуваченням в «організації заклоту в лавах НКВС». За вироком Військової колегії Верховного суду СРСР розстріляний 3 вересня 1938 року на Бутовському полігоні. Реабілітований 25 червня 1956 року посмертно.

⁷⁵ **Коган Л.** Начальник Головного управління таборів ОДПУ з 17 червня 1930 року по 9 червня 1932 року. Водночас був начальником будівництва Біломорсько-Балтійського каналу. У подальшому обіймав посади на різних будівництвах. У серпні 1936 року призначений заступником Народного комісара лісової промисловості. Заарештований 31 січня 1938 року. Розстріляний за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР 3 березня 1939 року. Реабілітований посмертно 1956 року.

У 1933 році Соловецький табір особливого призначення був перетворений на звичайне відділення Біломорсько-балтійського виправно-трудового табору⁷⁶. Почався період, який О. Солженіцин визначив як «*нова табірна ера*»⁷⁷.

Створення ГУЛАГу

Після утворення НКВС СРСР у липні 1934 року в його відання в інтересах централізованого управління передані всі місця позбавлення волі. У складі цього наркомату було створено *Головне управління виправно-трудовах таборів, трудових поселень і місць ув'язнення* (сумнозвісний ГУЛАГ). Очолив Головне управління таборів та трудових поселень НКВС М. Берман⁷⁸.

Назва радянського поремного відомства в різні роки*		
25.04.1930	Наказ ОДПУ № 130/63	Управління таборами ОДПУ
Листопад 1930	Поряд з назвою УЛАГ починає з'являтися назва ГУЛАГ – Головне управління таборами; до серпня 1931 р. використовуються обидві назви, наказ про реорганізацію УЛАГ в ГУЛАГ не знайдено	
20.04.1933	Постанова РНК СРСР № 775/164с	Головне управління таборів і трудових поселень ОДПУ
21.08.1934	Наказ НКВС № 0044	Головне управління таборів і трудових поселень НКВС
29.10.1934	Наказ НКВС № 00122	Головне управління таборів, трудових поселень та місць ув'язнення НКВС СРСР
29.09.1938	Наказ НКВС № 00641	Головне управління виправно-трудовах таборів і трудових поселень НКВС СРСР
13.07.1939	Наказ НКВС № 00676	Головне управління виправно-трудовах таборів і колоній НКВС СРСР
21.03.1946	Наказ МВС № 107	Головне управління виправно-трудовах таборів і колоній МВС СРСР
18.03.1953	Постанова РМ СРСР № 934-400сс	Головне управління виправно-трудовах таборів і колоній МЮ СРСР
28.01.1954	Наказ МЮ и МВС № 005/0041	Головне управління виправно-трудовах таборів і колоній МВС СРСР
27.10.1956	Наказ МВС № 500	Головне управління виправно-трудовах колоній МВС СРСР
27.03.1959	Наказ МВС № 097	Головне управління місцями ув'язнення МВС СРСР

⁷⁶ Див.: «Соловки – енциклопедия» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.solovki.ca

⁷⁷ Солженицын, А. Вказ. твір. – С. 42.

⁷⁸ **Берман М.** Начальник Головного управління таборів з 9 червня 1932 року по 10 серпня 1937 року. Водночас обіймав різні високі посади в НКВС СРСР. 1938 року М. Бермана переведено до Москви, де він очолив 3-тє управління (транспорт і зв'язок) НКВС СРСР. Заарештований 24 вересня 1938 року за обвинуваченням у шпionажі на користь Німеччини та участь у підпільній антирадянській організації. 7 березня 1938 року Військовою колегією Верховного суду СРСР засуджений до вищої міри покарання. Ухвалою Верховного суду СРСР від 17 жовтня 1957 року вирок було відмінено, справа закрита за відсутності складу злочину. Реабілітований посмертно.

* Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.memo.ru; Кокурин, А. ГУЛАГ: структура и кадры. Стаття 23 / А. Кокурин, Ю. Моруков // Свободная мысль-XXI. – 2001. – № 10. – С. 107.

7 серпня 1932 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та зміцнення колективної (соціалістичної) власності» (сумнозвісний закон про «Сім Восьмих»). У Постанові вперше було використано поняття «ворог народу». За яблуко з колгоспного саду людей присуджували до ув'язнення на строк до 10 років з конфіскацією майна. В окремих випадках могла застосовуватися й вища міра покарання⁷⁹.

Масштаби репресій

У січні 1933 року на пленумі ЦК Сталін оголосив, що відмирання держави відбудеться не через послаблення державної влади, а через її максимальне підсилення, необхідне для того, щоб добити залишки вимираючих класів⁸⁰. Мабуть, не випадково в науковій літературі того часу з'явилися відповідні думки, що «зовсім недостатньо використовується увесь арсенал репресії, наданий нашим КК в розпорядження суду»⁸¹.

Масштаби цієї репресії можна оцінювати по тому, що лише за 15 років (1940 – 1955), тільки за офіційними (!!!) даними, було засуджено майже 36 млн громадян, не враховуючи кількість осіб, засуджених Військовою колегією Верховного суду СРСР та Особливою нарадою при МДБ-МВС. Майже один відсоток був засуджений до вищої міри покарання⁸².

Масштаби репресії можна оцінювати також за офіційними даними щодо смертності в радянській в'язниці.

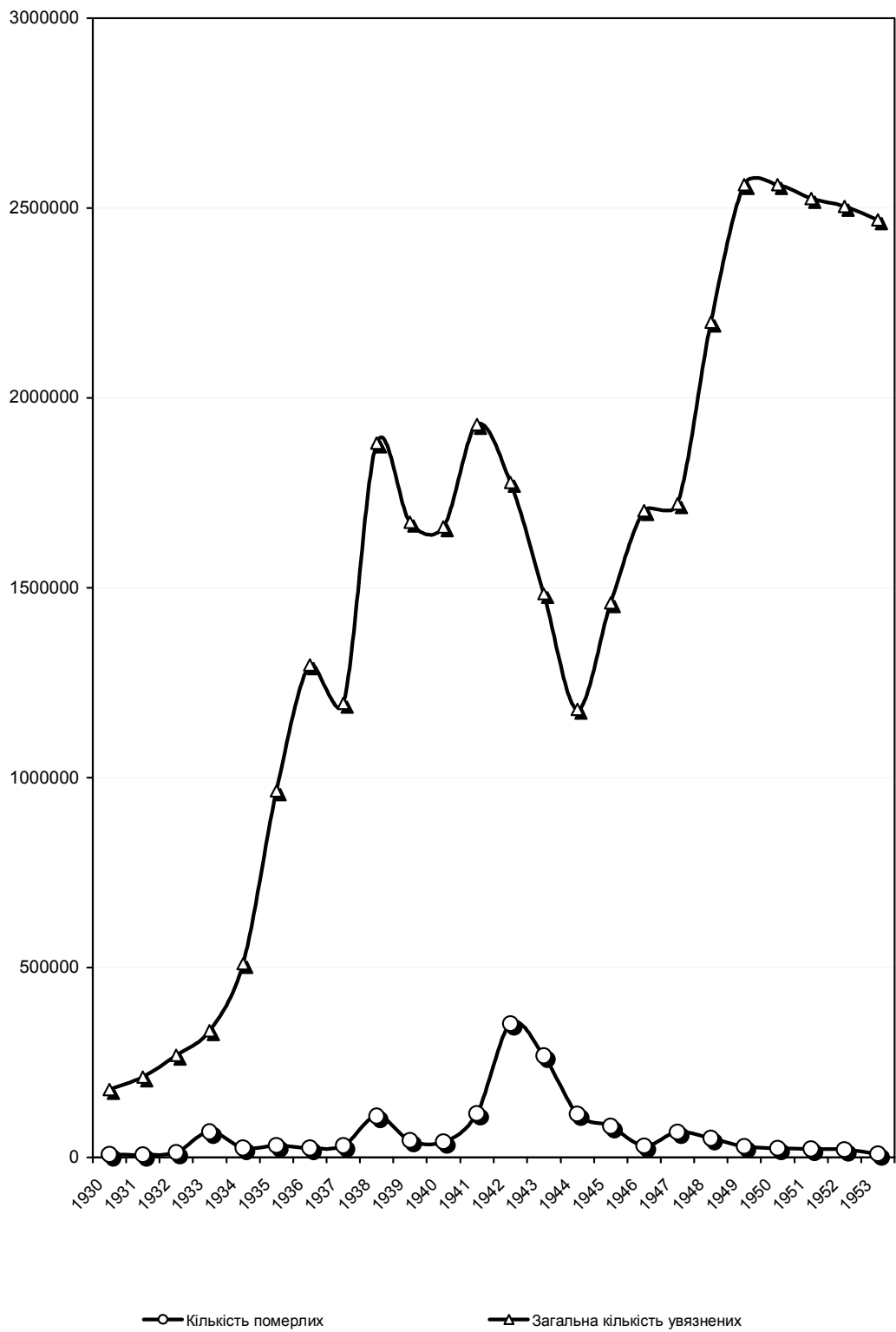

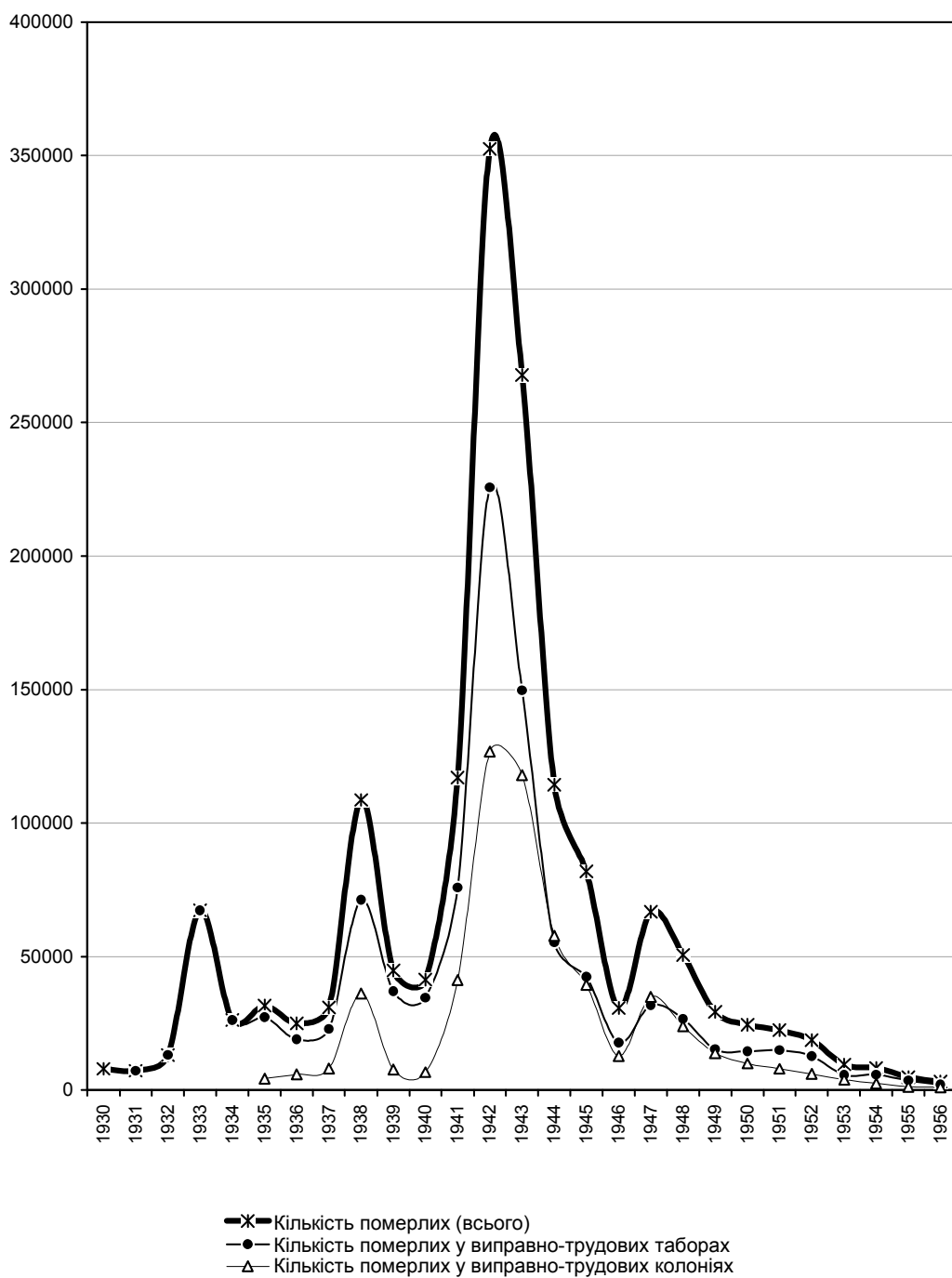
⁷⁹ Див.: Калюжный, Д. Страна тюргия. Циклопедия российской действительности / Д. Калюжный, Д. Плигин. – М., 2005. – С. 147.

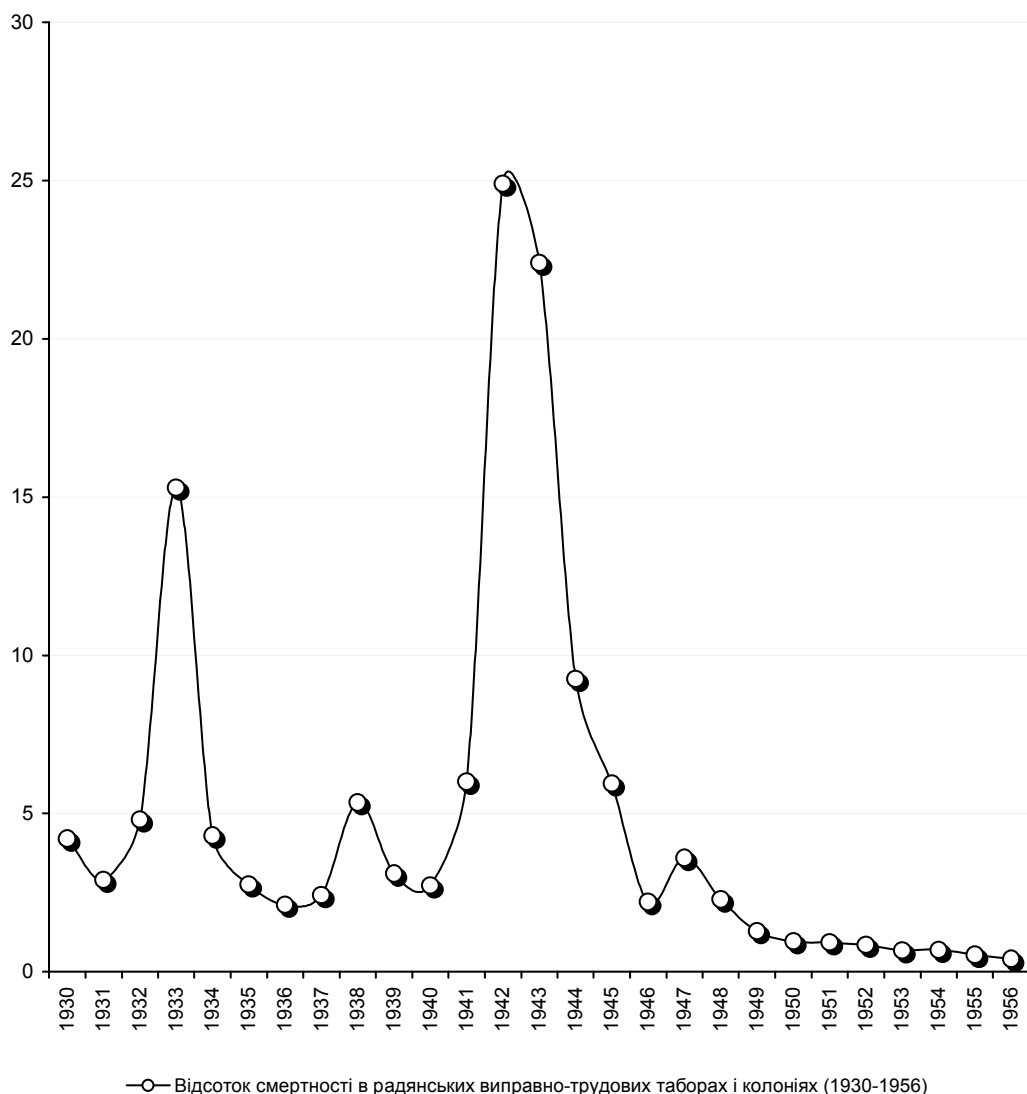
⁸⁰ Див.: Солженицын, А. Вказ. твір. – С. 102.

⁸¹ Шляпников, А. Преступность и репрессия в СССР / А. Шляпников // Проблемы уголовной политики. Кн.1. – М., 1935. – С. 99.

⁸² Див.: Кокурин, А. ГУЛАГ: структура и кадры. Статья 24 / А. Кокурин, Ю. Моруков // Свободная мысль-XXI. – 2001. – № 11. – С. 99.

Щодо даних неофіційних, тут взагалі важко наводити якісь цифри. Звернемося до О. Солженицина:

Осмілюся повторити ті цифри-чутки... що в 1939-40 роках бродили під бутирськими склепіннями та походили від великих та середніх ежовців, які пройшли ці камери незадовго до цього (вони ж знали!). Говорили ежовці, що в ті два роки було розстріляно в Союзі півмільйона «політичних» та 480 тис. блатних (59-3, їх розстрілювали як «опору Ягоди»; цим і був підрізаний «старий воровський благородний світ»).

Наскільки ці цифри неймовірні?.. Наскільки вони фантастичні? Вони навіть є применшеними! З Краснодара свідчать, що там у головній будівлі ДПУ на Пролетарській в 1937-38 кожну ніч розстрілювали понад 200 осіб! (За іншими джерелами, на 1 січня 1939 року було розстріляно 1 мільйон 700 тисяч осіб)⁸³.

⁸³ Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 5 / А. Солженицын. – М., 1991. – С. 393-394.

За деякими даними, тільки у Соловецькому таборі особливого призначення (СЛОХ) було знищено майже 300 тис. людей⁸⁴. Інколи за зиму помирало до третини ув'язнених⁸⁵.

Жертви набиралися відповідно до розверсток оперуповноваженими районів, військових частин, транспортних відділень, навчальних закладів. Щоб не ламати голови й оперуповноваженим, дуже доречно було використовувати доноси⁸⁶.

Відома американська дослідниця радянської в'язничної системи Анна Аплбом наводить деякі цифри щодо цих розверсток (станом на червень 1937 року)⁸⁷.

	I категорія (Вища міра покарання)	II категорія (Позбавлення волі до 10 років)
Азербайджан	1500	3750
Вірменія	500	1000
Білорусь	2000	10000
Грузія	2000	3000
Киргизія	250	500
Таджикистан	500	1300
Туркменістан	500	1500
Узбекистан	750	4000
Башкирія	500	1500
Бурят-Монголія	350	1500
Дагестан	500	2500
Карелія	300	700
Кабардино-Балкарія	300	700
Крим	300	1200
Комі	100	300
Калмикія	100	300
Марі	300	1500

Звернемося знову до О. Солженіцина:

У травні 1943-го, при німцях, у Вінниці на Підлісній вулиці (яку на початку 1939 року міськрада обнесла високим парканом і оголосила «забороненою зоною Наркомату Оборони») випадково почали розкопувати зовсім вже непомітні могили... – і знайшли таких 39 масових, глибиною 3,5 метри, розмірами 3 на 4 метри. У кожній могилі

⁸⁴ Див.: «Соловки – енциклопедія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.solovki.ca

⁸⁵ Див.: Інформаційний портал «Соловки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.solovki.ru

⁸⁶ Див.: Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6. – С. 250.

⁸⁷ Див.: Applebaum, A. GULAG. A History / A. Applebaum. – Penguin Books Ltd, 2004. – 610 p.

знаходили спочатку верхній одяг загиблих, потім трупи... Руки у всіх були зв'язані мотузками, розстріляні всі були з малокаліберних пістолетів у потилицю... Завдяки документам, які були збережені в деяких, впізнавали тих, хто в 1938 був засуджений «на 20 років без права листування»... В червні стали розкопувати поблизу православного цвинтаря – біля лікарні Пирогова і знайшли ще 42 могили. Потім – «парк культури та відпочинку імені Горького», – і під атракціонами ... відкрили ще 14 могил. Всього в 95 могилах – 9439 трупів. Це – лише у Вінниці, де знайшли випадково. А – в інших містах скільки сховано?..⁸⁸

Іншим сумнозвісним місцем масових репресій є *Биківнянський ліс* під Києвом. Биківнянський ліс – місце масових поховань (150 тис. осіб) жертв комуністичного режиму. Поховання датуються 1937 – 1941 роками, проте окремі захоронення знищених більшовиками людей відбувались ще з кінця 1920-х років. Густина захоронень така, що на кожен квадратний метр припадає 2-3 тіла.

Отже, масштаби цього терору надзвичайно важко сьогодні оцінювати, особливо якщо брати до уваги колективізацію, «великий український голодомор (шість мільйонів мертвих, яких навіть не помітила сусідня Європа)», «розгул НКВС на фоні 15-мільйонних таборів»⁸⁹.

Взагалі, як вважає О. Солженіцин, спираючись на підрахунки професора статистики І. Курганова, весь радянський «досвід» знищення оцінюється в 66 млн людей (починаючи з 1917 по 1959 р.). Сюди включаються жертви терору, придушення повстань, голоду, високої смертності в таборах та дефіциту від зніженої народжуваності. Без цього дефіциту – 55 млн⁹⁰.

Жертви самої системи

Важливо нагадати, що, умовно кажучи, майже половина керівництва НКВС, яка працювали свого часу у сфері виконання покарань, через різні обставини опинилася під руйнівною силою цієї системи та була фізично знищена: Абакумов, Агранов, Бельський, Берман, Ейхманс, Єжов, Зановський, Коган, Кобулов, Фірін, Мамулов, Меркулов, Плінер, Прокоф'єв, Фріновський, Ягода⁹¹. Ознайомлення з біографіями перших керівників ГУЛАГу надає змогу уявити характер та спрямованість управління в'язничною системою та країною, яка винищувала навіть «своїх». Лазар Коган, Матвей Берман, Ізраїль Плінер – усіх їх було заарештовано майже одночасно за майже однакими підставами⁹². Матвей Берман, який, за даними істориків, особисто очолював проведення масових розстрілів у Білорусі у 1937 – 1938 роках, виявився «німецьким шпигуном» з усіма подальшими наслідками⁹³.

Ця тенденція мала місце з самого початку існування радянської в'язниці: «Історія життя соловецьких катів доводить біблійну істину. Усі охоронці стали жертвами системи. Ніхто не виграв»⁹⁴. «Кадри ОГПУ-НКВС-МВС-КДБ довелося неодноразово «чистити», відправляючи працівників туди, куди відправляли вони своїх підопічних, але перекося виникали знову»⁹⁵.

⁸⁸ Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 7 / А. Солженицын. – М., 1991. – С. 17.

⁸⁹ Там само. – С. 27.

⁹⁰ Див.: Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6. – С. 8; Солженицын, А. Публицистика (В Советском Союзе) : В 3 т. Т. 1 / А. Солженицын. – Ярославль, 1995. – С. 141.

⁹¹ Див.: Conquest, R. Inside Stalin's Secret Police. NKVD Politics, 1936-39 / R. Conquest. – The Macmillan Press Ltd, 1985. – Р. 158.

⁹² Див.: Во главе тюремного ведомства // Преступление и наказание. – 2009. – № 4. – С. 32-33.

⁹³ Див.: Там само. – С. 33.

⁹⁴ «Соловки – энциклопедия» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.solovki.ca

⁹⁵ Каляжный, Д., Плигин, Д. Вказ. твір. – С. 150.

Особливі наради

5 листопада 1934 року Постановою ЦВК та РНК СРСР було створено Особливу раду при НКВС (ОСО – *рос.*), якій було надано право застосовувати до осіб, які вважалися суспільнонебезпечними, заслання строком до 5 років або ув'язнення у виправно-трудових таборах строком до 5 років. У подальшому права ОСО були значно розширені шляхом винесення декількох директивних рішень⁹⁶. Іншими словами, адміністративним органам надавалися судові функції.

Величезна кількість осіб (до 60 %) засуджувалася не судами, а «трійками» та особливими нарадами⁹⁷:

Тільки з 17 вересня 1953 року (відповідно до наказу МВС і Генерального прокурора № 0270/265с) усі справи, розслідувані органами МВС, мали направлятися до суду⁹⁸.

Велика Вітчизняна війна і в'язниця

Велика Вітчизняна війна суттєво змінила життя ув'язнених у радянських таборах та колоніях. Норми харчування були зменшені, що призвело до збільшення смертності⁹⁹. Саме в перші роки війни, навіть за офіційними статистичними даними, спостерігалася найбільша смертність в установах ГУЛАГу.

Так, 1942 року померло 352560 ув'язнених, що складало 24,9 % від їх загального складу¹⁰⁰.

Варто також згадати, що в умовах сьогодення, мабуть, неможливо порахувати тих ув'язнених, які були *страчені* адміністрацією на фоні наступу німецьких військ на різних фронтах через *неможливість їх евакуації* до тилових районів СРСР.

Так, наприклад, тільки за один день 6 вересня 1941 року в Орловській тюрмі ГУДБ було розстріляно 170 в'язнів, засуджених за політичними статтями.

⁹⁶ Див.: Кокурин, А. ГУЛАГ: структура и кадры. Статья 22 / А. Кокурин, Ю. Моруков // Свободная мысль-XXI. – 2001. – № 9. – С. 109.

⁹⁷ Див.: Земсков, В. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) / В. Земсков // СОЦИС. – 1991. – № 6. – С. 16-17.

⁹⁸ Див.: Кокурин, А., Моруков, Ю. ГУЛАГ: структура и кадры. Статья 22. – С. 110.

⁹⁹ Див.: Земсков, В. Вказ. твір. – С. 21.

¹⁰⁰ Applebaum, А. Вказ. твір. – Р. 519; Кокурин, А., Моруков, Ю. ГУЛАГ: структура и кадры. Статья 22. – С. 113-115. З цього приводу можна знайти інші відомості (див., наприклад: Реент, Ю. «Они исполняли свой долг». Исправительно-трудовая система СССР в годы Великой Отечественной войны / Ю. Реент // Преступление и наказание. – 2008. – № 9. – С. 47). Проте в цій книзі ми здебільшого спираємося на результати архівних досліджень О. Кокуріна та Ю. Морукова.

У в'язниці № 28 міста Глибоке (Білорусь) перед наступом німців було розстріляно 714 осіб, хоча, з іншого боку, у подальшому подібні дії були розцінені командуванням як перевищення службових повноважень. До винних посадових осіб застосували суворі покарання (від розстрілу до тривалих строків ув'язнення).

Цікаві дані наводить історик Ю. Реєнт щодо передислокації ув'язнених у перші дні війни (хоч можна висловити гіпотезу, що вони не є повними, беручи до уваги сумніви, що всі випадки розстрілів ув'язнених могли бути враховані при складанні відповідних звітів та формуванні архівів):

- 23 особи загинуло при бомбуваннях;
- 59 – розстріляно при спробах втечі;
- 264 – втекли від конвою;
- 346 – звільнилися при нападах злочинних угруповань;
- 674 – розстріляно конвойними при спробах втеч та участі в бунтах;
- 769 – незаконно розстріляно конвойними;
- 1057 – померло від хвороб;
- 9817 – розстріляно у в'язницях.

Як зазначає Ю. Реєнт, «уявіть собі типову характеристику спецконтингенту, що прибув до місць позбавлення волі Челябінської області: 25 % ув'язнених взагалі не могли пересуватися без сторонньої допомоги, 19,5 % ув'язнених потребували госпіталізації»¹⁰¹.

19 квітня 1943 року в СРСР запроваджується *каторга*, якої не було з царських часів¹⁰². Указом Президії ВР СРСР було передбачено позбавлення волі у вигляді каторжних робіт на термін від 15 до 20 років для фашистів та їхніх посібників, «винних у вчиненні розправ над радянськими людьми».

Ця категорія засуджених утримувалась у спеціальних в'язницях і таборах. 11 липня 1943 року Л. Берія підписав наказ № 00968 «Про організацію відділень каторжних робіт при ВТТ НКВС»¹⁰³.

Реформи 1950-х років

15 березня 1953 року ЦК КПРС, РМ СРСР та ПВР СРСР прийняли спільну постанову про заходи щодо реалізації партійного і державного керівництва у країні. 28 березня 1953 року була підписана постанова РМ СРСР №934-400сс «Про передачу з МВС СРСР до Міністерства юстиції СРСР виправно-трудових таборів і колоній». У підпорядкуванні МВС залишалися особливі табори для утримання особливо небезпечних державних злочинців (Особливі табори, так звані «*Особлаги*» (рос.).

2 січня 1954 року всі існуючі на той час установи пенітенціарної системи знову повністю були підпорядковані МВС відповідно до постанови РМ СРСР № 109-65сс «Про передачу від Міністерства юстиції СРСР до МВС СРСР виправно-трудових таборів і колоній».

Всього за 27 років існування ГУЛАГу було ув'язнено приблизно 20 млн чоловік. За період з 1930 по 1936 рік було засуджено (*офіційні дані*) 20157752 особи.

Слід брати до уваги, що велика кількість із них засуджувалася неодноразово¹⁰⁴. Тільки в Україні за період 1937 – 1938 років було заарештовано 267579 громадян.

¹⁰¹ Реєнт, Ю. Вказ. твір. – С. 48.

¹⁰² Див.: Кокурин, А. ГУЛАГ: структура и кадры. Стаття 10 / А. Кокурин, Ю. Моруков // Свободная мысль-XXI. – 2000. – № 7. – С. 107; Земсков, В. Вказ. твір. – С. 22; Реєнт, Ю. Вказ. твір. – С. 48.

¹⁰³ Див.: Кокурин, А., Моруков, Ю. ГУЛАГ: структура и кадры. Стаття 10. – С. 107.

¹⁰⁴ Див.: Кокурин, А. ГУЛАГ: структура и кадры. Стаття 25 / А. Кокурин, Ю. Моруков // Свободная мысль-XXI. – 2001. – № 12. – С. 100-101.

27 жовтня 1956 року наказом № 0500 була оголошена постанова РМ та ЦК КПРС «Про заходи щодо покращення роботи МВС СРСР». ГУ таборів і колоній МВС СРСР було реорганізовано у ГУ виправно-трудова колонії МВС СРСР¹⁰⁵.

Радянська в'язниця та радянська економіка

Державне управління виправними установами СРСР було побудоване на принципах жорсткого підпорядкування центру та відсутності соціальної спрямованості. Упродовж багатьох років змінювалася організаційна належність системи виправних установ, але концептуальні засади їхньої діяльності залишалися незмінними: в'язничне відомство фактично було додатком до НКВС і перетворилося на найбільшу промислову організацію з використанням переважно некваліфікованої робочої сили та з неоплачуваною працею.

Цілями в'язничної системи в такому вигляді були:

- 1) фізичне знищення осіб, які створювали загрозу для влади;
- 2) ізоляція інших осіб для використання в інтересах індустріалізації країни.

Водночас до цілей такої системи можна віднести створення тотальної атмосфери страху, що було покладено в основу головної функції системи – сприяння мілітаризації та індустріально-промислового розвитку СРСР.

Як зазначав М. Кесслер: «Розвиток підприємств основних галузей у ВТУ – деревообробної, будматеріалів, хімічно-утильної, метало-утильної і шкіряно-утильної – набуває особливої ваги»¹⁰⁶. Можна зробити висновок, що навіть боротьба зі злочинністю фактично відходила на другий план.

Період 1930 – 1956 років асоціюється з існуванням Головного управління таборів ОДПУ-НКВС-МВС. Але це була тільки верхівка тієї індустріалізованої та мілітаризованої каральної машини¹⁰⁷. У віданні НКВС (МВС) упродовж цього періоду перебувало багато інших головних управлінь таборів зі специфікою того або іншого виробництва: промислового, гідротехнічного і залізничного будівництва; лісової, азбестової та шлюдяної промисловості; гірничо-металургійних підприємств.

Так, 1949 року був створений *Головгидровологдонбуд*, 1952 року – *Головгидровологбалтбуд* тільки для будівництва відповідних об'єктів.

Ці управління постійно і неодноразово зазнавали змін, що було обумовлено їхніми завданнями, та передавалися з відання НКВС (МВС) до різних цивільних промислових міністерств та відомств і назад до НКВС (МВС).

Відповідно до наказу № 00349 від 16 квітня 1949 року (на виконання Постанови Ради Міністрів № 1409-506сс від 11 квітня 1949 р.) було створено Головне управління розвідки та експлуатації родовищ кольорових та рідких металів у Красноярському краї (*Єнісейбуд*) з дислокацією у Красноярську, яке 1953 року було передано до відання Міністерства металургійної промисловості.

У 1938 році було організовано Головне управління будівництва Далекої Півночі (*Дальбуд*), яке у 1953 році було передане до відання Міністерства металургійної промисловості.

3 січня 1948 року міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов, підписуючи наказ № 0148 «Про будівництво Волго-Донського водного шляху та комплексне використання водних ресурсів Нижнього Дону», особливо наголосив, що «створення Волго-Донського водного шляху... Уряд доручив Міністерству внутрішніх справ»¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Див.: Там само. – С. 115.

¹⁰⁶ Кесслер, М. Труд в исправительно-трудова учреждениях / М. Кесслер. – М., 1934. – С. 18.

¹⁰⁷ Див.: Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6. – С. 121.

¹⁰⁸ Кокурин, А. ГУЛАГ: структура и кадры. Статья 16 / А. Кокурин, Ю. Моруков // Свободная мысль-XXI. – 2001. – № 1. – С. 109.

Структура в'язничного відомства: економічна складова

Взагалі вивчення структури в'язничної системи СРСР (особливо у сталінський період) вражає кількістю інформації щодо створення промислових об'єктів саме силами ув'язнених¹⁰⁹. Безпосередньо до системи ГУЛАГу входили такі окремі управління:

- 1) загальне управління таборами і дитячими колоніями;
- 2) будівництво авіаційних заводів, аеродромів і системи протиповітряної оборони;
- 3) гідротехнічне і залізничне будівництво;
- 4) видобуток коштовних металів;
- 5) гірничо-металургійна промисловість;
- 6) видобуток та виробництво азбесту і слюди;
- 7) лісова промисловість;
- 8) будівництво хлібмістечок і підприємств паливної промисловості¹¹⁰.

Станом на 01.09.1949 року імперія МВС СРСР складалася з таких управлінь та органів¹¹¹:

Головне управління таборів та колоній МВС (ГУЛАГ)

У підпорядкуванні МВС перебувало 69 виправно-трудова таборів, 518 виправно-трудова колоній, 55 пересильних тюрем та 7 особливих таборів. У МВС республік та УМВС областей функціонували 32 управління таборів та колоній та 50 відділів виправно-трудова колоній. Крім того, у системі ГУЛАГу функціонували 3005 інспекцій виправно-трудова робіт. Загальна штатна чисельність складала 293763 чоловік, у тому числі 34904 офіцери та 198526 сержантів і рядових.

Тюремне управління МВС

Здійснювало керівництво 495 тюрмами. Загальна штатна чисельність складала 47070 чоловік, у тому числі 8995 офіцерів та 27815 сержантів і рядових.

Відділ МВС з боротьби з дитячою бездоглядністю та безпритульністю.

Загальна кількість дитячих колоній та приймачів – 457. Штат – 34847 чоловіка, у тому числі 3157 офіцерів та 4857 сержантів і рядових.

Відділ спеціальних поселень МВС

У місцях проживання висланих громадян або спеціальних поселенців функціонувало 3947 комендатур. Штат – 9956 чоловік, у тому числі 8145 офіцерів та 1674 сержанти і рядових.

Головне управління МВС з питань військовополонених та інтернованих громадян (ГУПВИ)

Кількість таборів та установ – 125. Штат – 29197 чоловік, у тому числі 15664 офіцери та 10884 сержанти і рядові.

¹⁰⁹ Див.: Там само. Стаття 16. – 2001. – № 1; Стаття 17. – № 3; Стаття 18. – № 4; Стаття 19. – № 5; Стаття 20. – № 6; Стаття 22. – № 9; Стаття 23. – № 10; Стаття 24. – № 11; Стаття 25. – № 12; Стаття 26 (после ГУЛАГа). – 2002. – № 2; Стаття 10. – № 7; Стаття 11. – 2000. – № 8; Стаття 12. – № 9; Стаття 13. – № 10; Стаття 14. – № 11; Стаття 15. – № 12.

¹¹⁰ Див.: Conquest, R. The Soviet Police System / R. Conquest. – London, 1968. – P. 85-989; Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917 – 1960 : справочник / сост. А. Кокурин и Н. Петров. – М., 1997. – С. 130-141; Калужный, Д., Плигин Д. Вказ. твір. – С. 148-149.

¹¹¹ Аббревіатури надаються російською мовою.

Управління конвойних військ МВС

Загальна кількість частин – 97. Чисельність військ – 92247, у тому числі 8343 офіцери, 83684 сержантів і рядові.

Військово-будівельні частини Головного управління промислового будівництва МВС

Військово-будівельні полки – 12, окремі батальйони – 16. Чисельність військ – 58411, у тому числі 4088 офіцерів та 54326 сержантів і рядових.

Головне управління шосейних доріг МВС (ГУШОСДОР)

24 управління та відділи шосейних доріг МВС республік та УМВС областей, 15 управлінь магістральних доріг, трести, науково-дослідні установи та навчальні заклади. Штат – 88909 чоловік, з них 2547 офіцерів.

Головне управління таборів промислового будівництва МВС

25 виправно-трудових будівництв та будівництв. Штат – 82267 чоловік.

Головне управління таборів гірсько-металургійних підприємств МВС

7 виправно-трудових таборів і 2 заводи. Загальна кількість працюючих – 71050. Кількість офіцерів – 3243.

Головне управління таборів з будівництва залізниць МВС (ГУЛЖДС)

10 виправно-трудових таборів і будівництв та проектна організація «Заліздорпроект». Загальна кількість працюючих – 58270. Кількість офіцерів – 15644.

Головне управління таборів гідротехнічного будівництва МВС

(Главгидрострой)

8 виправно-трудових таборів і будівництв, проектне управління «Гідропроєкт», Управління механізації. Загальна кількість працюючих – 22771. Кількість офіцерів – 5685.

Спеціальне головне управління МВС (Главспеццветмет)

Управління мало завданням забезпечувати виконання планів здобичі золота, платини та алмазів.

9 виправно-трудових таборів, шахти, трести, науково-дослідницькі інститути. Загальна кількість працюючих – 146734. Кількість офіцерів – 4313.

Головне управління будівництва Далекої Півночі МВС (Дальстрой).

Територія діяльності – 2,5 млн кв. км. Мережа автодоріг – 2,5 тис. км. Морський флот – 24 тис. тонн, річковий флот – 45 тис. тонн. Функціонував власний повітряний флот.

7 гірсько-промислових управлінь, 15 рудників, 19 збагачувальних фабрик, 7 електростанцій.

Загальна кількість працюючих – 131500. Кількість офіцерів – 7000, сержантів і рядових – 9500.

Головне управління «Єнісейбуд» МВС

Загальна кількість працюючих – 9700. Кількість офіцерів – 361, сержантів і рядових – 350.

Головне управління військового забезпечення МВС

Мало своїм завданням забезпечувати всім необхідним війська, органи та ув'язнених у виправно-трудових таборах і колоніях, дитячих колоніях, таборах для військовополонених. Загальна штатна чисельність складала 15159 чоловік, у тому числі 4422 офіцери та 7105 сержантів і рядових.

Управління матеріально-технічного забезпечення МВС

Загальна кількість працюючих – 1058. Кількість офіцерів – 250.

Відділ перевезень МВС

Загальна кількість працюючих – 474. Кількість офіцерів – 415 та сержантів – 59.

3-й спеціальний відділ МВС

Здійснював оперативно-чекістське обслуговування підприємств та установ золотоплавиної та алмазної промисловості Спеціального головного управління МВС СРСР (Главспеццветмет). Штат – 221 чоловік, з них 208 офіцерів.

4-й спеціальний відділ МВС

Організовував використання ув'язнених у науково-дослідницьких та конструкторських бюро. Штат – 82 особи, з них 70 офіцерів¹¹².

5-й спеціальний відділ МВС

Функціонував як виробничо-технічний відділ Міністерства з питань управління Дальбудом. Штат – 25 чоловік, з них 24 офіцерів. У подальшому відділ було реорганізовано у Спеціальне управління МВС СРСР зі штатом у 60 осіб. В його складі було створено відділ з питань керівництва роботою зі «свинцем», тобто з ураном, як його іменували у секретних документах¹¹³.

6-й спеціальний відділ МВС

Був організований для забезпечення здобичі Б-6 (торій). Штат – 825 чоловік, з них 165 офіцерів та 433 сержанти та рядові.

7-й спеціальний відділ МВС

Був організований для роботи з питань «Єнісейбуду». Штат – 20 чоловік, з них 19 офіцерів.

Плановий відділ МВС

Штат – 56 чоловік, з них 40 офіцерів.

На цей час загальна кількість ув'язнених у СРСР (відповідно до офіційних джерел) складала майже 2 млн 670 тис. чоловік.

Періодизація розвитку в'язничної системи

З урахуванням викладеного вище, можна запропонувати періодизацію розвитку в'язничної системи України, де варто виділити *п'ять періодів*.

Перший період – із самого початку встановлення радянської влади до середини 1930-х років – характеризувався тим, що органи виконання покарань були суто каральними.

Причиною появи в'язниці у такому вигляді була гостра потреба влади закріпитися і посилитися за допомогою вкрай жорстоких заходів, створити атмосферу тотального страху. За мету ставилося фізичне знищення певних соціальних груп, погляди представників яких розбігалися з поглядами влади, та ізоляція тих, чий погляд піддавався зміні, вигідним владі.

Цікавим є те, що в таких жорстких умовах пенітенціарна наука продовжувала розвиватися приблизно до початку 1930-х років, опираючись ще на дореволюційні традиції – наукові ідеї Ісаєва та Познишева не втратили актуальності й понині.

¹¹² Див.: Кокурин, А., Моруков, Ю. ГУЛАГ: структура и кадры. Стаття 17. – С. 124-127.

¹¹³ Див.: Там само. – С.127; Стаття 18. – С. 93.

У 1930-х роках праці цих вчених вже йменувалися як «відверто ліберально-буржуазний курс професора Ісаєва, реакційна робота Познишева»¹¹⁴.

Потім пенітенціарна наука стала викорінюватися з одночасним заміщенням її теорією, яка обґрунтовувала каральну політику радянської влади. Основним поняттям, яке виправдовувало таку політику, було «перекування».

...Спочатку радянський табір був предметом особливої гордості нової влади, її улюбленим дітищем, «виставковим залом», де здійснювалося головне – перетворення людства. Табір – школа ентузіазму, проте недалекою є «той рік, місяць і день, коли відпаде необхідність у виправних таборах, коли всі зіллються в єдиному русі побудови соціалізму...». Так писав Горький про працю десятків тисяч ув'язнених, які будували Біломорканал. Насправді ж одного чудового дня оспівування таборів закінчилося: утопію було реалізовано, і вони перетворилися на [місце], куди прямували незліченні ешелони, переповнені жертвами «чисток»¹¹⁵.

Другий період розвитку припадає на середину 1930 – середину 1950 років. Зміна концептуальних основ діяльності в'язничної системи була обумовлена не необхідністю в посиленні влади, бо вона вже була достатньо сильною.

Причина полягала зовсім у іншому.

Якщо 1923 року в Соловецьких таборах було ув'язнено не більше 3 тис. осіб, то 1930 – вже 50 тис.¹¹⁶.

1928 року тільки у РРФСР у місцях ув'язнення перебували 115 тис. осіб¹¹⁷.

У СРСР 1933 року в ув'язненні перебували 334 тис. чоловік, а 1936 – вже 1 млн 296 тис.¹¹⁸

Щоб зменшити видатки на ув'язнених та скоротити їх кількість, було вирішено направляти їх на важкі роботи з постійною небезпекою для життя. О. Солженіцин таким чином змальовує зазначене вище:

Економічні потреби держави виявили себе, як завжди, відкрито і жадібно: державі, яка надумала зміцнитися в короткий строк... потрібна була робоча сила:

а) найдешевша, а найкраще – безоплатна;

б) невибаглива, готова до перегону з місця на місце щодня, вільна від родини, яка не потребує житла, шкіл, лікарень, а на деякий час – кухні та лазні.

Здобути таку робочу силу було можливим лише ковтаючи своїх синів¹¹⁹.

Нам треба враховувати, що Росія – одна з найхолодніших за кліматичними умовами країн, але водночас одна з найбільш багатих на корисні копалини та природні ресурси.

Тепле житло, одяг, більш калорійне харчування для працівників тут просто необхідні, а це значить, що вартість робочої сили в нас значно більша, ніж на Заході, через дорожнечу її відтворення. [Сталін] одним махом вирішив проблему здешевлення робочої сили: замість високої заробітної плати, яка б дозволила працівнику самостійно вирішувати проблеми з житлом, одягом та харчуванням, – наглядач, барак, тілогрійка,

¹¹⁴ Авербах, И. От преступления к труду / И. Авербах ; под ред. А. Вышинского. – М., 1936. – С. 30.

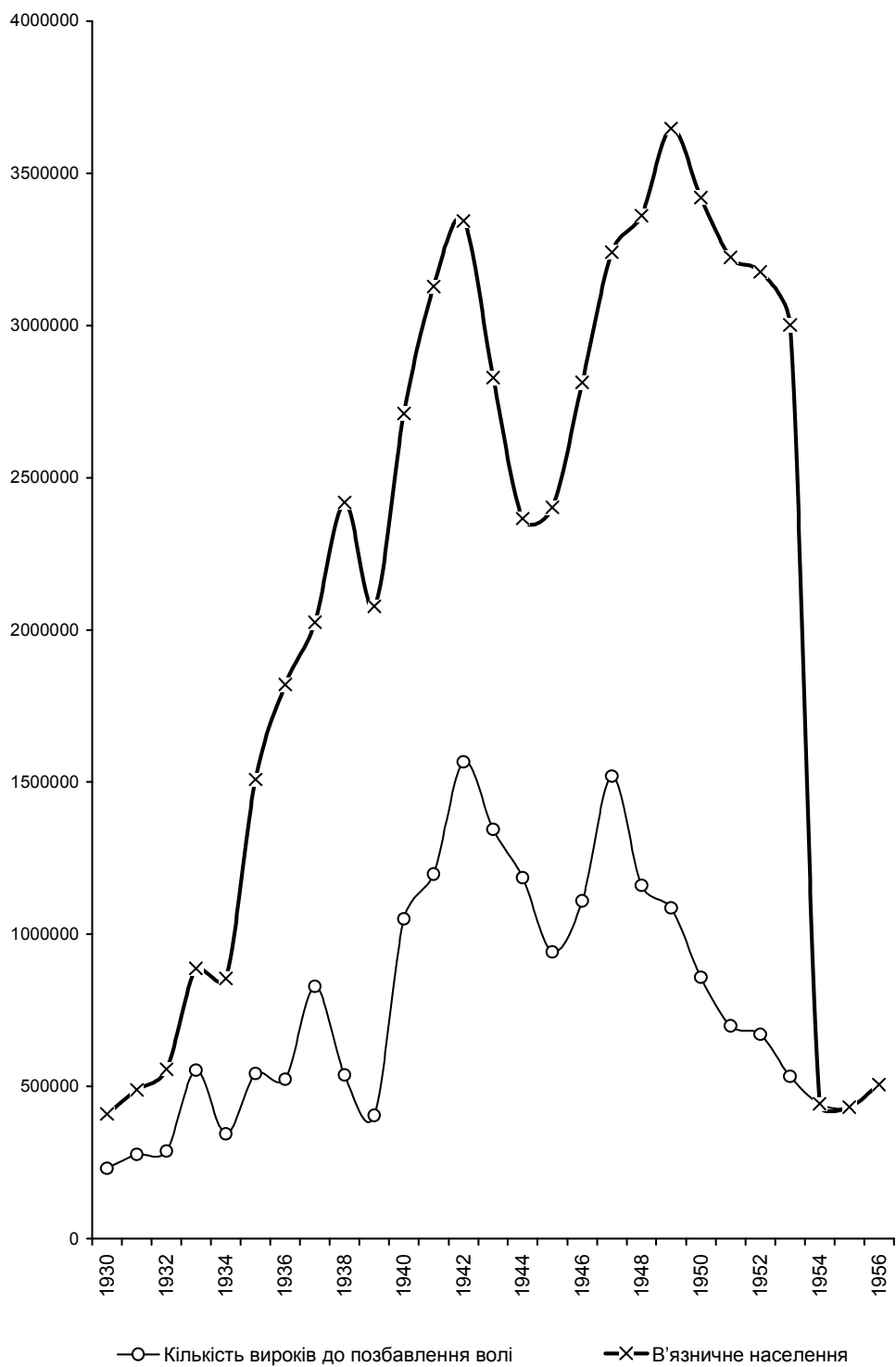
¹¹⁵ Нива, Ж. Уроки нелюдськості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nivat.free.fr/livres/evropa/17.html>

¹¹⁶ Див.: Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6. – С. 62.

¹¹⁷ Див.: Conquest, R. Вказ. твір. – Р. 81.

¹¹⁸ Див.: Соколов, Б. Наркомы страха. Ягода, Ежов, Берия, Абакумов / Б. Соколов. – М., 2001. – С. 52.

¹¹⁹ Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6. – С. 123.

пайка. Роботу цим людям спочатку давали некваліфіковану; копати міг і вчорашній професор, і вчорашній кулак¹²⁰.

«[Біломорсько-Балтійський канал] має бути побудований у короткий період і *коштувати дешево* (прим. авт. – О.С.) – такою є вказівка товариша Сталіна» (а хто жив тоді – той пам'ятає, що таке – *Вказівка Товариша Сталіна!*)... І – «це не Дніпробуд, якому дали тривалий строк і валюту. Біломор доручено ОДПУ і *жодної копійки валюти*» (прим. авт. – О.С.).... Керівники будівництва перевершили жорстокість самого Хазяїна. Хоч і сказав Сталін «ні копійки валюти», але 400 млн радянських рублів дозволив. Вони ж, намагаючись вислужитися, витратили менше чверті – 95 млн 300 тис.¹²¹

Звідси випливає ще одна важлива причина сталості репресивної політики, а саме: зацікавленість держави в [регулярному] отриманні робочої сили, яка переважно використовувалася в екстремальних умовах Сходу і Півночі¹²².

Ані з життями, ані зі знищенням природи на своїх будівництвах Сталін ніколи не рахувався, доповнюючи піднаглядну, майже безоплатну працю робітників дійсно рабською працею ув'язнених ГУЛАГу. Дотепер невідомо, скільки людей загинуло в процесі «освоєння» Уралу та Сибіру, Далекого Сходу та Крайньої Півночі, добуваючи золото, олово та алмази, будуючи шляхи та канали¹²³.

Тому не можна не підкреслити думку О. Солженіцина: «Існування ГУЛАГу суперечить моралі, суперечить людським почуттям, сердечності, душі, але ж ніяк не суперечить радянській індустрії»¹²⁴.

Отже, наприкінці 1930-х років завдання в'язничної системи СРСР зводилися до суто економічних інтересів¹²⁵.

Безперечно, ув'язнених використовували і раніше як безоплатну робочу силу. Але створення в 1931 – 1934 роках Біломорсько-Балтійського каналу імені Й. Сталіна, що асоціюється з іменами Ягоди, Френкеля, Рапопорта, Бермана, Когана, було формальним показником початку корінної зміни концептуальних основ діяльності в'язничної системи. О. Солженіцин запитує про необхідність створення цього каналу:

Чи вимушувала Сталіна якась військова чи економічна необхідність? Коли ми дійдемо до кінця будівництва, ми зможемо з впевненістю відповісти, що ні... Сталіну потрібно було велике будівництво де-небудь, яке поглине багато робочих рук та життів¹²⁶. Підтвердженням цього є той факт, що в 1933-34 роках коефіцієнт смертності у виправно-трудових таборах був у 2 рази більшим, ніж в цілому в СРСР¹²⁷.

Можна знайти підтвердження цьому, звернувшись до офіційних звітів щодо роботи каналу.

Так, 6 липня 1951 року міністр річкового флоту З. Шашков підготував на ім'я Л. Берія доповідь, у якій було зазначено, що канал використовується «здебільшого для перевезення

¹²⁰ Калюжный, Д., Плигин, Д. Вказ. твір. – С. 148-149.

¹²¹ Пруссак, А. Из истории Беломорканала / А. Пруссак // Вопр. истории. – 1945. – № 2. – (Цит. за: Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6. – С. 76, 86.

¹²² Земсков, В. Вказ. твір. – С. 21.

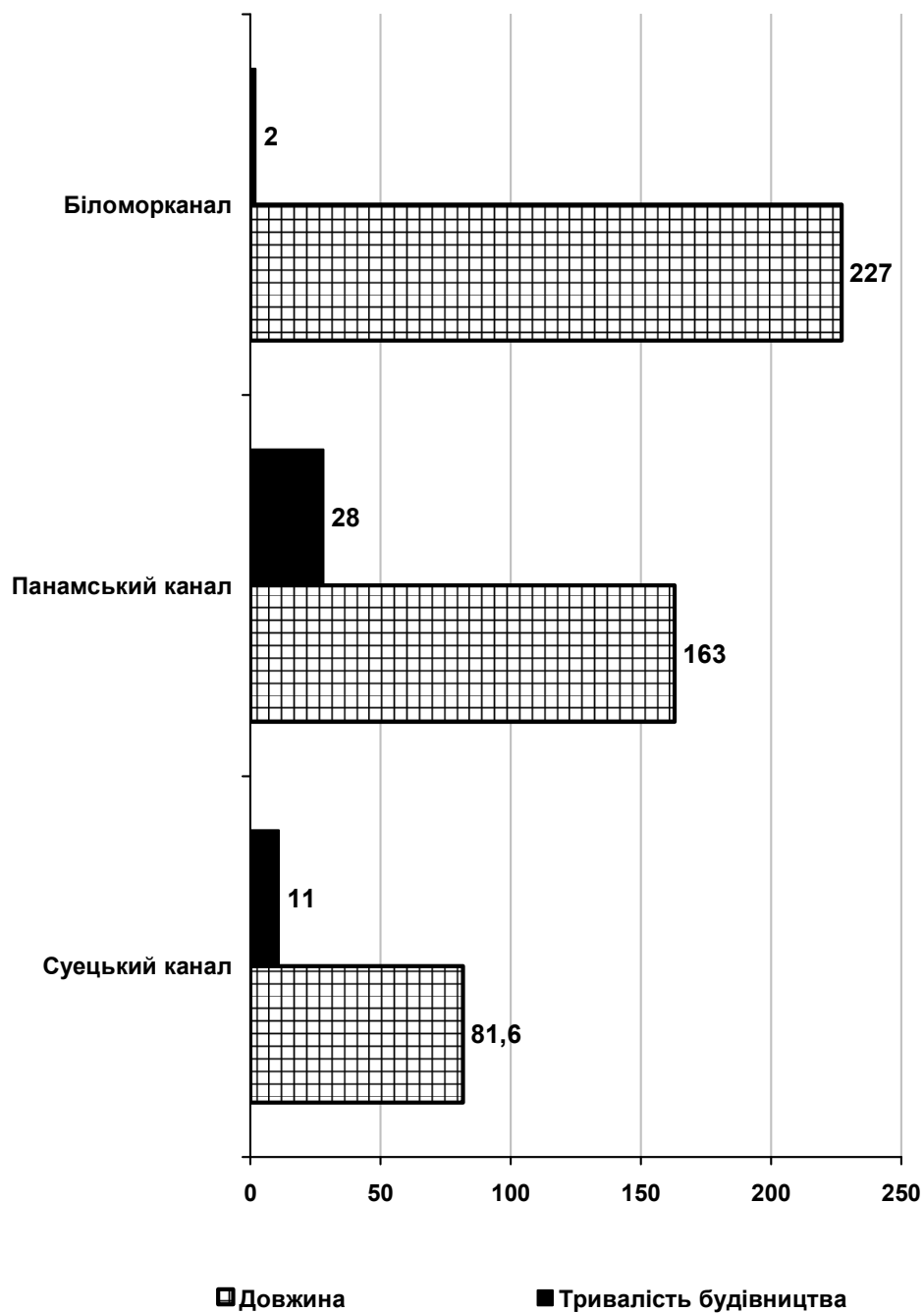
¹²³ Плимак, Е. XX партсъезд: почему не был разоблачен сталинизм / Е. Плимак, В. Антонов // Свободная мысль. – 2006. – № 2. – С. 184.

¹²⁴ Солженицын, А. Публицистика. – С. 396.

¹²⁵ Див.: Смыкалин, А. С. ГУЛАГ как важный фактор экономического развития СССР в 30-е годы / А. С. Смыкалин // Гос. и право. – 2007. – № 1. – С. 98.

¹²⁶ Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6. – С. 75; Т. 5. – 544 с.

¹²⁷ Кокурин, А., Морук, Ю. Вказ. твір. Стаття 13. – С. 119.

вантажів з лісом для потреб підприємств, розташованих узоні каналу, Петрозаводська і Ленінграда».

І якщо 1940 року загальний обсяг перевезень склав 1 млн т., то 1950 року лише 0,4 млн¹²⁸.

Одночасно можна вказати і на такий фактор.

Сталіну потрібно було проявити себе політичним діячем та блискучий організатор на фронті соціалістичного будівництва¹²⁹.

І якщо в Америці Панамський канал (81,6 км) будували 28 років, а в Азії Суецький канал (163 км) будували 10 років, то у СРСР 227-кілометровий «Біломор» збудували менше, ніж за 2 роки¹³⁰.

1934 року було створено ГУЛАГ і використання ув'язнених на різних об'єктах стало масовим. До мети фізичного знищення та фізичної ізоляції додавалася третя мета, яка майже поглинала дві попередні: використання праці ув'язнених заради індустріалізації і мілітаризації країни. Головною функцією каральної системи стала функція індустріально-народногосподарська. Ув'язнення як таке було замінено на примусову працю і навіть можна сказати – рабство¹³¹.

Війна створила умови для ще більшої індустріалізації системи та перетворення її на найбільший у СРСР народногосподарський комплекс із сурогатним механізмом управління. В'язничне відомство стало основою всієї системи народного господарства з використанням фактично рабської праці ув'язнених.

Третій період розвитку в'язничної системи України традиційно пов'язується зі змінами, які існували в суспільно-політичному житті після 1953 року.

Корпус творів російської літератури, де розповідається про дотабірне, внутрішньотабірне і післятабірне буття людини, є значно ширшим та більш різноманітним, ніж те, що написано про нацистський табір. На це є декілька причин. Перш за все, у радянських таборах постійно змішувалися велетенські шари суспільства. Крім того, в епоху відлиги табір послабився і «дивовижним чином» випустив на свободу мільйони тих, хто вижив. Занепад табірної системи стимулював її осмислення. І, врешті-решт, за часів Хрущова табори було визнано за зло¹³².

В'язнична система залишилася величезним промисловим комплексом, хоч і змінила свій статус: з розряду однієї з основ народного господарства вона перейшла до суб'єкту планових народногосподарських відносин. Винищувально-трудова елемент системи поступово замінюється виправно-трудова. Праця засуджених стала об'єктом уваги вчених та дедалі більше розглядалася як реальна основа виправного процесу.

Вважаємо, що історію державного управління в'язничною системою СРСР не можна розділяти на так звані «сталінський» та «післясталінський» періоди. Смерть Й. Сталіна не була чимось суттєвим у контексті питання, що розглядається. Так, безумовно, були амністії, розширення прав засуджених та пом'якшення режиму відбування покарання. Але на цьому фоні система виправно-трудова установ залишилася закритою та автономною й зберігла вигляд мілітаризованої організації, яка знаходилася в підпорядкуванні МВС. Гадаємо, що

¹²⁸ Див.: Там само. Стаття 20. – С. 122.

¹²⁹ Див.: Чухин, І. Каналоармейцы. История строительства Беломорканала в документах, цифрах, фактах, фотографиях, свидетельствах участников и очевидцев / И. Чухин. – Петрозаводск, 1990. – С. 25.

¹³⁰ Див.: Там само.

¹³¹ Див.: Mannenheim, H. The Dilemma of Penal Reform / H. Mannenheim. – London, 1939. – P. 133.

¹³² Нива, Ж. Уроки нелюдськості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nivat.free.fr/livres/evropa/17.html>

лібералізація управління в'язничною системою була природним та логічним наслідком абсолютних проявів сталінського тотального насильства. Слід зазначити, що концептуального переосмислення ролі в'язниці в механізмах соціального управління так і не сталося. На нашу думку, сьогодні можна піддати щонайменше критиці праці радянських учених про те, що «в умовах культу особистості до керівництва органами НКВС-МВС пробралися вороги партії і народу Єжов, Берія та їхні спільники. У ці роки було завдано суттєвої шкоди як здійсненню виправно-трудової політики, так і теоретичним дослідженням у цій сфері»¹³³.

Слід також нагадати, що майже одночасно з «відлигою» спалахнула велика кількість політичних повстань засуджених, які жорстоко придушувалися, іноді навіть з використанням снайперів, танків та авіації (Норильськ, Екібастуз, Кентгір)¹³⁴. Деякі автори вказують на існування великих підпільних організацій у таборах («Залізна гвардія», «Російське товариство помсти більшовикам» тощо)¹³⁵. Особливу роль відіграли національні організації (західно-українці, литовці)¹³⁶.

У 1961-62 роках до виправно-трудового законодавства вносяться обмеження, яких не знали навіть сталінські табори. Ці зміни дають підстави говорити про четвертий період розвитку в'язничної системи України. Надамо слово відомому правознавцю В. Абрамкіну:

У середині 1960-х років ГУЛАГ знову створює величезну кількість економічних зв'язків і стає найбільшим постачальником дешевої робочої сили та великим виробником. За обсягами виробленої продукції МВС входить до десяти найбільших промислових підприємств СРСР (у деякі роки МВС підіймається до п'ятого місця)¹³⁷.

1954 року воно займало 6-е місце, 1986 року – 7-е¹³⁸.

Як зазначає Ю. Реєнт, на початку 1980-х років економічна система СРСР втратила два своїх найбільш вагомих стимули: трудовий ентузіазм перших п'ятирічок і страх перед репресіями, що характеризувало сталінський період розвитку¹³⁹. У нас існують сумніви з приводу «трудового ентузіазму перших п'ятирічок», але це не є головним у контексті цього дослідження. Треба погодитися, що «примус до праці, не підкріплений належним чином матеріальними стимулами, ставав пагубним не лише для економіки, але знаходив своє відображення і в правоохоронній сфері»¹⁴⁰.

Правду кажучи, ГУЛАГу не вдалося відродитися ані за кількістю жертв, ані за господарським потенціалом. Він був змушений пристосовуватися до нових ідеологічних

¹³³ Зубков, А. Трудовое перевоспитание заключенных в советских исправительно-трудовых учреждениях, его правовой режим / А. Зубков. – Томск, 1970. – С. 4.

¹³⁴ Див.: Радов, Г. Персонал и взаимодействие тюрьмы и общества / Г. Радов // Тюрьма и общество. – Донецк, 1999. – С. 18; Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Опыт художественного исследования. III-IV / А. Солженицын. – Paris : YMCA-PRESS. – 746 с.; Кокурин, А., Моруков, Ю. Вказ. твір. Стаття 23. – С. 108-109; Земсков, В. Вказ. твір. – С. 24; Ягунов, Д. Політичні повстання як один із чинників кризи державного управління радянською в'язничною системою / Д. Ягунов // Актуальні проблеми державного управління. – 2006. – Вип. 2. – С. 39-45.

¹³⁵ Див.: Земсков, В. Вказ. твір. – С. 24.

¹³⁶ Ягунов, Д. Політичні повстання як один із чинників кризи державного управління радянською в'язничною системою. – С. 39-45.

¹³⁷ Абрамкин, В. Поиски выхода. Преступность, уголовная политика, места заключения в постсоветском пространстве / В. Абрамкин. – М., 1996. – С. 160.

¹³⁸ Див.: Калужный, Д., Плигин, Д. Вказ. твір. – С. 150; Кошуба, Ю. Труд осужденных раньше и теперь / Ю. Кошуба, А. Скиба // Преступление и наказание. – 2007. – № 2. – С. 51.

¹³⁹ Див.: Реєнт, Ю. Отречение от темного прошлого. Эволюция уголовно-исполнительной системы со второй половины 60-х до конца 80-х годов / Ю. Реєнт // Преступление и наказание. – 2008. – № 11. – С. 43.

¹⁴⁰ Там само.

міфів, наприклад, про «подолання наслідків культу особистості», «побудову комунізму», «зміцнення законності»¹⁴¹.

Для характеристики післясталінського періоду розвитку в'язниці та взагалі країни можна використати вислів, що «країна була не звільнена, а розконвойована. Саме конвой виявився на волі...»¹⁴².

Практично у такому вигляді в'язнична система проіснувала до набуття Україною незалежності. До виправно-трудового законодавства вносилися численні зміни, спрямовані на демократизацію системи ВТУ, але концептуальні основи її діяльності залишилися без змін. Досвід кінця 1980-х років виявив неможливість перебування в'язничної системи як повноправного суб'єкту ринкових відносин, що фактично призвело до створення вакууму: з'явилися певні демократичні ідеї, які повинні були втілюватися в життя за допомогою старих методів роботи у військовій по суті організації виправних установ.

Об'єктивні зміни в радянському суспільстві не могли не впливати на в'язницю. Офіційними цілями в'язниці залишилися виправлення і перевиховання засуджених, але фактично звелися до утримання засуджених протягом певного строку в УВП задля унеможливлення скоєння нових злочинів. Праця засуджених у тому вигляді, в якому вона існувала на попередніх етапах, втратила в умовах вільного ринку свій сенс. Тому головною функцією в'язничної системи стала ізоляція засуджених.

Здобуття нашою державою незалежності 1991 року ми, на жаль, не можемо розглядати як початок нового періоду. Цілі, функції та методи роботи, законодавство залишилися майже без змін. Україна зробила крок до незалежності, маючи ВТУ у підпорядкуванні МВС. У результаті цих «маневрів» якісних змін у діяльності системи виконання покарань так і не сталося. Із цього були зроблені відповідні висновки. Тому ми вважаємо, що початком нового, *п'ятого, періоду* є перші практичні кроки, спрямовані на створення нової в управлінському розумінні системи пенітенціарних установ, про що йдеться у наступних розділах¹⁴³.

¹⁴¹ Абрамкин, В. Вказ. твір. – С. 160-162.

¹⁴² Битов, А. Конвой отдыхает и ждет... [Електронний ресурс] / А. Битов // Права человека в России. – Режим доступу: www.hro.org

¹⁴³ Див.: Ягунов, Д. Державне управління пенітенціарною системою України: історія, сучасність, перспективи : монографія / Д. Ягунов. – О., 2005. – С. 40.

Розділ 5

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНИМИ СИСТЕМАМИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Загальні положення

Розкриваючи сутність пенітенціарного управління в зарубіжних країнах, варто звернути увагу на деякі принципи побудови їхніх пенітенціарних систем.

Виділяються дві моделі пенітенціарного управління:

- 1) *інтегрована (об'єднана, комбінована);*
- 2) *розділена.*

Комбінована модель

Відповідно до *комбінованої моделі*, в'язниці та органи виконання альтернативних покарань складають *одну систему* та підпорядковуються *одному відомству*. Позитивними моментами цієї моделі є те, що підтримуються тісні контакти між усіма органами, забезпечується ефективний менеджмент, створюється єдиний інформаційний простір. Обидві організації управляються одним керівником, але вони продовжують функціонувати як незалежні структури¹⁴⁴. Країни, які мають таку побудову пенітенціарної системи, характеризуються тим, що альтернативі санкції розглядаються як *повноцінне покарання*¹⁴⁵.

Розділена модель

Розділена модель передбачає створення окремих автономних відомств для виконання покарання у вигляді позбавлення волі (*закриті установи*) та альтернативних санкцій (*служби пробачії*). Причому різні форми роботи зі злочинцями в умовах вільного суспільства нерідко розглядаються як *НЕ-покарання*.

Як зазначають деякі британські автори, «робота офіцерів пробачії [у Британії] з наглядом за злочинцями в громаді ніколи не розглядалася як виконання покарання в «чистому» виді, радше як форма умовного звільнення, як прояв милосердя суду в певних справах або як форма соціальної роботи зі злочинцями»¹⁴⁶.

Так, у Республіці Ірландія Служба пробачії і соціальних послуг відокремлена від в'язниці і є департаментом Міністерства юстиції¹⁴⁷.

У Люксембурзі 1997 року служба пробачії була виведена з підпорядкування в'язничній адміністрації та підпорядкована органам прокуратури¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Див.: Comments on the Home Office Prison-Probation Review Consultation Document «Joining Forces to Protect the Public». – King's College London, Nov. 1998. – International Centre for Prison Studies : Downloads, Dec. 1998.

¹⁴⁵ Див.: Blair, C. Prison and Probation / C. Blair // Review of the Criminal Justice System of the Northern Ireland. – March 2000. – Research Report № 6. – P. 2.

¹⁴⁶ Raynor, P., Vanstone, M. Understanding Community Penalties: Probation, Policy and Social Change. – P. 1.

¹⁴⁷ Див.: Blair, C. Вказ. твір. – P. 22.

¹⁴⁸ Див.: A Palette of European Probation Service Systems [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cer-probation.org/what.html. – (P.18).

Брак співпраці між різними агенціями розглядається як суттєвий недолік відділення в'язниці від пробації. Комбінована модель також має низку недоліків, тому навіть у країнах з цією формою управління існує тенденція розділити в'язниці і пробацію принаймні на локальному рівні. Крім того, варто додати, що умови соціальної роботи у в'язниці та при виконанні альтернативних покарань настільки різні, що завдання виробити єдину філософію для них є практично неможливим.

Варто також наголосити, що жодна західна країна не зробила один гігантський крок від повністю розділеної системи до повністю комбінованої.

Головні підстави класифікації національних пенітенціарних систем

Важливими питаннями, які варто брати до уваги у процесі аналізу національних пенітенціарних систем, є сутність та принципи управління органами для виконання покарань, пов'язаних із позбавленням волі (*в'язниць*), та службами для виконання альтернативних покарань (*служб пробації*):

1) чи повинна служба пробації бути *централізованою* або *децентралізованою*. Так, у більшості європейських країн служби пробації перебувають під контролем центрального уряду (Бельгія, Данія, Франція, Італія, Люксембург, Мальта, Норвегія, Португалія, Іспанія, Швеція);

2) до якої гілки влади повинна належати служба пробації – *виконавчої* або *судової*. Варто нагадати, що впродовж довгого періоду служба пробації існувала як додаток до судової влади, але сьогодні у своїй більшості її діяльність не розглядається з позиції правосуддя (в організаційному аспекті). Є країни (Чехія, Естонія, деякі штати США), які все ж таки створили органи пробації під контролем місцевих судів;

3) чи повинні офіцери пробації виконувати функції *нагляду за умовно-достроково звільненими з виправних установ*, оскільки служби пробації і служби пароля (з питань умовно-дострокового звільнення засуджених та нагляду за ними) є майже аналогічними службами.

Приклади зарубіжних країн

Огляд щодо місця служб пробації в загальній структурі управління пенітенціарними системами різних країн поданий нижче.

Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії

У Сполученому Королівстві служба пробації є ключовою статутною службою кримінальної юстиції, яка надзвичайно тісно співпрацює з поліцією та в'язницями, а також з органами місцевої влади, партнерами з галузей охорони здоров'я, освіти, житлового забезпечення та волонтерами.

Англійська Національна служба пробації (створена 2001 року) складається з Директорату і служб пробації 42-х регіонів, межі яких збігаються з межами поліцейських дільниць, так само як із межами інших служб кримінальної юстиції¹⁴⁹. Між центром та регіонами містяться сім регіональних офісів. Кожен із 42-х регіонів має свою раду пробації, яка складається з представників місцевої громади.

¹⁴⁹ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.probation.homeoffice.gov.uk/output/Page21.asp

Шотландія надає приклад служби пробації, тісно пов'язаної із соціальними службами, від чого більшість країн вже відмовилася. 1968 року в Шотландії було прийнято закон, відповідно до якого служба пробації припинила своє існування, але всі її функції були надані місцевим органам влади, а соціальні працівники почали виконувати обов'язки офіцерів пробації. Сьогодні з особами, засудженими до пробації або умовно звільненими з ув'язнення, працюють відділи соціальної роботи (*Criminal Justice Social Work Services*)¹⁵⁰. Хоч вони є складовою частиною місцевих органів влади, вони фінансуються за окремими статтями центральним урядом (починаючи з 1989 р.).

Нідерланди, Австрія, Фінляндія

Ці три країни можна умовно об'єднати в одну групу за ознакою того, що функції державних служб пробації виконують приватні організації.

У Нідерландах в'язниці підпорядковані Міністерству юстиції; служби пробації повністю відокремлені від виправних установ. Служби можуть виконувати функції з підготовки ув'язнених до звільнення, а також надавати їм соціальні послуги після ув'язнення.

Міністерство юстиції делегує свої повноваження щодо управління службами пробації приватним організаціям¹⁵¹. Існує три національні організації, яким доручається виконувати ці функції:

- 1) Голландський інститут пробації (обслуговує 70 % клієнтів);
- 2) Відділ пробації Армії спасіння (обслуговує 10 % клієнтів).
- 3) GGZ (обслуговує 20 % клієнтів і спеціалізується переважно на засуджених за злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотиків);

Кожна організація розробляє свій бізнес-план, який погоджується з міністром юстиції. Оплата послуг здійснюється за результатами річної роботи та залежить від послуг, які надавалися відповідним постачальником послуг засудженим. Координація діяльності різних приватних агенцій на рівні району здійснюється місцевими органами влади.

В Австрії *Verein fur Bewahrungshilfe und Soziale Arbeit (VSBA)* виконує класичні функції служби пробації, серед яких медіація, постпенітенціарна опіка, управління гуртожитками для пробаціонерів по всій країні. Ці зв'язки побудовані відповідно до так званого «генерального контракту» між Міністерством юстиції та VSBA. Персонал служби пробації VSBA призначається за погодженням з Міністерством юстиції.

Німеччина

Німецька модель не передбачає функціонування центральних органів влади як для в'язниць, так і для пробації¹⁵². Ці обов'язки покладені на федеральні одиниці. У межах кожної землі в'язниці та служби пробації функціонують під керівництвом департаментів юстиції. Кожна організація відчуває суттєву долю свободи у виробленні своєї політики. Служби пробації пов'язані із судами, офіцери пробації нерідко працюють у кожному суді. У більшості земель діяльність офіцерів пробації контролюється президентом регіонального суду. В'язниці наймають своїх власних соціальних працівників для надання соціальних

¹⁵⁰ Див.: *Justice and the Law*. – London : Foreign and Commonwealth Office. – Nov. 1995. – P. 25; Raynor, P., Vanstone, M. Вказ. твір. – Р. 1.

¹⁵¹ Див.: Бойцова, Л. Пенитенціарная система Нидерландов / Л. Бойцова // Бюл. Мин-ва юстиции РФ. – 2002. – № 4. – С. 118-119.

¹⁵² *The Organisation of the Prison and Probation Services in a Range of Other Countries* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nationalarchives.gov.uk

послуг ув'язненим, а служби пробачії переважно займаються наданням соціальних послуг колишнім ув'язненим.

Словаччина

У Словаччині поряд зі службою пробачії діє система соціальних кураторів, увага яких сфокусована на соціальній допомозі умовно звільненим ув'язненим. Служба кураторів адмініструється Міністерством праці та соціальної політики¹⁵³.

Швеція

Шведська служба в'язниць і пробачії (*Prison and Probation Service*) функціонує як автономна організація, підконтрольна урядові. Фінансування пенітенціарної системи здійснюється через Мінюст. До 1998 року 140 шведських окремих виправних «підрозділів» (в'язниць, установ попереднього утримання та служб пробачії) були підконтрольні шести регіональним менеджерам. 1998 року було створено 37 нових підрозділів, кожен з яких включає декілька в'язниць, установ попереднього утримання та служб пробачії, які почали очолюватися відповідним службовцем. Фактично була створена додаткова ланка в організаційній структурі, мета якої полягала в наданні виправній системі більшого комбінованого «забарвлення».

Данія

Департамент в'язниць і пробачії в Данії підпорядкований міністру юстиції¹⁵⁴. Департамент функціонує тільки на центральному рівні й не має регіональних підрозділів. Департамент безпосередньо адмініструє 16 в'язниць, 41 місце попереднього утримання, 32 пробачійні райони та ряд інших установ. В'язниці та служби пробачії тісно взаємодіють у питаннях допомоги ув'язненим перед звільненням та нагляду за звільненими.

Норвегія

Норвегія представлена комбінованою системою, але з певними винятками. Департамент в'язниць та пробачії існує як структурний підрозділ Міністерства юстиції. Службу пробачії (21 головних та 26 районних офісів), яка функціонує окремо від в'язниць, очолює головний офіцер пробачії. Головний офіцер пробачії підконтрольний тільки Міністру юстиції.

Канада

Управління пенітенціарною системою Канади здійснюється на комбінованих засадах. На федеральному рівні система адмініструється Виправною службою Канади і включає «пенітенціарії» для засуджених на два і більше років ув'язнення та більшість служб для умовно-достроково звільнених засуджених. На провінційному рівні здійснюється управління місцями попереднього ув'язнення, виправними установами для засуджених на строк менше двох років, установами для неповнолітніх та службами пробачії. У трьох найбільших провінціях (Онтаріо, Квебек та Британська Колумбія) офіцери пробачії також мають обов'язок здійснювати нагляд за особами, умовно-достроково звільненими з провінційних виправних установ.

¹⁵³ Див.: Kunova, J. Probation and Mediation in the Slovak Republic / J. Kunova // Newsletter of the European Forum for Victim Offender Mediation and Restorative Justice. – April 2005. – Vol. 6. – Issue 1. – P. 1-3.

¹⁵⁴ Див.: A Palette of European Probation Service Systems [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cepprobation.org

Австралія

В Австралії управління службами пробації та в'язницями здійснюється на рівні штатів. Деякі штати (Західна Австралія, Південна Австралія, Вікторія) мають комбіновану систему управління пенітенціарною системою¹⁵⁵. Існує тенденція до вживання поняття «виправні установи» замість «служби пробації», що, можливо, вказує на зміну основних функцій: від ресоціалізації засуджених до політики застосування суворіших санкцій та механізмів посиленого контролю за злочинцями.

Нова Зеландія

Новозеландський Департамент виправних установ здійснює управління процесом ув'язнення та виконання альтернативних покарань, забезпечує надання судам досудових доповідей, а також управляє Радою пароля. Сам департамент складається з трьох головних підрозділів: відділу державних виправних закладів (8 регіональних офісів), відділу покарань в громаді (3 регіональні та 16 окружних офісів) та психологічної служби¹⁵⁶. Крім того, існує низка допоміжних служб та груп. Свою діяльність всі три головні підрозділи здійснюють автономно один від одного¹⁵⁷.

Франція

У Франції служба пробації підпорядкована в'язничній адміністрації, діяльність якої координує Мінюст. Головними обов'язками служб пробації є надання досудових доповідей, нагляд за умовно-звільненими засудженими, соціальна робота з засудженими. Діяльність служб пробації адмініструється регіональними в'язничними адміністраціями¹⁵⁸.

США

Управління службами пробації у США є неоднорідним. Кожен штат представлений своєю службою, яка може належати або до виконавчої, або до судової гілки влади. Служби пробації у більшості штатів виконують функцію нагляду за особами, звільненими умовно-достоково.

¹⁵⁵ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.correctiveservices.wa.gov.au/default.aspx

¹⁵⁶ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.corrections.govt.nz/public/index.html

¹⁵⁷ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: [http://en.wikipedia.org/wiki/Department_of_Corrections_\(New_Zealand\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Department_of_Corrections_(New_Zealand))

¹⁵⁸ Див.: The Organisation of the Prison and Probation Services in a Range of Other Countries [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nationalarchives.gov.uk

Розділ 6

ДЕРЖАВНА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА СЛУЖБА УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Перші кроки з реформування в'язничного відомства

1991 року були зроблені кроки у сфері реформування в'язничної системи. У червні Рада Міністрів УРСР затвердила *Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР*.

Цей нормативний акт слід розглядати як концептуальні основи зміни принципів державного управління пенітенціарною системою, хоча багато його положень поки що не реалізовані. Аналіз цього акта дозволяє виділити наступні проблемні питання державного управління пенітенціарними установами УРСР, які зберігають свою актуальність і сьогодні:

- 1) система виконання покарань була створена і діє в умовах централізму, адміністративно-командного механізму управління;
- 2) не налагоджено механізм надання соціальної допомоги особам, звільненим з місць позбавлення волі;
- 3) незважаючи на складність і багатопрофільність завдань, кримінально-виконавча система перебуває поза увагою багатьох державних і громадських інститутів¹⁵⁹.

Проблеми функціонування пенітенціарних установ вказували на необхідність створення самостійного органу державного управління пенітенціарною системою України. В Основних напрямках реформи зазначалося, що «з метою підвищення ефективності діяльності органів, що виконують кримінальне покарання, а також з урахуванням специфіки виконуваної ними роботи, передбачити в перспективі виділення системи виконання покарань у *самостійне республіканське відомство*».

Створення ДДУПВП

Проте лише 22 червня 1998 року Указом Президента України на базі ГУВП МВС України було створено *Державний департамент України з питань виконання покарань (ДДУПВП)* як орган державного управління пенітенціарною системою України. Тимчасово ДДУПВП залишався у підпорядкуванні МВС¹⁶⁰.

31 липня 1998 року можна вважати датою створення самостійного пенітенціарного відомства в Україні. Указом Президента України було затверджено Положення про ДДУПВП.

¹⁵⁹ Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР [Електронний ресурс] : Постанова РМ УРСР від 1990 р. № 88. – Режим доступу: www.rada.gov.ua

¹⁶⁰ Див.: Про утворення Державного Департаменту України з питань виконання покарань [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 22.04.1998 р. № 344/98 // ОВУ. – 1998. – № 16; Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань : затв. Указом Президента України від 31.07.1998 р. № 827/98 // ОВУ. – 1998. – № 31.

Хоч тимчасово він перебував у підпорядкуванні МВС, варто зазначити, що ця підпорядкованість носила більш декларативний характер, і 12 березня 1999 року ДДУПВП був виведений з тимчасового підпорядкування МВС¹⁶¹. ДДУПВП вперше за всю історію УРСР, а в подальшому незалежної України, отримав статус *центрального органу державної виконавчої влади зі спеціальним статусом*, на який безпосередньо покладалося завдання реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

На той час ДДУПВП очолював Директор¹⁶².

Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»

23 червня 2005 року Президент України підписав Закон «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»¹⁶³, який закріплює організаційно-правові засади діяльності з виконання кримінальних покарань, статус окремих елементів кримінально-виконавчої служби нашої держави, правовий статус персоналу тощо.

Правовий статус ДДУПВП

ДДУПВП – це принципово нова для нашої держави модель державного управління кримінально-виконавчою системою.

На ДДУПВП покладаються дуже специфічні функції в порівнянні з іншими органами виконавчої влади. Специфіка, у першу чергу, полягає в тому, що ДДУПВП забезпечує реалізацію державного примусу в найбільш крайній його формі – у вигляді виконання кримінальних покарань.

У Положенні про ДДУПВП він визнається *центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції*¹⁶⁴.

Це знайшло своє відображення і в Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»: на Державну кримінально-виконавчу службу України покладається завдання щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань¹⁶⁵.

ДДУПВП забезпечує реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, виконує правозастосовні та правоохоронні функції, спрямовує, координує та контролює діяльність Державної кримінально-виконавчої служби України.

Структура кримінально-виконавчої служби

Організаційна структура ДДУПВП складалася з трьох рівнів:

- 1) центральний орган;
- 2) управління ДДУПВП обласного рівня;

¹⁶¹ Див.: Про виведення Державного Департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування Міністерства внутрішніх справ України : Указ Президента України від 12.03.1999 р. № 248 // ОВУ. – 1999. – № 11.

¹⁶² Див.: Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України : Закон України // ВВР. – 2000. – № 20. – (Із змін.); Про затвердження граничної чисельності працівників центрального апарату Державного департаменту з питань виконання покарань : Постанова КМ України від 01.03.1999 р. № 286 // ОВУ. – 1999. – № 9.

¹⁶³ Див.: Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України // Голос України. – 2005. – 26 лип. – С. 10-12.

¹⁶⁴ Див.: Постанова КМУ від 10 червня 2009 р. № 587.

¹⁶⁵ Див.: Стаття перша Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [Електронний ресурс] // Голос України. – 2005. – 26 лип. – С. 10-12. – Режим доступу: Джерело – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2713-15>

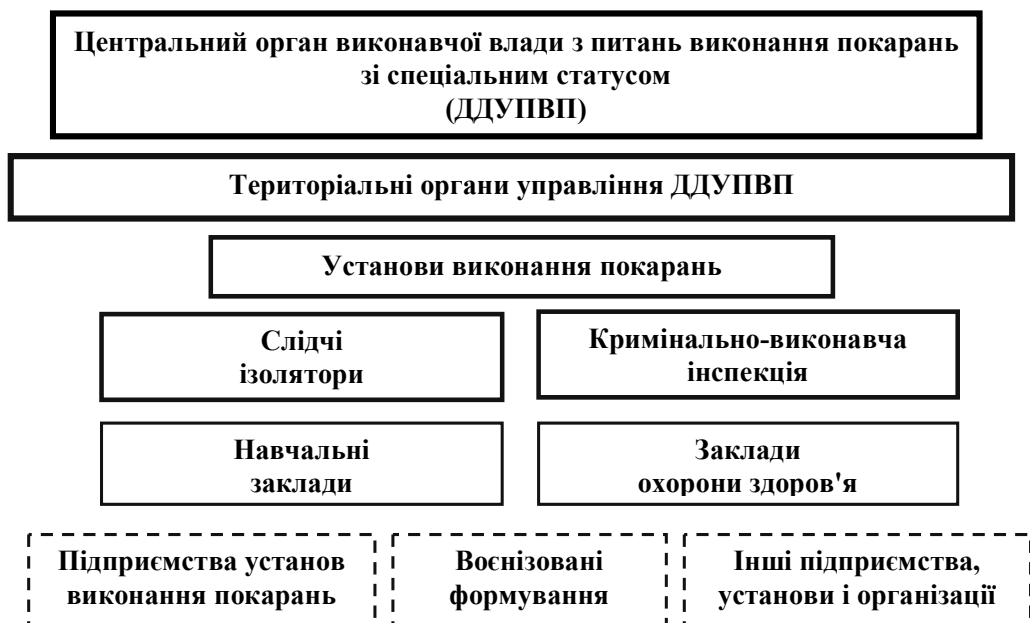
3) територіальні органи та установи виконання покарань.

У Законі «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» (ст. 6) це знайшло своє відображення таким чином: «Державна кримінально-виконавча служба України складається з центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань зі спеціальним статусом, його територіальних органів управління, кримінально-виконавчої інспекції, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, воєнізованих формувань, навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, підприємств установ виконання покарань, інших підприємств, установ і організацій, створених для забезпечення виконання завдань Державної кримінально-виконавчої служби України».

Положення про ДДУПВП вказує на те, що Департамент бере участь у розробленні пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у сфері виконання покарань. Департамент відповідно до покладених на нього завдань:

- розробляє проекти прогнозних і програмних документів з питань, що належать до його компетенції;
- розробляє та подає на затвердження Міністром юстиції план заходів щодо реалізації основних напрямів діяльності Департаменту на відповідний рік;
- бере участь у формуванні та забезпечує реалізацію єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, організовує виконання цільових програм розвитку кримінально-виконавчої служби.

Структура Державної кримінально-виконавчої служби України

Види органів і установ виконання покарань

Розділ 7

ВІДОМЧА НАЛЕЖНІСТЬ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Кому повинні підпорядковуватися в'язниці: міжнародні стандарти

Як вже зазначалося вище, відповідно до міжнародних стандартів, в'язниці повинні бути цивільними структурами, позбавленими будь-яких ознак військової організації. Наявність спеціальних підрозділів для критичних ситуацій (масові заворушення, захоплення заручників) не означає, що сама в'язниця побудована за принципами військової організації. Персонал не може мати військових звань та носити уніформу військового зразку.

Наприклад, ст. 71 Європейських пенітенціарних правил містить перелік винятків, який прямо вказує на те, яким відомствам в'язниці підпорядковані бути не можуть¹⁶⁶. Зазначається, що за пенітенціарні установи повинні відповідати органи державного управління, які не підпорядковані:

- 1) військовому відомству;
- 2) поліції;
- 3) відомству кримінального переслідування.

(prisons shall be the responsibility of public authorities separate from military, police or criminal investigation service)¹⁶⁷.

Класифікація

Проте світова практика наводить нам декілька моделей державного управління пенітенціарними системами.

До них можна віднести такі:

- 1) управління пенітенціарною системою в повному обсязі покладене на *міністерство юстиції*;
- 2) управління пенітенціарною системою в повному обсязі покладене на *відомство поліції*;
- 3) управління пенітенціарною системою розподілене між *міністерством юстиції та поліцейським відомством*, коли місця виконання покарань перебувають у віданні міністерства юстиції, а місця попереднього ув'язнення – у віданні поліцейського відомства;
- 4) управління пенітенціарною системою в повному обсязі покладене на *окреме автономне відомство*, яке не підпорядковано ані поліції, ані міністерству юстиції;
- 5) управління пенітенціарною системою покладене на об'єднане *міністерство юстиції та поліції*.

Світова практика

Враховуючи тривалі дискусії навколо «європейських стандартів» відомчого підпорядкування пенітенціарної системи України, про що йшлося в попередніх розділах, варто

¹⁶⁶ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.prison.org/law/eur_pr.shtml

¹⁶⁷ Див.: Recommendation Rec(2006)2 of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=955747>

сфокусувати увагу на країнах Європи, розширивши подану вище класифікацією. Водночас варто ще раз нагадати, що ця класифікація має аналізуватися з урахуванням поділу пенітенціарних систем на комбіновані та розділені.

Міністерство юстиції

Для більшості європейських країн майже обов'язковим приписом стало підпорядкування пенітенціарних установ міністерствам юстиції, особливо враховуючи зазначені вище положення Європейських пенітенціарних правил.

Нижче надано перелік тих європейських країн, пенітенціарні установи яких перебувають у віданні міністерств юстиції¹⁶⁸:

- Португалія – *Головна в'язнична адміністрація*;
- Франція – *В'язнична адміністрація*;
- Бельгія – *Головна в'язнична адміністрація*;
- Люксембург – *Головна в'язнична адміністрація*;
- Італія – *Департамент в'язниць*;
- Греція – *Головне управління з питань пенітенціарної політики*;
- Туреччина – *Головне управління з питань в'язниць та місць попереднього ув'язнення*;
- Республіка Ірландія – *Ірландська в'язнична служба* (назва відомства – Міністерство юстиції, рівності та правової реформи);
- Англія та Уельс – *Її Величності в'язнична служба*;
- Ісландія – *Національна адміністрація в'язниць та пробації*;
- Нідерланди – *Національна агенція виправних установ*;
- Бельгія – *Головне управління пенітенціарних установ*;
- Німеччина – *В'язнична адміністрація та відповідні в'язничні адміністрації земель*;
- Данія – *Департамент в'язниць і пробації*;
- Фарерські острови (Данія) – *Департамент в'язниць і пробації Міністерства юстиції Данії*;
- Австрія – *В'язнична адміністрація*;
- Чехія – *В'язнична служба Чеської Республіки*;
- Словенія – *Національна в'язнична адміністрація*;
- Хорватія – *В'язнична адміністрація* (назва відомства – Міністерство юстиції, управління та місцевого самоврядування);
- Сербська Республіка Боснії та Герцеговини – *Відділ з питань виконання кримінальних покарань*;
- Федерація Боснії та Герцеговини – *Відділ з питань виконання кримінальних покарань*;
- Албанія – *Головна в'язнична адміністрація*;
- Македонія – *В'язнична адміністрація*;
- Болгарія – *Центральна в'язнична адміністрація*;
- Румунія – *Національна адміністрація пенітенціарних установ*;
- Сербія – *Адміністрація з питань виконання заходів кримінально-правового характеру*;

¹⁶⁸ Інформація надається із сайту Міжнародного центру в'язничних студій. Варто наголосити, що точний переклад назв відповідних департаментів може відрізнятися від авторського перекладу у зв'язку з тим, що на сайті назви подано всіма європейськими мовами. (Електронний ресурс. – Режим доступу: www.kcl.ac.uk).

- Угорщина – Угорська в'язнична служба;
- Словаччина – Головне управління в'язниць та судової охорони;
- Польща – Центральне управління в'язничної служби;
- Молдова – Департамент пенітенціарних установ;
- Литва – В'язничний департамент;
- Латвія – Латвійська в'язнична адміністрація;
- Естонія – Департамент в'язниць;
- Росія – Федеральна служба виконання покарань;
- Швеція – Шведська служба в'язниць та пробачії;
- Фінляндія – Департамент в'язничної адміністрації;
- Вірменія – Управління виконання покарань;
- Азербайджан – Виправна служба.

Поліцейське відомство

Ця ситуація є майже винятком із загального правила і за формальними ознаками це суперечить Європейським пенітенціарним правилам.

Таким прикладом є Іспанія. У цій країні функції з виконання покарань покладені на Міністерство внутрішніх справ, у складі якого діє *Головна в'язнична адміністрація*. Однак необхідно додатково сказати, що певним винятком є провінція Каталонія, де зазначена вище функція покладається на Секретаріат з питань в'язниць, реабілітації та ювенальної юстиції Департаменту юстиції.

У цьому контексті цікавим є низка територій, які за формальними ознаками не входять до Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, проте головою цих держав є британська королева.

Цими територіями є острів Мен і так звані бейлівіки Гернсі та Джерсі. Усі ці території мають статус «коронних володінь» та наділені значною автономією (автономні від Сполученого Королівства органи влади, власні грошові одиниці, автономна зовнішня політика та ін.).

Щодо управління в'язницями, розташованими на цих територіях, варто відзначити, що всі вони становлять приклад, коли в'язниці управляються органами внутрішніх справ.

Так, на острові Джерсі функціонує лише одна в'язниця (*La Moye*), яка управляється місцевим Міністерством внутрішніх справ¹⁶⁹.

В'язниця острова Мен також представлена однією в'язницею, за яку відповідальний Департамент внутрішніх справ¹⁷⁰.

На островах Гернсі функціонує також одна в'язниця, якою керує Комітет внутрішніх справ території Гернсі¹⁷¹.

Якщо говорити про європейські пострадянські країни, то після їх вступу до Ради Європи, майже всі вони підпорядкували пенітенціарні системи міністерствам юстиції, вивівши їх з відання міністерств внутрішніх справ.

Єдиним винятком з європейської частини території пострадянського простору, де в'язниці перебувають під управлінням Міністерства внутрішніх справ, є Білорусь. Державне

¹⁶⁹ Див.: Офіційний сайт в'язниці La Moye. – Режим доступу: www.gov.je/HomeAffairs/Prison

¹⁷⁰ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.gov.im/dha/prison

¹⁷¹ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.gov.gg/ccm/portal/

управління кримінально-виконавчою системою в Білорусі покладене на *Департамент виконання покарань*, що є структурною частиною МВС¹⁷².

Автономне відомство

В Україні ця функція покладена на центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом – *Державний департамент України з питань виконання покарань*, який у новому положенні № 587 від 10 червня 2009 року було визначено як «центральный орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції».

У Гібралтарі В'язнична служба в політичному контексті підзвітна *Департаментові соціальних послуг*, який у цій частині Сполученого Королівства має статус окремого автономного відомства¹⁷³.

Служба в'язниць Північної Ірландії, як вже раніше зазначалося, підпорядкована безпосередньо Урядові та має статус автономного відомства.

В'язнична служба Шотландії підпорядкована безпосередньо урядові.

У Грузії функціонує окреме *Міністерство з питань пенітенціарної системи, пробації та надання юридичної допомоги*¹⁷⁴.

У Чорногорії функція управління пенітенціарною системою покладена на *Державну адміністрацію виконання покарань*, у складі якої функціонує так званий Інститут з питань виконання покарань¹⁷⁵.

Об'єднане міністерство юстиції та поліції

Андорра – *Адміністрація пенітенціарних установ*;

Монако – *Управління з питань виконання вироків*;

Мальта – *Департамент виправних служб*;

Швейцарія – *Відділ з питань виконання вироків та інших заходів кримінально-правового характеру* (назва відомства – «Федеральний департамент юстиції та поліції»);

Норвегія – *Департамент в'язниць та пробації* (назва відомства – Королівське міністерство юстиції та поліції);

Кіпр – *Департамент в'язниць* (назва відомства – Міністерство юстиції та охорони громадського порядку);

Косово – *Виправна служба Косово*.

Деякі коментарі

Європейські країни надають нам приклади майже всіх моделей державного управління пенітенціарними системами, хоч не можна не відзначити, що переважна більшість країн віддали в'язниці до відання міністерств юстиції. Проте не можна також не сказати, що в'язничні адміністрації майже всіх країн Європи, які належать до цієї моделі, мають набагато більше автономії у порівнянні з іншими структурними частинами міністерств юстиції, враховуючи важливість та специфіку завдань, що вони виконують.

¹⁷² Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://mvd.gov.by/>

¹⁷³ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/worldbrief/wpb_country.php?country=140

¹⁷⁴ У Грузії створено новий центральний орган виконавчої влади, відповідальний за виконання покарань. Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://dmytro-yagunov.at.ua/news/2009-03-24-66>

¹⁷⁵ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/worldbrief/wpb_country.php?country=173

Отже, сказати, що начебто всі країни зробили крок до підпорядкування пенітенціарних установ міністерства юстиції, не можна. У кожної країни є своя кількість населення, особливості адміністративно-територіального устрою, правові традиції, особливості судової системи. Тому, враховуючи таке різномайття, можна впевнено сказати про неможливість «причисування» правових систем усіх національних держав до формальних вимог, які в Україні, на нашу думку, висвітлюються в дещо викривленому світі.

Крім того, варто додати, що надана вище класифікація є доволі динамічною. Зміни в структурі управління пенітенціарними системами європейських країн свідчать, що уряди приділяють багато уваги міжнародним стандартам, але при цьому враховують національні інтереси та суспільні потреби. Причому напрями такого реформування можуть бути діаметрально протилежними.

Так, 2007 року Її Величності в'язнична служба в Англії та Уельсі була передана із відання Секретаря внутрішніх справ до Міністерства юстиції. До цього ніхто не звинувачував Англію, що вона впродовж багатьох років порушувала європейські стандарти щодо відомчого підпорядкування пенітенціарних установ. Гадаємо, що і в самій Англії та Уельсі ніхто не намагався прив'язати в'язничну реформу до «прав засуджених». Можна вважати, що англійці здійснили її з урахуванням своїх суто національних інтересів. В'язнична реформа в Англії та Уельсі була наслідком політичної боротьби, що виявило себе в політичному скандалі. 2007 року В'язнична служба помилково випустила на свободу 1023 злочинців-іноземців, але водночас не вжила заходів для того, щоб депортувати їх до країн призначення¹⁷⁶. Велика частка з цих злочинців була затримана за звинуваченням у вчиненні особливо тяжких злочинів проти життя та здоров'я, включаючи вбивство, зґвалтування, педофілію тощо. Секретар внутрішніх справ Чарльз Кларк був змушений піти у відставку, а функцію управління в'язницями передали створеному Міністерству юстиції. Тому, гадаємо, не варто аналізувати в'язничну реформу в Англії та Уельсі у світлі намагань англійського уряду «переробити» в'язницю під європейські стандарти.

З іншого боку, Грузія 2001 року передала управління пенітенціарною системою від МВС до Міністерства юстиції. Проте не так давно здійснила нову реформу. Так, на початку лютого 2009 року в Грузії було створено новий центральний орган виконавчої влади, відповідальний за виконання кримінальних покарань, – Міністерство з питань пенітенціарної системи, пробації та надання юридичної допомоги. До цього часу пенітенціарна система перебувала у складі Міністерства юстиції¹⁷⁷. Проте до Міністерства юстиції Грузії була приєднана Генеральна прокуратура Грузії. Внаслідок цього було прийнято рішення про створення окремого відомства, що відповідає положенням Європейських в'язничних правил, які забороняють підпорядкування в'язничних установ органам кримінального переслідування.

Можна згадати ще й пенітенціарну систему Князівства Ліхтенштейн. Взагалі, важко сказати, до якої саме моделі управління пенітенціарними системами належить ця країна. Справа у тому, що в'язничне населення цієї країни є надзвичайно малим (від 10 до 20 ув'язнених), тому функції пенітенціарних установ виконують відділи поліції та органи юстиції. Про неординарність цього прикладу свідчить і той факт, що головним посадовцем пенітенціарної системи є президент Кримінального суду¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Див.: В Британии созданы тюрьмы для иностранцев // Преступление и наказание. – 2008. – № 4. – С. 46.

¹⁷⁷ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.government.gov.ge

¹⁷⁸ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/worldbrief/wpb_country.php?country=150

Окремо варто висловити декілька слів про особливості управління пенітенціарними системами на пострадянському просторі.

У Казахстані місця попереднього ув'язнення перебувають у віданні МВС, у той час коли установи виконання покарань – у віданні Мінюсту¹⁷⁹.

В Узбекистані всі в'язниці перебувають у підпорядкуванні МВС¹⁸⁰.

Те саме стосується і Туркменістану¹⁸¹.

На відміну від усіх середньоазійських республік, кримінально-виконавча система Киргизстану в повному обсязі перебуває в підпорядкуванні Міністерства юстиції¹⁸².

Щодо решти країн, то світова практика з цього питання надзвичайно різноманітна. У країнах Африки, Близького та Дальнього Сходу, Південної та Північної Америки можна знайти ситуації, коли схожі за багатьма ознаками соціального й політичного устрою та економічного розвитку країни мають різні моделі державного управління їхніми пенітенціарними системами.

Ми б хотіли знову сфокусувати увагу на Канаді. Наявність федеральної пенітенціарної системи та пенітенціарних систем провінцій у цій країні обумовлює різницю в основоположних засадах управління ними.

Управління пенітенціарною системою Канади здійснюється на комбінованих засадах. На федеральному рівні система адмініструється Виправною службою Канади і включає «пенітенціарії» для засуджених на два і більше роки ув'язнення та більшість служб для умовно-достроково звільнених засуджених. Відповідальність за управління федеральною пенітенціарною системою покладена на Міністерство Генерального соліситера.

На провінційному рівні здійснюється управління місцями попереднього ув'язнення, виправними установами для засуджених на строк менше двох років, установами для неповнолітніх та службами пробації.

У різних провінціях Канади відповідальність за управління пенітенціарними установами покладена на різні відомства. Так, у провінції Онтаріо, наприклад, за пенітенціарні установи відповідальне Міністерство громадського порядку та виправних служб¹⁸³. Однак, гадаємо, Канада аж ніяк не може бути звинувачена у наявності мілітаризованої в'язничної системи і канадську модель не можна охарактеризувати як поліцейську.

¹⁷⁹ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/worldbrief/wpb_country.php?country=98

¹⁸⁰ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/worldbrief/wpb_country.php?country=116

¹⁸¹ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/worldbrief/wpb_country.php?country=115

¹⁸² Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/worldbrief/wpb_country.php?country=99

¹⁸³ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.mcscs.jus.gov.on.ca/english/about_min/mandate/mandate.html

Розділ 8

ПРОБЛЕМА ВІДОМЧОГО ПІДПОРЯДКУВАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Дискусії в Україні щодо відомчої належності в'язниць

Одним із найбільш актуальних питань функціонування вітчизняної пенітенціарної системи впродовж багатьох років з моменту проголошення незалежності нашої держави залишається базова проблема, а саме проблема її *відомчого підпорядкування*.

Нагадаємо, що 1998 року пенітенціарна система була виведена з МВС та підпорядкована створеному для цього Державному департаментові України з питань виконання покарань, який у подальшому було визначено як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом. Хоч, варто також нагадати, пропозиції щодо доцільності підпорядкування пенітенціарних установ Міністерству юстиції почали з'являтися в незалежній Україні ще з 1991 року.

«Холодна війна» між Державним департаментом України з питань виконання покарань та Міністерством юстиції України, як це здається, вже стала традиційним явищем. Кожна сторона надає свої аргументи, підкреслюючи їх важливість: ДДУПВП – за збереження себе як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, а Мінюст – за надання Державному департаменту України з питань виконання покарань статусу структурної частини Міністерства юстиції України.

У березні 2007 року у Верховній Раді України було зареєстровано законопроект № 3259 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо управління системою органів і установ виконання покарань». Законопроект передбачав передання Мінюсту повноважень щодо здійснення державної політики у сфері виконання покарань, а Державна кримінально-виконавча служба мала б увійти до системи органів Міністерства юстиції.

Можна сказати, що цей законопроект надав новий імпульс дискусіям щодо наближення вітчизняної практики державного управління пенітенціарною системою до європейських стандартів.

Наприкінці 2008 року Мінюст на своєму веб-сайті знову виніс на громадське обговорення проект закону щодо зміни основоположних засад державного управління пенітенціарною системою України.

У декількох своїх попередніх публікаціях ми робили спроби проаналізувати стан справ, що склався навколо цієї проблеми, проте існує потреба в подальшому висвітленні цієї проблематики¹⁸⁴.

Запропоновані проекти законів були підготовлені на високому рівні. Проте вони виходили з того, що необхідність такої реформи – очевидний факт, що не потребує доказів.

¹⁸⁴ Див.: Ягунов, Д. Реформування організаційно-функціональної структури державного управління пенітенціарною системою України: реалії, перспективи та європейські стандарти / Д. Ягунов // Вісник державної служби. – 2005. – № 2. – С. 15-18; Ягунов, Д. Перспективи відомчого підпорядкування пенітенціарної системи України: деякі думки з приводу деяких законопроектів / Д. Ягунов ; за ред. Д. Ягунова // Актуальні проблеми європейської інтеграції. – О., 2009. – Вип. 5. – С. 245-253; Ягунов, Д. Реформування структури державного управління пенітенціарною системою України в світлі європейських стандартів / Д. Ягунов // Зона вільної торгівлі Україна-ЄС та європейська інтеграція: правові та економічні аспекти : зб. ст. – О., 2007. – С. 230-236.

З іншого боку, існує низка аспектів цієї проблеми, які надають підстави говорити, що таке підпорядкування є передчасним кроком.

Ця проблема, незважаючи на свою важливість, у дійсності перебуває поза належною увагою практиків та науковців. Здається, що політичні діячі надають громадськості лише верхню частину цього «айсбергу». На «поверхню» дискусій з цього приводу висувуються тези, які, на нашу думку, варто сприймати дуже критично. До цих дискусій активно підключилися українські правозахисні організації, явно дотримуючись позиції Міністерства юстиції¹⁸⁵.

Навпаки, ті аргументи, які потрібно брати до уваги, не отримують подальшого розвитку. Тому прийняття закону без належного обґрунтування викликає занепокоєння¹⁸⁶.

Що спонукає Міністерство юстиції України говорити про доцільність зазначеної вище реформи? Одним з головних аргументів на користь такого кроку є необхідність:

- 1) привести організаційно-правові засади управління пенітенціарною системою України у відповідність до європейських стандартів;
- 2) забезпечити дотримання прав людини в пенітенціарній системі на належному рівні.

Причому перший аргумент розглядається як найбільш вагомий та переконливий.

Як на нашу думку, «*європейські стандарти*» та «*права засуджених*» є водночас як сильним, так і слабким місцем реформи, що пропонується. Не можна не висловити припущення, що зазначені вище аргументи є декларативними. Саме тому без відповіді залишаються багато питань, які будуть аналізуватися нижче.

Чому в'язниці повинні бути підпорядковані Міністерству юстиції: позиція Парламентської асамблеї Ради Європи

Щодо «європейських стандартів», то Міністерство юстиції України цілком обґрунтовано звертає увагу на такі моменти:

1) відповідно до п. 11 (vii) Висновку № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) щодо заявки України на вступ до Ради Європи від 26.09.1995 р., наша держава повинна була передати Міністерству юстиції відповідальність за управління пенітенціарною системою ще до кінця 1998 року¹⁸⁷;

2) у п. 6 Резолюції 1179 (1999) ПАРЄ «Дотримання Україною зобов'язань» від 27.01.1999 р. зазначалося, що «передача відповідальності за пенітенціарну систему до Міністерства юстиції здійснюється повільно»¹⁸⁸;

3) у п. 11 (i) Резолюції 1262 (2001) ПАРЄ «Виконання обов'язків та зобов'язань Україною» ПАРЄ знову закликала українську владу «підпорядкувати Державний департамент з виконання покарань Міністерству юстиції»¹⁸⁹;

4) у п. 8 (i) Резолюції 1346 (2003) ПАРЄ «Виконання Україною своїх обов'язків та зобов'язань» ще раз було наголошено на необхідності завершення «переведення всієї пенітенціарної системи в підпорядкування Міністерства юстиції»¹⁹⁰;

¹⁸⁵ Див.: Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / за ред. Є. Захарова. – Х., 2009. – 368 с.

¹⁸⁶ Див.: Ягунов, Д. Перспективи відомчого підпорядкування пенітенціарної системи України: деякі думки з приводу деяких законопроектів. – С. 245.

¹⁸⁷ Див.: Висновок № 190 (1995) ПАРЄ щодо заявки України на вступ до Ради Європи від 26.09.1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/N190\(1995\).html](http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/N190(1995).html)

¹⁸⁸ Резолюція 1179 (1999) ПАРЄ «Дотримання Україною зобов'язань» [Електронний ресурс]. – Страсбург, 27 січня 1999 р. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_595

¹⁸⁹ Резолюція 1262 (2001) ПАРЄ «Виконання обов'язків та зобов'язань Україною» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_607

¹⁹⁰ Резолюція 1346 (2003) ПАРЄ «Виконання Україною своїх обов'язків та зобов'язань» [Електронний ресурс]. –

5) у п. 13.7 Резолюції 1466 (2005) ПАРЄ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 05.10.2005 р. знову зроблено наголос на необхідності «завершити переведення Державного департаменту з виконання покарань до відання Міністерства юстиції, як це вимагається підпунктом 11.vii Висновку №190 (1995)»¹⁹¹.

Отже, ми маємо п'ять документів ПАРЄ (висновки та чотири резолюції), в яких безпосередньо вказується на необхідність підпорядкування вітчизняної пенітенціарної системи Міністерству юстиції України.

Саме на цьому наголошується в пояснювальній записці до проекту закону.

Крім того, перспектива підпорядкування визначена в низці вітчизняних нормативно-правових актів¹⁹².

Знову міжнародні стандарти

Якщо брати за основу рекомендації та висновки ПАРЄ, то, безумовно, все вказує на необхідність відомчого підпорядкування вітчизняних пенітенціарних установ Міністерству юстиції.

Але в Європейських пенітенціарних правилах не можна знайти будь-якої прямої вказівки на те, що ці «європейські стандарти» полягають у відомчому підпорядкуванні пенітенціарних установ міністерствам юстиції.

Стаття 71 Правил містить лише перелік винятків, який прямо вказує на те, яким відомствам в'язниці підпорядковані бути не можуть¹⁹³. Зазначається, що «за пенітенціарні установи повинні відповідати органи державного управління, які не підпорядковані:

- 1) військовому відомству;
- 2) відомству поліції;
- 3) відомству кримінального розслідування».

В англomовному варіанті: «prisons shall be the responsibility of public authorities separate from military, police or criminal investigation service»¹⁹⁴.

Призначення Європейських пенітенціарних правил полягає в тому, щоб стимулювати органи державного управління пенітенціарними системами розробляти та впроваджувати відповідні політики й сучасні стилі менеджменту. Наголошено, що Правила не створюють певний зразок¹⁹⁵.

Режим доступу: [www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/RN1346\(2003\).html](http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/RN1346(2003).html)

¹⁹¹ Резолюція 1466 (2005) ПАРЄ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» 5 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_611

¹⁹² Див.: Концепція реформування кримінальної юстиції України : затв. Указом Президента України від 08.04.2008 р., № 311 ; Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції реформування кримінальної юстиції України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.08.2008 р. № 1153; Про затвердження заходів щодо виконання у 2008 році Плану дій Україна – ЄС від 06.08.2008 р. № 1072.

¹⁹³ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.prison.org/law/eur_pr.shtml

¹⁹⁴ Recommendation Rec(2006)2 of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=955747>

¹⁹⁵ Див.: European Prison Rules. Recommendation №R(87)3 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 12 February 1987 and Explanatory memorandum [Електронний ресурс]. – Strasbourg, 1987. – Режим доступу: www.coe.int

У Пояснювальній записці до Правил зазначено, що «правила не мають обов'язкової сили в міжнародному праві», хоч вони і є «загальноновизнаним кодексом діяльності» з питань управління в'язницями та поводження з ув'язненими¹⁹⁶.

Тому дотримання європейських стандартів Україною не означає повного копіювання певної організаційної структури, а створення, серед всього іншого, найбільш оптимальних умов для ресоціалізації засуджених та, як наслідок, забезпечення суспільства.

Варто також згадати Резолюцію № 4 двадцять шостої Конференції міністрів юстиції країн-членів Ради Європи, сфокусованої на питаннях вдосконалення Європейських пенітенціарних правил та перспективах прийняття Європейської в'язничної хартії. У цій резолюції наголошено, що Рада Європи зацікавлена «встановити *спільні принципи та стандарти* кримінальної політики».

Європейські пенітенціарні правила також говорять про *загальні принципи* при реалізації пенітенціарної політики. Отже, йдеться про стандарти у виробленні політики, але не про шаблони, відповідно до яких мають створюватися певні організаційні структури.

Більше того, варто зауважити, що остання рекомендація ПАРЕ з питань відомчого підпорядкування вітчизняної пенітенціарної системи була прийнята 2005 року, але нова редакція Європейських пенітенціарних правил, де зазначені вище положення щодо відомчого підпорядкування пенітенціарної системи, датується 2006-м роком.

Крім того, необхідно згадати й інший офіційний документ Ради Європи, а саме доповідь експертів «Оцінка в'язничної системи України» (1996)¹⁹⁷. У цьому документі містяться положення, які ДДУПВП небезпідставно використовує як аргументи на свою користь. Пункт 5.15 рекомендацій вказує на необхідність «припинити всі організаційні та оперативні зв'язки з військовими та міліцією і приділяти першочергову увагу необхідності створення пенітенціарної служби як автономної соціальної організації».

Вітчизняні реалії

Саме це і було, здається, реалізовано в Україні. Зі створенням ДДУПВП була створена автономна організація та припинені організаційні та оперативні зв'язки з військовими та міліцією.

Проте не можна не зазначати, що інші рекомендації експертів Ради Європи (припинити використання військових звань та військової уніформи співробітниками пенітенціарної служби та надати співробітникам пенітенціарної служби уніформу, яка відрізнялась би за стилем та кольором від уніформи військовослужбовців та міліції) так і не були виконані.

З іншого боку, виходячи з положень проекту Закону 2007 року, залишається неясним, яким чином кримінально-виконавчу службу буде піддано подальшій демілітаризації, якщо вона перебуватиме у складі Міністерства юстиції України. Сьогодні ДДУПВП «обвинувачується» в тому, що так і не позбавився ознак військового відомства. Але, на наш погляд, то доказів того, що ДДУПВП у складі Мінію їх позбавиться, не існує.

До речі, ті самі експерти Ради Європи, які формулювали вказані вище висновки щодо реформування української в'язничної системи 1996 року, у році 2008-му ще раз підкреслили:

¹⁹⁶ Див.: Explanatory Memorandum Relating to the European Prison Rules. Revised European version of the Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.coe.int. Див. також: Електронний ресурс. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&nreg=994_032

¹⁹⁷ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.coe.kiev.ua/uk/att.htm

Те, перед ким нести відповідальність керівник системи, – суто внутрішня справа України. Тому жодних рекомендацій з цього приводу ми не даватимемо. Але є принциповий момент. Ніхто не повинен втручатися в діяльність органів та установ виконання покарань, особливо на регіональному рівні. Тобто має бути збережена існуюча вертикаль підпорядкування пенітенціарних закладів. Адже наслідки порушення цього є непередбачуваними. І про це ми прямо заявили українським парламентарям, від яких сьогодні залежить подальша доля пенітенціарної системи»¹⁹⁸.

Говорячи про доцільність цього підпорядкування, слід брати до уваги ряд обставин.

Річ у тому, що Україна, з погляду організаційно-функціональної структури державного управління пенітенціарною системою, до недавнього часу була унікальним винятком з усієї пострадянської практики. Більша половина колишніх радянських республік передала місця виконання покарань у підпорядкування міністерствам юстиції (Грузія, Вірменія, Азербайджан, Таджикистан, Естонія, Киргизстан, Латвія, Литва, Молдова, Росія), менша половина залишила в підпорядкуванні міністерств внутрішніх справ (Білорусь, Туркменістан, Узбекистан).

Унікальність вітчизняної ситуації полягає в тому, що в'язниця є найбільш специфічним за своєю природою соціальним інститутом та публічною агенцією, що й обумовлює необхідність функціонування окремого, а головне – *автономного* відомства, діяльність якого була спрямована на вирішення дуже й дуже важливих для суспільства завдань. Тому, якщо врахувати обсяг робіт, виконуваних при реалізації цих функцій, то стає зрозумілим, що може йтися лише про самостійне відомство¹⁹⁹.

Вважаємо, що на сьогоднішній день не існує достатніх доказів того, що підпорядкування пенітенціарних установ міністерствам юстиції в пострадянських країнах (і не тільки) вирішило проблеми їх пенітенціарної практики. Складається враження, що ці рішення мали суто політичну природу.

Зарубіжний досвід щодо підпорядкування в'язниць органам юстиції

Доцільно проілюструвати ситуацію, що склалася в Україні, за допомогою зарубіжних прикладів.

У Російській Федерації Головне управління виконання покарань перейшло з МВС до Мінюсту з 1 вересня 1998 року. Передачі місць ув'язнення передувала відомча експертиза (1995), яка визнала недоцільним цей крок. Звернемося до Д. Калюжного та Л. Плигіна, які цитують висновки цієї комісії:

Висновок незалежної науково-правової експертизи... зводиться до такого:

- міжнародна практика щодо організації управління пенітенціарними установами не є однаковою. У США, наприклад, ці установи перебувають у відомстві Міністерства юстиції, в Англії – МВС. Головним є *не відомче підпорядкування* установ виконання покарань, а те, як забезпечуються права і законні інтереси засуджених;
- рекомендації експертів Ради Європи щодо підпорядкування кримінально-виконавчої системи МВС *не є обов'язковими*. Ці рекомендації не враховують масштаби і специфіку пенітенціарних установ у Росії;
- нормальне функціонування системи виконання кримінальних покарань може здійснюватися лише за умови *єдності* цієї системи, яка включена до структури одного відомства, яке здійснює єдине керівництво як в центрі, так і на місцях. Розподіл

¹⁹⁸ Рецепти від Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Джерело – www.kvs.gov.ua

¹⁹⁹ Див.: Радов, Г. Роль та місце пенітенціарної системи в структурі державного управління України / Г. Радов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 1997. – № 1(2). – С. 9.

керівництва пенітенціарною системою між різними відомствами відповідно до схеми поетапної передачі установ, яку пропонує Мінюст, є неприпустимим;

- питання щодо відомчої належності установ та органів кримінально-виконавчої системи в попередні роки вирішувалося неоднозначно. Робилися спроби передати установи виконання покарань центральним органам юстиції (1953 р.). Через причини відсутності в Мінюсту досвіду та організаційних можливостей для керівництва пенітенціарними установами довелося відмовитися від цієї ідеї;
- на сучасному етапі система Мінюсту ні структурно, ані функціонально не готова забезпечити керівництво виконанням покарань. Підпорядкування кримінально-виконавчої системи цьому міністерству в умовах гострої криміногенної обстановки може призвести до негативних наслідків;
- МВС, Мінекономіки, Мінфін, Мінпраці й Генпрокуратура згодні з висновками цієї експертизи;

Разом з цим МВС Росії вважає можливим у перспективі розглянути питання щодо перетворення кримінально-виконавчої системи на Федеральну службу виконання покарань²⁰⁰.

Варто зазначити, що в Україні була реалізована саме ця схема державного управління пенітенціарною системою – створення самостійного автономного відомства.

З урахуванням викладеного вище, доцільно було б поставити питання щодо його використання. Наприклад, як вплинуло на кримінально-виконавчу систему Росії її підпорядкування Мінюсту?

Або краще поставити питання таким чином: як *чудодійно* вплинула на систему зазначена реформа?

Сьогодні у спеціалізованих російських виданнях наводяться численні дані, які начебто надають підстави говорити, що вибір було зроблено правильно²⁰¹.

Ми постійно сьогодні підкреслюємо, що в'язнична служба має бути службою цивільною, але досвід Росії показує, що служба виконання покарань залишилася мілітаризованою структурою. Більше того, вона надала Міністерству юстиції ознак напівмілітаризованого відомства. Коментуючи підпорядкування Головного управління виконання покарань МВС Російської Федерації (ГУВП МВС) Мінюсту, ми можемо зробити припущення, що підпорядкування цього управління Мінюсту призвело до того, що ця мілітаризована за своєю сутністю структура додала Мінюсту – теоретично суто цивільному відомству – ознак також мілітаризованого органу державного управління. Можна сказати, що відбулося те, що Г. Радов визначив як «*можливе позіршення соціально-правового статусу*» Міністерства юстиції²⁰². І якщо раніше російські правозахисники говорили про те, що спецназ Головного управління виконання покарань МВС порушує права ув'язнених у пенітенціарних установах шляхом проведення тренувань на них, то сьогодні це «успішно» робить спецназ МЮ РФ²⁰³.

Так, за визначенням одного з регіональних керівників Міністерства юстиції РФ, «із середини 90-х років значення Міністерства юстиції значно зросло. Раніше відомство займалося лише фінансовим і матеріальним забезпеченням судів, частково – кадровим забезпеченням судової системи. Сьогодні це зовсім інше міністерство... Воно стало силовим міністерством»²⁰⁴.

²⁰⁰ Калужный, Д., Плигин, Д. Вказ. твір. – С. 272.

²⁰¹ Див.: Шамсунов, С. 10 лет спустя... / С. Шамсунов // Преступление и наказание. – 2008. – № 8. – С. 2.

²⁰² Див.: Радов, Г. Вказ. твір. – С. 6.

²⁰³ Див.: Про політично вмотивовані переслідування в Російській Федерації (рос.). Обращение участников Инициативной группы «Общее действие» в «Международную Амнистию» (от 12.03.2005) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rupor.org (27.04.05); В поисках справедливости: Закон и права человека в Российской Федерации. – М., 2003. – С. 70-74.

²⁰⁴ Министерство юстиции является силовым министерством (Сергей Минин. Новый Регион – Интерв'ю від 12.07.01) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nr2.com.ua/interview/01/07/12/>

І виникає питання: чи доцільно додержуватися такого курсу?

Як зазначає інший автор, «Росія, виконуючи вимоги Ради Європи, передала пенітенціарну систему з відання Міністерства внутрішніх справ у підпорядкування Міністерству юстиції. Сутність цієї передачі – гуманізація місць позбавлення волі: військові поступаються місцем цивільним... І якщо говорити прямо, то і перехід цей у російських умовах принциповим не був: від одного силового відомства до іншого, бо Мінюст у Росії – безумовно силове відомство»²⁰⁵.

Розглядаючи питання про «чудодійність» відомчого підпорядкування російської в'язничної системи, варто вказати на вельми цікаву тенденцію, яка відображена в абсолютних та відносних показниках в'язничного населення:

- 1992 року – 723 тис. (487 ув'язнених на 100 тис.);
- 2004 року – 847 тис. (587 ув'язнених на 100 тис.);
- 2008 року – 892 тис. (629 ув'язнених на 100 тис.).

Подібну тенденцію важко коментувати, проте все ж таки закрадаються деякі сумніви щодо того, що формальні зміни приведуть до покращення ситуації в країні.

Незважаючи на те, що Росія пішла по шляху підпорядкування установ Міністерству юстиції за обставинами, які не є достатньо зрозумілими, зазначені вище висновки прямо стосуються тих питань, які в Україні чомусь залишаються поза належною увагою.

Повертаючись до нашої держави, варто зазначити, що в пояснювальній записці до законопроекту, яку подало Міністерство юстиції України, зазначається, що «прийняття зазначеного проекту Закону стане наступним кроком у напрямі виконання зобов'язань України перед Радою Європи... та дозволить Міністерству юстиції реалізувати заходи, спрямовані на подальше реформування системи виконання покарань з метою забезпечення дотримання прав людини, приведення умов тримання засуджених та ув'язнених до європейських норм і стандартів».

Висновки

Отже, йдеться про певні формальні моменти, що впливають з Рекомендацій ПАРЕ, але водночас, здається, це суперечить Європейським пенітенціарним правилам. Так, безумовно, підпорядкування в'язниць міністерствам юстиції – це загальнопоширена практика в країнах Європи та світу. Але чи надає це підстави говорити *про певну практику як стандарт*?

Відповідь на це питання ризикуює, на нашу думку, залишитися без відповіді. І що має більше шансів розглядатися як «стандарт» – рекомендації ПАРЕ або ж Європейські в'язничні правила? У зв'язку з цим ми не можемо не погодитися з тим, що «вимоги Ради Європи зводяться не до підпорядкування пенітенціарної системи Мінюсту, а до створення пенітенціарної служби як автономної соціальної організації та забезпечення її функціонування відповідно до міжнародних стандартів поводження з в'язнями»²⁰⁶.

Продовжуючи розгляд цього питання, ми ще раз хотіли б наголосити на тому, що нам важко пригадати, щоб Міністерство юстиції України надавало офіційне правове, соціальне, економічне та кримінологічне обґрунтування доцільності такого перепідпорядкування (повне, ґрунтовне, інформативне та прозоре).

²⁰⁵ Щур, Н. Возможна ли гуманизация тюремной системы в России? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.strana-oz.ru/?numid=43&article=1645

²⁰⁶ Мойсик, В. Кримінально-виконавча система України – реформувати чи підпорядкувати? / В. Мойсик // Голос України. – 2005. – 15 берез.

Гадаємо, що варто зазначити, що управління пенітенціарною системою сучасної України є не просто управлінням у певній сфері. Це – вирішення найбільш важких завдань, які сьогодні багатьом здаються неможливими для вирішення. Масове переповнення пенітенціарних установ і систематичне порушення прав людини, туберкульоз і насильство в пенітенціарних установах, відсутність бюджетних коштів для освіти, харчування засуджених і для надання їм медичних послуг, соціальна незахищеність персоналу пенітенціарних установ – з усім цим Мінюст повинен бути зустрітися. І питання полягає в тому, чи дійсно готовий він взяти на себе вирішення усіх цих проблем?

Вважаємо за доцільне прислухатися до думки В. Мойсика:

...ініціатори й автори адміністративно-державних перетворень не мають навіть уяви стосовно кінцевої моделі, на побудову якої мобілізують чималі матеріально-фінансові та людські ресурси, бо йдуть відомим порочним шляхом спроб і помилок, затіваючи сумнівні експерименти у сфері державного будівництва. Я вже писав стосовно поквапливих кроків окремих посадовців, які намагаються реформування кримінально-виконавчої системи України звести до її ліквідації як автономної соціальної організації та підпорядкування Міністерству юстиції (див. «Голос України» № 46 за 15 березня 2005 року)... Робити це треба без будь-якого поспіху, виважено, спираючись на висновки та рекомендації наукових досліджень, національний та міжнародний досвід²⁰⁷.

Міністерство юстиції України ніколи не подавало певний аналітичний документ, який би містив не формальне відображення деяких рекомендацій ПАРЄ, а саме прогноз та оцінку з відповідними статистичними показниками, що зміна чинної організаційно-функціональної структури державного управління пенітенціарною системою України (у напрямі її підпорядкування Міністерству юстиції України) приведе, наприклад, до:

- 1) зменшення в'язничного населення в Україні, включаючи кількість осіб, що утримуються в місцях попереднього ув'язнення;
- 2) посилення прозорості та підзвітності вітчизняної пенітенціарної системи;
- 3) зниження рецидивної злочинності після виконання покарань (як пов'язаних, так і не пов'язаних з позбавлення волі);
- 4) зниження ціни виконання кожного кримінального покарання;
- 5) позбавлення державної кримінально-виконавчої служби ознак мілітаризованої структури, коли б співробітники припинили використання військових звань та військової уніформи;
- 6) покращення показників здобуття освіти засудженими та їх працевлаштування після відбуття кримінальних покарань;
- 7) зменшення кількості масових заворушень у місцях позбавлення волі;
- 8) зменшення рівня захворюваності та смертності в місцях позбавлення волі.

З іншого боку, і ДДУПВП таких прогнозів також, здається, не робив, хоч, як найбільш зацікавлений актор у цьому питанні, він мав би більш активно доводити свою здатність забезпечувати європейські стандарти управління пенітенціарною системою та створювати атмосферу прозорості та підзвітності своєї діяльності.

Говорячи про європейські стандарти, які стосуються реформування української в'язниці, варто нагадати, що в пункті 5.19 доповіді експертів Ради Європи «Оцінка в'язничної системи України» (1996) прямо вказується на те, що Україна має створити, як тільки це дозволять

²⁰⁷ Мойсик, В. Чи потрібне Україні Національне бюро розслідувань [Електронний ресурс] / В. Мойсик // Голос України. – 2005. – 15 черв. – Режим доступу: www.rada.gov.ua/~k_zakon_pr/

ресурси, інспекційний орган, який має координуватися з центрального рівня, бути незалежним і мати у своєму розпорядженні обласні групи, що включають досвідчених працівників пенітенціарної системи, представників інших громадських організацій, включаючи неурядові організації, а після цього скасувати інспекційні функції прокурора²⁰⁸. Проте на цьому аспекті наближення пенітенціарної системи України до європейських стандартів сьогодні увага майже не фокусується, хоч, на нашу думку, питання зовнішнього контролю є більш важливим, аніж питання відомчого підпорядкування пенітенціарної системи.

Отже, підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що доцільність підпорядкування вітчизняної пенітенціарної системи Міністерству юстиції України викликає сумніви на даному етапі. Краще сказати, доцільність такого підпорядкування ще не доведена. Ніхто не ставив питання: а чи насправді проблеми, що існують у діяльності кримінально-виконавчих установ, пов'язані саме з дефектами системи управління? Обговорення цього та інших пов'язаних питань потребує проведення публічної дискусії за участю представників усіх зацікавлених сторін, громадських організацій, науковців тощо.

На нашу думку, сьогодні не існує доказів того, що Мінюст буде тією «чарівною паличкою», яка вирішить або частково вирішить проблеми як пенітенціарної системи в цілому, так засуджених і осіб, які працюють у цій сфері. Йдеться зовсім не про те, хто є «кращим» – Мінюст чи ДДУПВП. Питання, на нашу думку, полягає у площині відсутності фундаментальних, повних та, можливо, зрозумілих пояснень щодо того, яким чином підпорядкування пенітенціарних установ Мін'юсту сприятиме вирішенню проблем пенітенціарної системи, забезпеченню суспільства та ресоціалізації засуджених²⁰⁹.

З іншого боку, не варто забувати, що і ДДУПВП також зовсім не повною мірою дотримується світових та європейських стандартів.

Тому якщо практики, науковці та політики дійдуть згоди, що перепідпорядкування пенітенціарних установ Міністерству юстиції сприятиме безпеці суспільства та захисту прав громадян, то ця реформа, безумовно, має бути проведена. Але такому кроку має передувати багатоаспектне дослідження, результати якого дійсно надавали б підстави говорити про доцільність цієї реформи. Головне, щоб ця реформа не була наслідком лише дій політичних факторів, щоб її проведення було обумовлено дійсними соціальними та кримінологічними потребами.

Отже, актуальність питання подальшого реформування вітчизняного пенітенціарного відомства обумовлена значним рядом обставин.

По-перше, в Україні 1998 року вже відбулася кардинальна реформа державного управління пенітенціарною системою. Плюси та мінуси цієї реформи для вироблення кримінально-виконавчої політики в Україні ще не досліджені, тому «чергове» реформування може виявитися передчасним кроком.

По-друге, сьогодні відсутні наукові підтвердження, що реформа, яку запропонував Мінюст, є справді результативним та ефективним засобом вирішення тих проблем, які постають сьогодні перед вітчизняною пенітенціарною системою.

По-третє, відповідно до останніх змін до законодавства, Міністерству юстиції України надано більш вагомий повноваження. Ознайомлення з новим Положенням про Державний департамент України з питань виконання покарань²¹⁰ надає підстави стверджувати, що Мі-

²⁰⁸ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.coe.kiev.ua/uk/att/att.htm

²⁰⁹ Див.: Ягунов, Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування / Д. В. Ягунов. – 2-е вид. – Черкаси, 2008. – С. 86.

²¹⁰ Див.: Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань [Електронний ресурс] : затв. Постановою КМУ від 10 червня 2009 р. № 587. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

ність посів ключове місце при формуванні та реалізації пенітенціарної політики в Україні. Це, зокрема, стосується і питань кадрового забезпечення пенітенціарних установ.

Ми вважаємо, що доцільність підпорядкування пенітенціарних установ Мінюсту потребує додаткового вивчення з позиції вітчизняних реалій та національних інтересів. Ідея європейської інтеграції полягає не в тому, щоб копіювати західні зразки, а в тому, що держава була б спроможна виконувати свої зобов'язання перед Європейським Союзом та Радою Європи, зокрема у сфері забезпечення прав людини.

Американська дослідниця Джесіка Мітфорд, розглядаючи проблеми проведення в'язничних реформ під гаслами «прав людини» у США, зазначає, що головною небезпекою є здійснення цих реформ на рівні «зміни вивісок». Тому і для України при проведенні реформи державного управління пенітенціарною системою є надзвичайно важливим уникнути проведення реформи заради самої реформи, щоб у нас не виникла ситуація, яка подана нижче:

... [За результатами проведення в'язничних реформ] тут немає більше в'язниць, тут є «виправні установи» найвищого рівня безпеки. В'язничні наглядачі стали «інституційними доглядачами», а старомодні в'язничні охоронці на подив собі та усім іншим вранці прокинулися «чиновниками виправного закладу». Ніяких змін в їхніх функціях або основних обов'язках не сталося, змінилися лише назви. І, звичайно, самі заклади залишилися без змін. Навряд чи може підбадьорити людину, яка проводить у камері 12-16 годин на добу в порядку реабілітації, знання того, що віднині вона вже не є ув'язненим у в'язниці, а стала «клієнтом виправного закладу»²¹¹.

При спробах реформувати вітчизняну пенітенціарну систему не варто забувати, що в'язнична реформа, за висловом М. Фуко, – це лише ровесниця в'язниці²¹². І будь-яка в'язниця приречена на реформування через те, що реформа постає як об'єктивна програма в'язниці. Тому не варто в'язниці пропонувати як ліки саму в'язницю: відновлення пенітенціарних технік як єдиний спосіб вирішення їхньої постійної невдачі; здійснення виправного проекту як єдиний спосіб переборення неможливості його здійснення.

²¹¹ Митфорд, Дж. Вказ. твір. – С. 23.

²¹² Див.: Фуко, М. Вказ. твір. – С. 342, 393.

Розділ 9

В'ЯЗНИЧНА СТАТИСТИКА: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ФАКТИ

Тюрем не настроятся в России по той причине, что обычай полицейский и обычай суда наполняют тюрьмы громадным количеством людей совершенно напрасно.

Иван Посошков²¹³.

Глобальний контекст

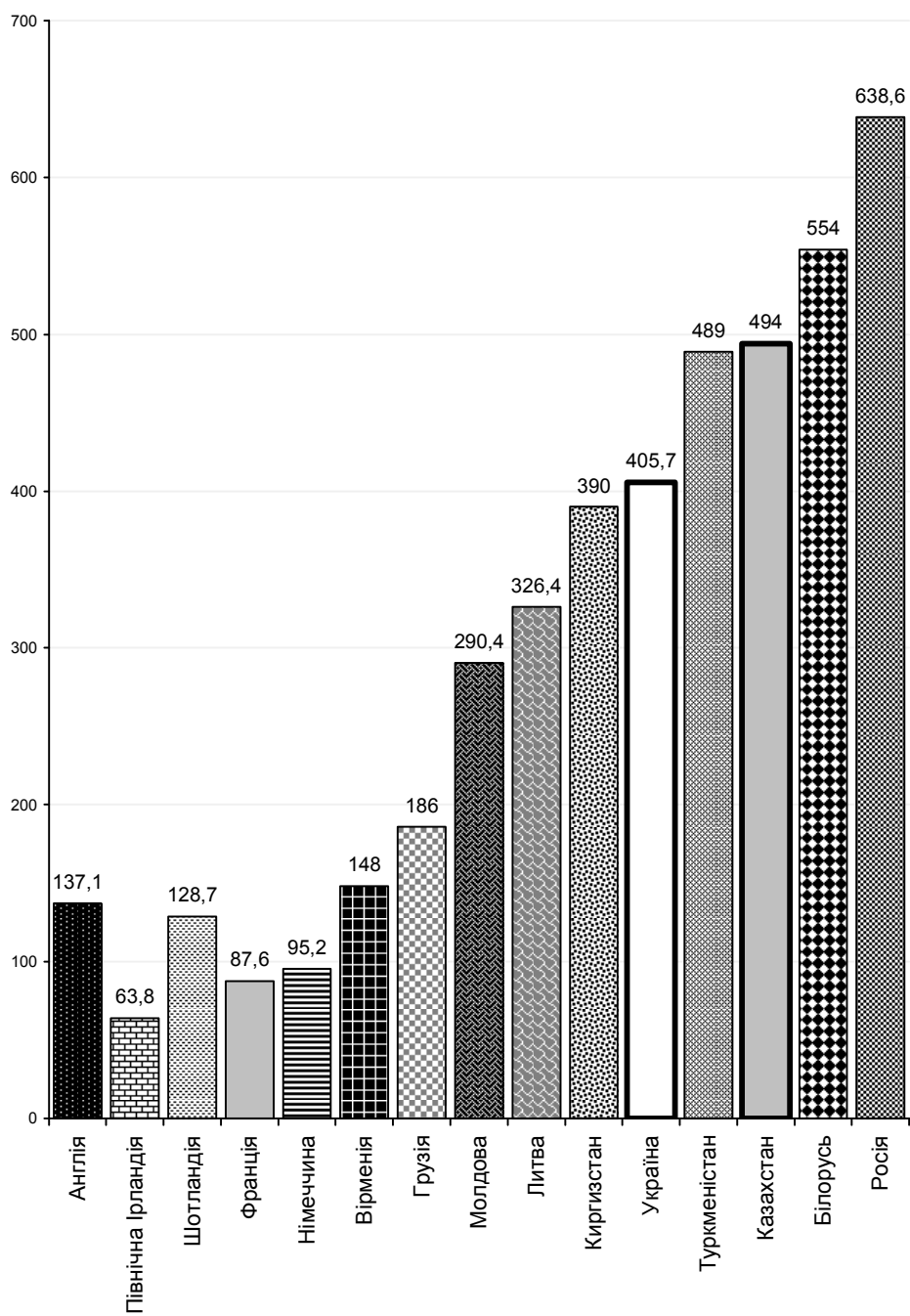
Для аналізу стану справ у національних пенітенціарних системах у світовій практиці використовується такий показник, як *кількість ув'язнених на 100 тис. населення (Incarceration Rate)*. До цього показника входять як особи, яким було обрано запобіжних захід у вигляді взяття під варту, так і засуджені до позбавлення волі.

Порівняльна інформація з цього питання подана в таблиці, яка наведена нижче²¹⁴.

	Кількість ув'язнених на 100 тис. населення	Станом на
Ісландія	44	01.09.2008
Данія	63	04.09.2008
Норвегія	69	01.08.2008
Швеція	74	06.12.2007
Ірландія	85	06.12.2007
Північна Ірландія	88	24.11.2008
Німеччина	89	31.08.2008
Італія	92	30.06.2008
Бельгія	93	17.06.2008
Франція	96	01.07.2008
Португалія	104	15.11.2008
Шотландія	152	28.11.2008
Англія та Уельс	153	28.11.2208
Іспанія	160	28.11.2008
Естонія	259	01.01.2008
Латвія	288	01.01.2008
Туркменістан	224	2006
Україна	323	01.01.2008
Казахстан	378	01.01.2008
Білорусь	385	06.12.2007
Грузія	415	31.01.2008
Росія	629	01.11.2008

²¹³ Посошков Іван Тихонович (1652 – 1726), російський соціальний мислитель та підприємець, основоположник російської політекономії. Підготував низку економічних проєктів для Петра І. Головний твір – «Книга о скудости и богатстве» (1724), після видання якої Посошкова було заарештовано (1725). Помер 1 лютого 1726 року в Петропавлівській фортеці. Див.: Реент, Ю. Состояние уголовно-исполнительной системы России на рубеже XX и XXI веков / Ю. Реент // Преступление и наказание. – 2008. – № 12. – С. 43.

²¹⁴ Див.: World Prison Population List. Seventh edition. – International Centre for Prison Studies, 2006. – 6 p.

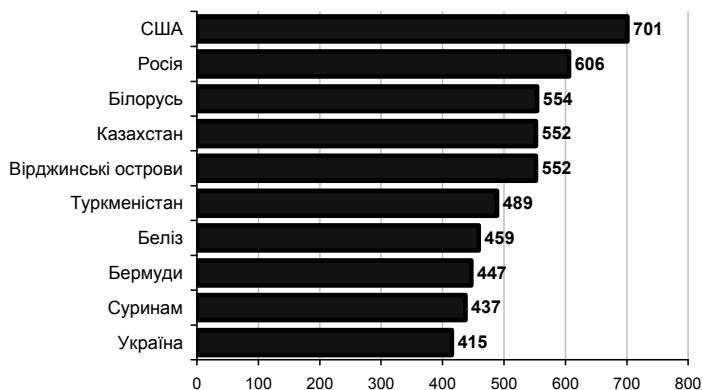

Розпад СРСР призвів до того, що колишні радянські республіки, з огляду на цей показник, стали характеризуватися ще більш негативними тенденціями. Варто наголосити, що системної та повної інформації про кількість ув'язнених у багатьох пострадянських республік не існувало і не існує. За основу нашого аналізу в цій площині ми брали інформацію, яка міститься в британських періодичних виданнях *Home Office* та *International Centre for Prison Studies – World Prison Population Lists*, а також статистичні матеріали Ради Європи²¹⁵.

П'ятий World Prison Population List

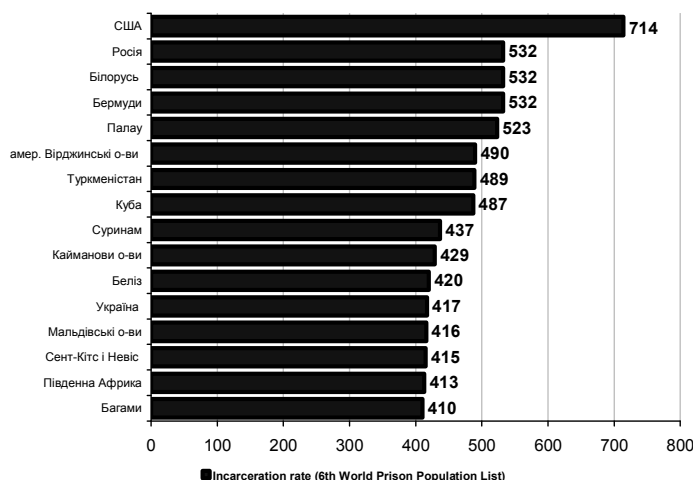
У 2002-2003 роках до списку країн-лідерів за кількістю ув'язнених на 100 тис. населення входили:

- США (701)
- Росія (606)
- Білорусь (554)
- Казахстан (552)
- Вірджинські о-ви (552)
- Туркменістан (489)
- Беліз (459)
- Бермуди (447)
- Суринам (437)
- Україна (415)²¹⁶

■ Incarceration rate (5th World Prison Population List)

Шостий World Prison Population List

■ Incarceration rate (6th World Prison Population List)

Відповідно до шостого *World Prison Population List*, картина значною мірою не змінилася:

- США (714)
- Росія (532)
- Білорусь (532)
- Бермуди (532)
- Палау (523)
- американські Вірджинські о-ви (490)
- Туркменістан (489)
- Куба (487)

²¹⁵ Див.: World Prison Population List. – 5th ed. – Research Finding 234; World Prison Population List. – 1st ed.; World Prison Population List. – 2nd ed.; World Prison Population List. – 3rd ed.; World Prison Population List. – 4th ed.; World Prison Population List. – 6th ed.; World Prison Population List. – 7th ed.; Annual Penal Statistics of the Council of EuropeSPACE I: 2001 enquiry on prison populations / by P. Tournier.

²¹⁶ Див.: World Prison Population List [Електронний ресурс]. – 5th ed. – Research Finding 234 / by R. Walmsley ; Research, Development and Statistics Directorate, 2003. – Режим доступу: www.homeoffice.gov.uk

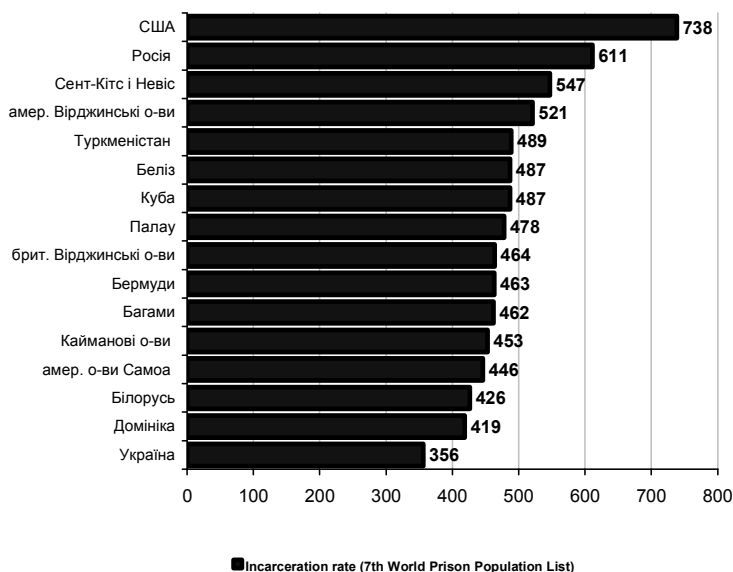
Суринам (437)
 Кайманові о-ви (429)
 Беліз (420)
 Україна (417)
 Мальдівські о-ви (416)
 Сент-Кітс і Невіс (415)
 Південна Африка (413)
 Багами (410)²¹⁷

Отже, можна спостерігати, що Україна вийшла з десятки «лідерів», але на той час посідала «почесне» 12-те місце, що не давало підстав для того, щоб говорити про суттєве зниження в'язничного населення в нашій державі.

Сьомий World Prison Population List

Відповідно до сьомого *World Prison Population List*, ситуація така:

- США (738)
- Росія (611)
- Сент-Кітс і Невіс (547)
- американські Вірджинські о-ви (521)
- Туркменістан (489)
- Беліз (487)
- Куба (487)
- Палау (478)
- британські Вірджинські о-ви (464)
- Бермуди (463)
- Багами (462)
- Кайманові о-ви (453)
- амер. о-ви Самоа (446)
- Білорусь (426)
- Домініка (419)

Україна за цим показником спустилася на 14 місце (356 ув'язнених на 100 тис. населення)²¹⁸.

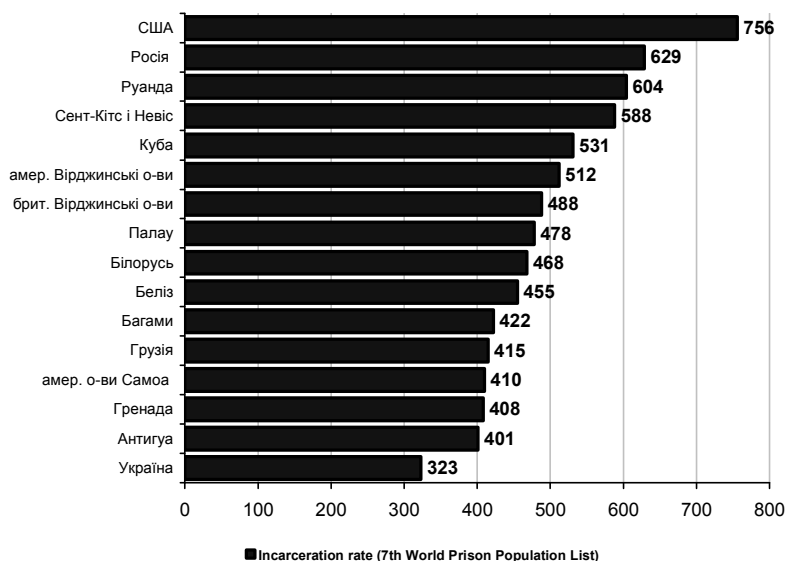
²¹⁷ Див.: World Prison Population List [Електронний ресурс]. – 6th ed. – Research Finding 234 / by R. Walmsley. Centre for Prison Studies, King's College, London, 2005. – Режим доступу: www.homeoffice.gov.uk

²¹⁸ Див.: World Prison Population List. Seventh edition. – International Centre for Prison Studies, 2006. – 6 p.

Восьмий World Prison Population List

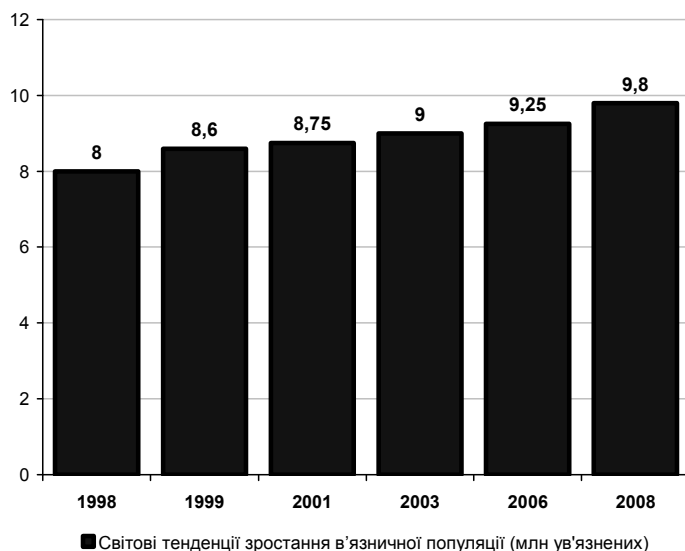
Відповідно до восьмого *World Prison Population List*, найвищі показники в'язничного населення мають такі країни:

- США (756)
- Росія (629)
- Руанда (604)
- Сент-Кітс і Невіс (588)
- Куба (531)
- американські Вірджинські о-ви (512)
- британські Вірджинські о-ви (488)
- Палау (478)
- Білорусь (468)
- Беліз (455)
- Багами (422)
- Грузія (415)
- американські о-ви Самоа (410)
- Гренада (408)
- Антигуа (401)

Відомості щодо в'язничного населення в деяких пострадянських країнах, як і раніше, відсутні за досить тривалий період (Туркменістан – 2006 р., Узбекистан – з 2003 р.).

Світові тенденції зростання в'язничної популяції

Розглядаючи питання в'язничної статистики, варто окреслити одну надзвичайно важливу проблему. Світова в'язнична популяція, не зважаючи на активну пропаганду, рекомендації міжнародних організацій та, можливо, «рекламування» альтернативних покарань, постійно збільшується:

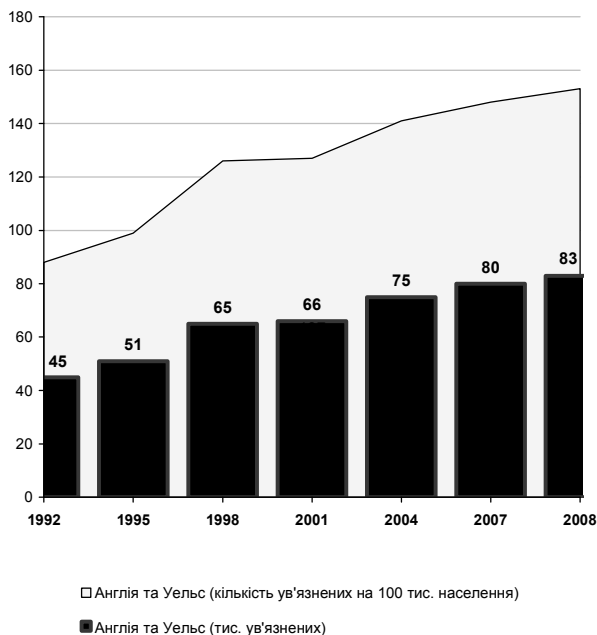
- 1998 рік – 8 млн
- 1999 рік – 8,6 млн
- 2001 рік – 8,75 млн
- 2003 рік – 9 млн

- 2006 рік – 9,25 млн
- 2008 рік – 9,8 млн²¹⁹

Досвід Англії та Уельсу

В Англії та Уельсі – однієї з батьківщин служби пробації – за період 1973 – 2008 роки кількість ув'язнених зросла більш ніж вдвічі²²⁰:

Рік	Загальна кількість ув'язнених	Кількість ув'язнених на 100 тис. населення
1992	45	88
1995	51	99
1998	65	126
2001	66	127
2004	75	141
2007	80	148
2008	83	153

За період 1995 – 2009 роки кількість ув'язнених зросла майже на 33 тис. осіб²²¹. Причини цього зростання були більш суворою судовою практикою та великою часткою тяжких злочинів у загальній структурі злочинності²²². Більше того, британські вчені прогнозують збільшення в'язничної популяції у 2013 року до 106 тис. осіб²²³

²¹⁹ World Prison Population List (1st ed.). Findings 88; World Prison Population List (2nd ed.). Findings 116; World Prison Population List (3rd ed.). Findings 166; World Prison Population List (4th ed.). Findings 188; Home Office (2003) World Prison Population List (5th ed.). Findings 234; World Prison Population List. (5th ed.). – Research Finding 234. By R.Walmsley. Research, Development and Statistics Directorate, 2003; World Prison Population List. (6th ed.). – Research Finding 234. By R.Walmsley. Centre for Prison Studies, King's College, London, 2005; World Prison Population List. (7th ed.). – International Centre for Prison Studies, 2006; World Prison Population List. (8th ed.). – International Centre for Prison Studies, 2008.

²²⁰ Mair, G. Community Penalties and the Probation Service / G. Mair // The Oxford Handbook of Criminology / eds. M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner. – Oxford, 1997. – P. 1205.

²²¹ Варто відзначити, що 66 % з цієї кількості ув'язнених – це особи, що перебували в місцях попереднього ув'язнення, а 16 % – це особи, які не витримали умов умовно-дострокового звільнення від різних видів позбавлення волі.

²²² Див.: Story of the prison population 1995-2009 England and Wales. Ministry of Justice Statistics bulletin. Published 31 July 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.justice.gov.uk/publications/docs/story-prison-population.pdf

²²³ Див.: Home Office, the UK [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.homeoffice.gov.uk

Досвід США

Про іншу батьківщину концепції пробації – Сполучені Штати Америки – взагалі говорити важко через те, що США традиційно посідають перше місце у світі за кількістю ув'язнених як в абсолютних, так і у відносних показниках.

США можуть служити прикладом того, наскільки альтернативні санкції здатні впливати на в'язничне населення²²⁴:

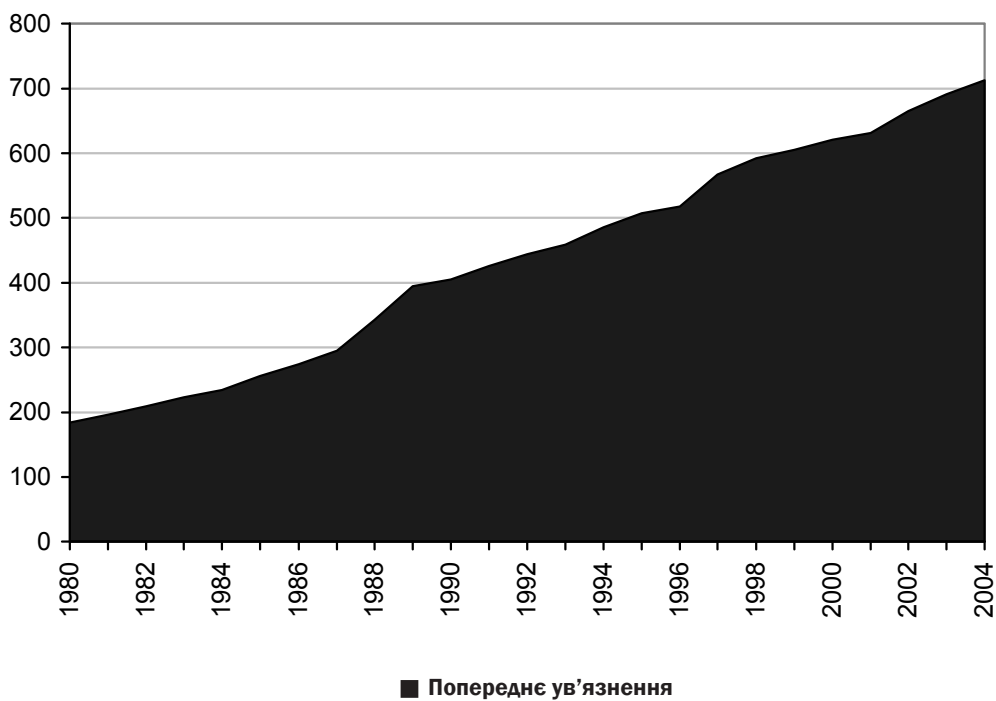
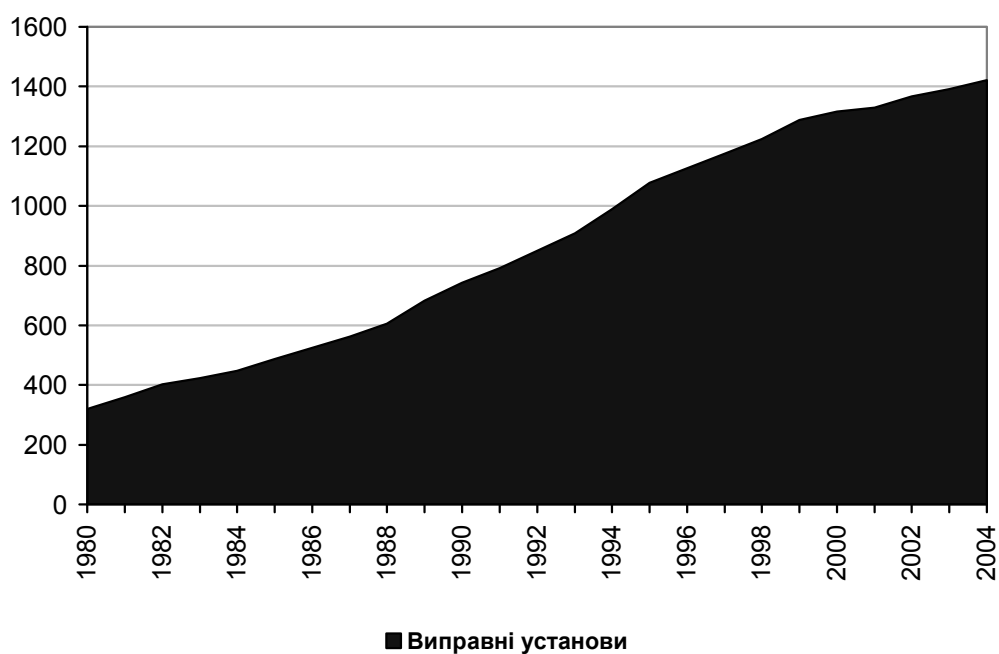
Кількість осіб, які перебувають під наглядом виправних агенцій у США (тис.)

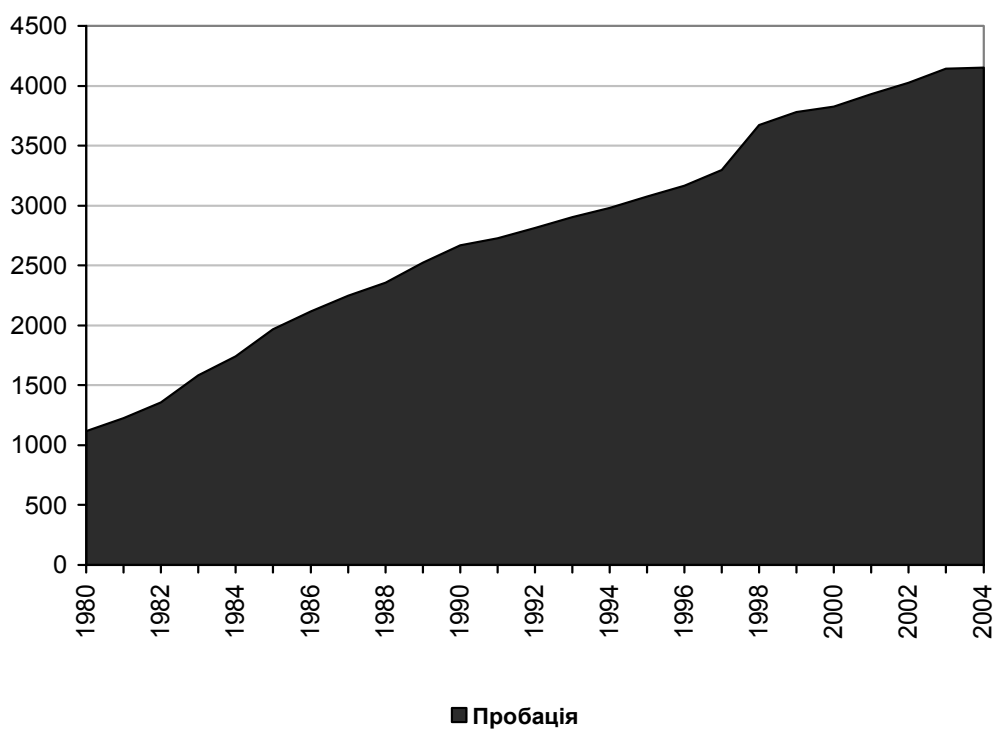
	Пробація	Попереднє ув'язнення	Ув'язнення (як покарання)	Умовно-дostroково звільнені	Всього
1980	1118	183	319	220	1842
1985	1968	256	487	300	3013
1990	2670	405	743	531	4350
1997	3296	567	1176	694	5734
2000	3826	621	1316	723	6445
2001	3931	631	1330	732	6581
2003	4120	691	1390	769	6924
2005	4162	747	1446	784	7056

Аналіз статистичних даних щодо кількості в'язничного населення в деяких країнах Європи та світу дає можливість викласти деякі факти щодо поширення альтернативних покарань на національному та глобальному рівнях та їх ефективності щодо зниження в'язничного населення²²⁵:

²²⁴ Див.: Bureau of Justice Statistics, the USA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ojp.usdoj.gov/bjs

²²⁵ Електронний ресурс. – Режим доступу: www.prisonstudies.org; Електронний ресурс. – Режим доступу: www.coe.int

Показники в'язничного населення в країнах Європи

	Кількість ув'язнених (тис. чоловік)			Кількість ув'язнених (на 100 тис. населення)		
	1992	2004	2008	1992	2004	2008
Англія та Уельс	45	75	83	88	141	153
Франція	48	55	60	84	91	96
Німеччина	57	81	73	71	98	89
Бельгія	7	9	10	71	88	93
Нідерланди	7	20	16	49	123	100
Італія	46	56	55	81	96	92
Іспанія	35	59	74	90	138	160
Швеція	5	7	7	63	81	74
Фінляндія	3	3	3	65	66	64
Норвегія	2	3	3	58	65	69
Австрія	7	9	8	87	106	95
Польща	57	80	84	153	210	221
Росія	723	847	892	487	587	629
Білорусь	34	43	45	327	427	468
Україна	129	193	150	248	410	323

Приклади європейських країн свідчать про те, що за останні 15 років кількість ув'язнених в абсолютних та відносних показниках або суттєво збільшилася, або дещо знизилася. Проте говорити про тріумф альтернативних покарань вочевидь не доводиться.

Показники в'язничного населення в країнах Америки та Азіатсько-Тихоокеанського регіону

	Кількість ув'язнених (тис. чоловік)			Кількість ув'язнених (на 100 тис. населення)		
	1992	2004	2008	1992	2004	2008
США	1295	2129	2293	505	725	756
Канада	35	35	38	123	116	116
Мексика	86	194	223	98	183	207
Бразилія	114	331	440	74	183	227
Аргентина	21	56 (2002 р.)	61 (2006 р.)	63	148 (2002 р.)	154 (2006 р.)

	1992	2004	2008	1992	2004	2008
Нова Зеландія	4	7	8	129	168	185
Китай	1236 (1995)	1548 (тільки за-суджені)	1566 (тільки засуджені) (2006 р.)	101 (1995)	118 (тільки за-суджені) (2006 р.)	119 (тільки за-суджені) (2006 р.)
Японія	46	74	81	37	58	63
Південна Корея	57	58	47	130	121	97
Індонезія	21 (1993)	84 (2003)	136	21 (1993)	38 (2003)	58

Усі ці тенденції існують на фоні, здавалося б, загального визнання переваг альтернативних покарань перед ув'язненням. Отже, наявність широкого спектра альтернативних санкцій та відповідного інституційного забезпечення автоматично не гарантує зменшення в'язничного населення.

Вітчизняні реалії

Щодо нашої держави, то питання стосовно зниження в'язничного населення повинне розглядатися як одне з ключових при формуванні та реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, оскільки важке становище вітчизняної кримінально-виконавчої системи багато в чому викликане переважністю місць позбавлення волі і, як результат, – відсутністю достатньої кількості фінансових ресурсів на кожного засудженого для виконання одного з головних її завдань – ресоціалізації.

Станом на 1 січня 2005 року у вітчизняних в'язницях перебувало 192 тис. осіб. Станом на 1 липня 2005 року кількість ув'язнених зменшилася до 188,3 тис., з них 9,5 тис. жінок та 3,2 тис. неповнолітніх²²⁶.

Станом на 1 липня 2007 року в Україні у 183 СІЗО та УВП перебувало майже 158 тис. ув'язнених. За 2007 рік спостерігалось значне зменшення кількості ув'язнених в Україні, але все одно така велика кількість ув'язнених призводить до великих витрат за рахунок коштів державного бюджету.

Кількість ув'язнених в Україні в абсолютних показниках подана у таблиці, наведеній нижче²²⁷.

²²⁶ Див.: Виступ Уповноваженого ВР України з прав людини на представленні в парламенті Щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні // ГУ. – 2005. – 22 лип. – С. 8.

²²⁷ Див.: Пункт 10.2 Доповіді «Оцінка в'язничної системи України. Спільна програма Європейської Комісії і Ради Європи у галузі реформи правової системи, місцевого самоврядування та правоохоронної системи України» [Електронний ресурс]. – Рада Європи: Правовий директорат, червень – серпень 1996 р. – Режим доступу: www.soe.int; Виступ Уповноваженого ВР України з прав людини на представленні в парламенті Щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні (6 липня 2005) // ГУ. – 2005. – 22 лип. – С. 8; Дотримання прав людини в Україні у 1999 р.: Доповідь Держдепартаменту США щодо практики в галузі прав людини в країні. – 15(56). – X., 2000. – С. 12; Тюремная реформа в Восточной реформа и Центральной Азии. – 1999. – № 7 (июль-сентябрь). – С. 8; Марьяновский, Г. Несостоявшиеся шаги судебно-правовой реформы / Г. Марьяновский // В поисках альтернатив тюремному наказанию: Материалы симпозиума. 15-16.01.1997 г. – К., 1997. – С. 49; Курс на євроінтеграцію (Інформація редакції) // Закон і обов'язок. – 2006. – № 10-11; Пенітенціарна галузь сьогодні (Інформація редакції) [Електронний ресурс] // Закон і обов'язок. – 2006. – № 15 (2780). – Режим доступу: www.kvs.gov.ua

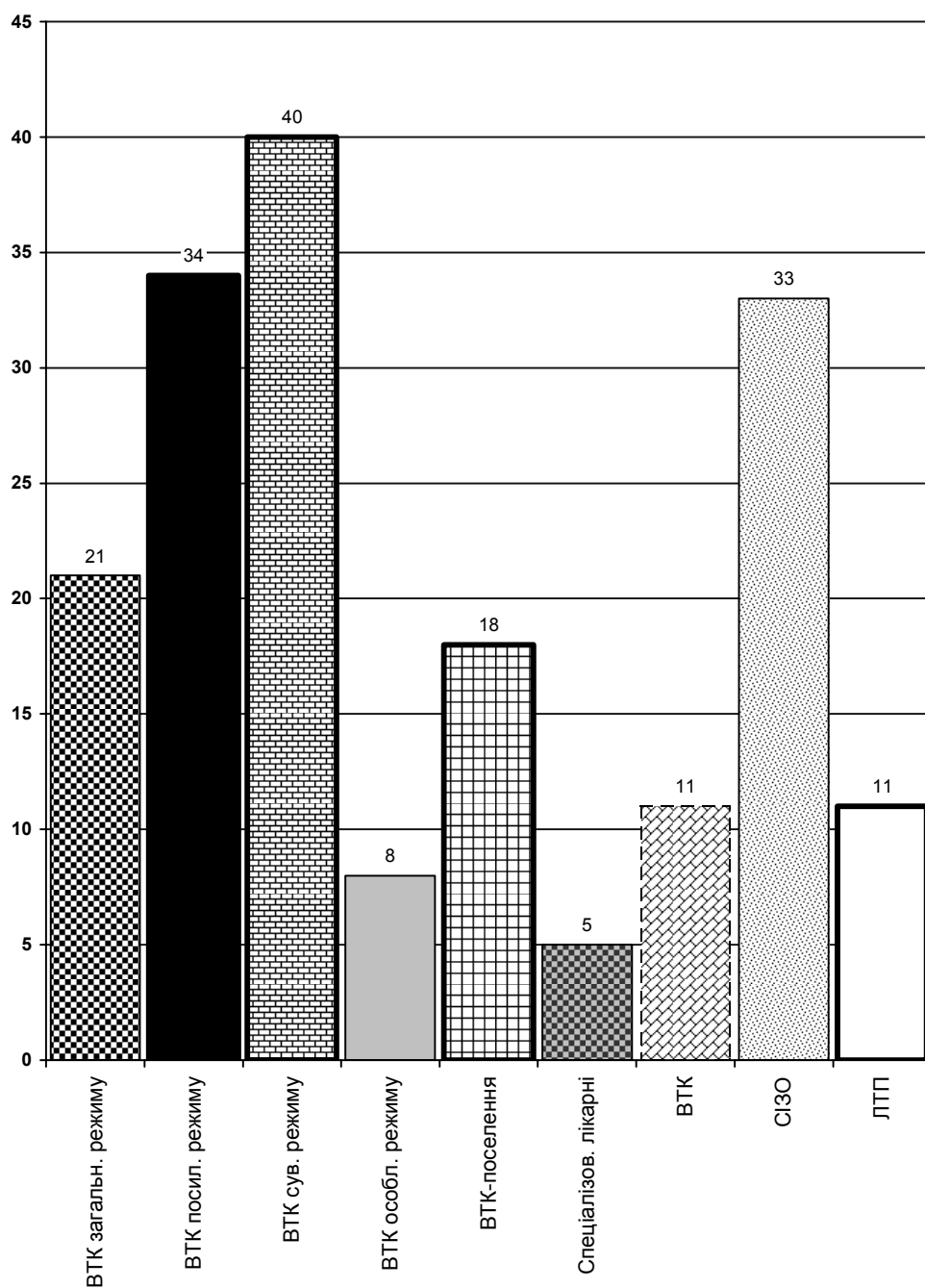
Рік	Загальна кількість ув'язнених (тис.)
1991	120
1992 (січень)	132,7
1995	209
1996 (1 січня)	203
1997	216
1998 (вересень)	239
1999 (1 січня)	206
1999 (1 червня)	224
1999 (липень)	224
2000	218
2001 (1 січня)	223
2002 (1 січня)	192
2003 (1 січня)	198
2004 (1 січня)	192
2005 (1 січня)	188
2005 (1 липня)	188
2005 (1 липня)	188
2005 (1 грудня)	173
2006 (1 січня)	171
2006 (1 лютого)	170
2006 (1 березня)	169
2006 (1 квітня)	170
2007 (1 січня)	160,7
2007 (1 лютого)	160
2007 (1 березня)	160
2007 (1 квітня)	159,4
2007 (1 травня)	158,5
2007 (1 червня)	157,9
2008 (1 січня)	149,7 (*)
2009 (1 січня)	145,9 (**)
2009 (1 квітня)	144,3 (***)

* Див.: Звітність за формою Ф. 1-УВП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Джерело – www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=59087&cat_id=45688

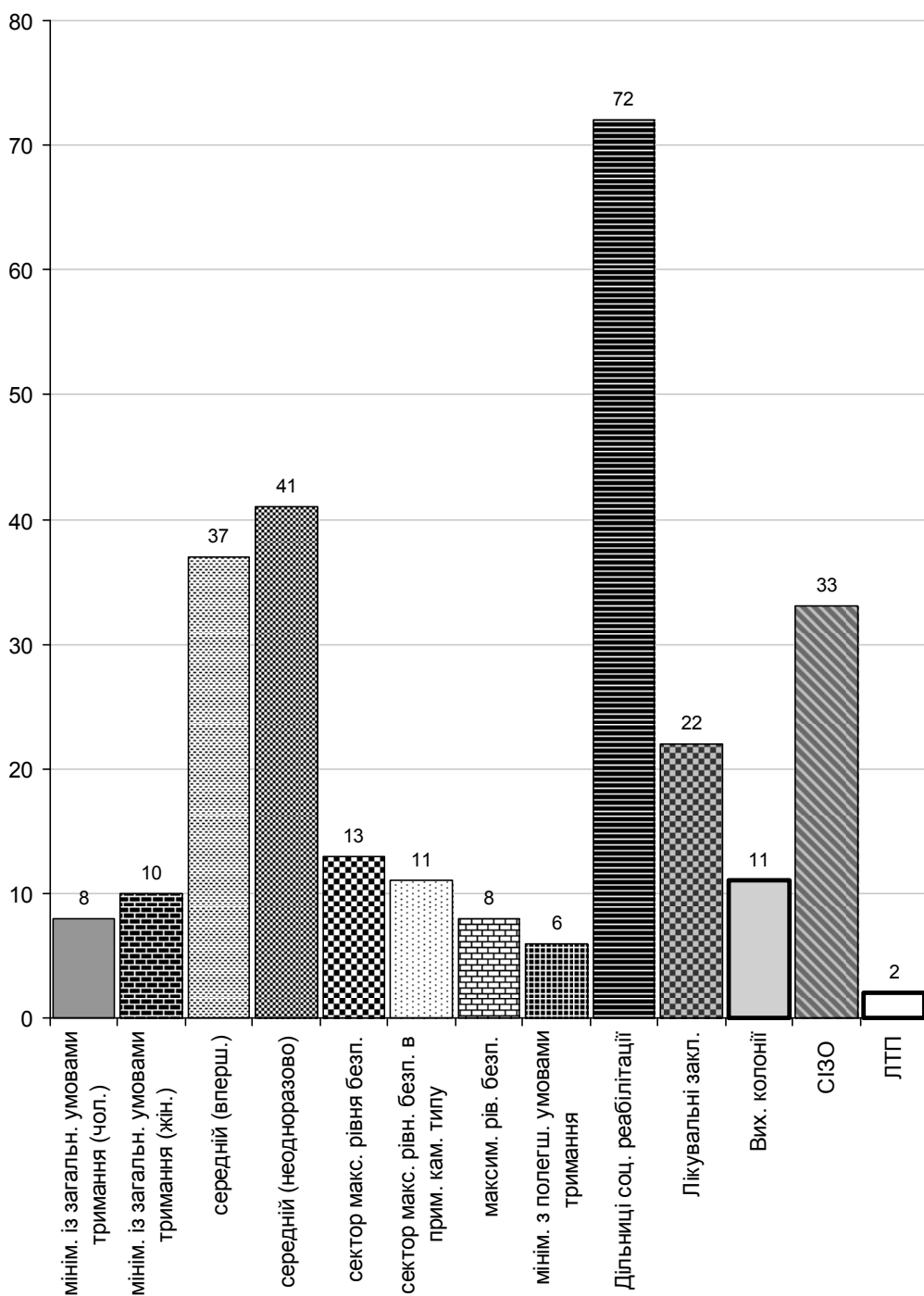
** Див.: Звітність за формою Ф. 1-УВП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Джерело – www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=63498&cat_id=45688

*** Див.: Звітність за формою Ф. 1-УВП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Джерело – www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=64061&cat_id=45688

Кількість та види пенітенціарних установ в Україні (станом на 01.01.2000 р.)

Кількість та види пенітенціарних установ в Україні (станом на 01.01.2006 р.)

Розділ 10

СОЦІОЛОГІЯ В'ЯЗНИЦІ

Вплив в'язниці на особистість

Як вже зазначалося, в'язниця за своєю природою справляє надзвичайно негативний вплив на особистість. Спробуємо більш докладно розглянути причини та наслідки такого впливу.

Ще наприкінці XIX століття французький соціолог Жолі звертав увагу на явище «*декласації*». Він підкреслив низку обставин, за яких «легко у наш час людині втратити зв'язок зі своєю соціальною групою» і, навпаки, як важко «реклеасуватися», тобто «відновити втрачений зв'язок»²²⁸.

Американський вчений І. Гоффман, наприклад, використовував термін «*декультурація*»²²⁹.

Інколи людина потрапляє в такі екстремальні умови, що десоціалізація заходить занадто глибоко, що перетворюється на руйнування моральних основ особистості, а ресоціалізація виявляється недостатньою. Внаслідок цього вона неспроможна відновити втрачені цінності, норми та ролі. Саме з такими умовами людина зустрічається, коли опиняється, наприклад, у в'язниці.

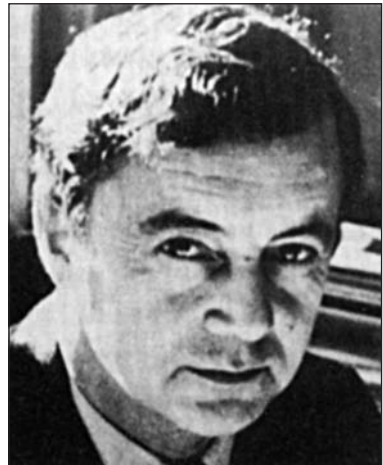
Головними ознаками процесу десоціалізації є:

- 1) ізоляція людини від зовнішнього світу;
- 2) постійне спілкування з одними і тими самими людьми;
- 3) заміна старого середовища на нове;
- 4) втрата свободи діяльності;
- 5) втрата ідентифікації²³⁰.

Отже, не можна не погодитися, що життя у в'язниці «виконує особливу свідомість, свою філософію, яка, у свою чергу, викликає певну деформацію психіки засудженого»²³¹.

Ірвінг Гоффман та його концепція «тотальних інституцій»

Для характеристики розвитку людини у в'язниці видатний американський соціолог І. Гоффман запропонував концепцію *тотальних інституцій*, яка посіла вагоме місце у площині теоретичного обґрунтуванні соціальних процесів в умовах неволі²³². Концептуальні межі «тотальних інституцій» виявилися найбільш ко-

²²⁸ Див.: Чубинский, М. Очерки уголовной политики / М. Чубинский. – Х., 1905. – С. 501.

²²⁹ Див.: Goffman, I. Вказ. твір. – Р. 16.

²³⁰ Див.: Кравченко, А. Социология / А. Кравченко. – М., 2000. – С. 125.

²³¹ Гаврилов, Л. Психология безысходности и страха / Л. Гаврилов // Правители преступного мира. – М., 1991. – С. 54.

²³² Див.: Goffman, I. Вказ. твір; Goffman, I. Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates / I. Goffman. – Pelican Books, 1981; Ягунов, Д. Пенітенціарні установи у світлі концепції тотальних інституцій / Д. Ягунов // Інтелегенція і влада. Серія: Соціологія. – О., 2005. – С. 128-136.

рисними в процесі осмислення конкретних результатів та опрацюванні більш широких узагальнень в організації системи примусу»²³³.

І. Гоффман у цій концепції відзначив, що поряд з в'язницею існують також інші приклади тотальних інституцій. Це – *психіатричні лікарні, військові школи, армійські частини, монастирі, кораблі у відкритому морі*. Тобто це всі місця, де людина відчуває процеси де-соціалізації.

Варто зазначити, що М. Фуко також підкреслював, що серед інших карцерних механізмів «в'язниця не є одинокою». Тому він і ставив в один ряд «монастир, в'язницю, коледж та полк» і підкреслював, що «очевидність в'язниці базується на її ролі машини для перетворення індивідів. В'язниця є подібною до суворой казарми, школи, майстерні, у певних рамках вона якісно не відрізняється від них»²³⁴.

Проте є очевидним те, що з усіх тотальних інституцій в'язниця є найбільш тотальною. Саме тому М. Фуко акцентує увагу на тому, що в'язниця займає «центральне становище серед інших карцерних механізмів». Автор говорить про те, що «в'язниця є «загальнодисциплінарною» значно більше, ніж школа, фабрика або армія, які завжди мають певну спеціалізацію»²³⁵. «В'язниця забезпечує практично повну владу над ув'язненими. В'язниця має власні внутрішні механізми примусу і покарання, тобто йдеться про *деспотичну дисципліну*. Вона доводить до *найбільшої інтенсивності* всі процедури, що діють в інших дисциплінарних механізмах»²³⁶.

Соціальні відносини у в'язниці

Ми вважаємо за необхідне зупинитися на терміні «тотальна інституція» для аналізу факторів, які обумовлюють процес де-соціалізації.

Радянська література має підґрунтя у вигляді ідеї, що наявність в'язничної субкультури у тій чи іншій в'язниці пов'язана з певною групою ув'язнених антисоціальної спрямованості з великим кримінальним досвідом, які створюють та/або підтримують систему субкультурних норм та цінностей. Неможливість досягнення офіційних цілей покарання є результатом впливу антисоціально спрямованих засуджених на тих, хто має намір виправитися, а персонал установ, керуючись законом, з усіх сил

намагається належним чином поводитися з представниками обох груп, – така ідея була основною в радянській виправно-трудовій літературі.

Певною мірою це так, цей підхід є поверховим і не спирається на аналіз в'язниці як тотальної інституції. Наявність в'язничної субкультури не пов'язана з певними засудженими або їх групами. Якщо покарання – це *безумовний* соціальний інститут, в'язниця – *безумовна інституція* сучасної держави, то в'язнична субкультура – це *безумовна система норм*, яка має своїм підґрунтям специфічні відносини між такими акторами:

- 1) ув'язненими;
- 2) ув'язненими та персоналом в'язниці;

²³³ Карклінс, Р. Вказ. твір. – С. 106.

²³⁴ Фуко, М. Вказ. твір. – С. 243, 341.

²³⁵ Там само. – С. 344.

²³⁶ Там само. – С. 345.

3) персоналом, який також має свою субкультуру, свої цінності та норми поведінки, один з одним.

Тому традиційні «радянські» наміри змінити відносини у в'язниці й викоренити в'язничну субкультуру як цілісне явище завжди призводило і буде призводити до невдач, оскільки суто механічні й формальні заходи не можуть вплинути на такий складний феномен, яким є в'язнична субкультура, яка включає певні цінності, стиль і спосіб життя, соціальні ролі та статуси, соціальні інститути, навички та знання, потреби та методи²³⁷.

У тотальних інституціях існує природний конфлікт між ув'язненими та персоналом. Величезна дистанція, що існує між персоналом та ув'язненими, обумовлює конфлікт.

Цей конфлікт, у свою чергу, є основою для формування інших соціальних відносин²³⁸. Кожна група оцінює іншу в дуже вузьких негативно-ворожих стереотипах. Ув'язнені для персоналу – це люди, які постійно щось приховують, ставляться вороже і від яких постійно треба чекати чогось неприємного. Персонал для ув'язнених – це люди, які дивляться на них «зверху» і з презирством. Тому два різні культурні та соціальні світи розвиваються незалежно один від одного і мають контакти лише на формально визначених підставах²³⁹.

К. Вейнберг також зазначає, що субкультура ув'язнених є ворожою до субкультури персоналу в'язниці. Кожна група створює ворожі стереотипи свого «ворога» і виробляє відповідну ідеологію для виправдання своїх дій²⁴⁰.

У той самий час ув'язнені та персонал мусять «терпіти» один одного. Перебування в тотальній інституції – це постійне перебування у стресовій ситуації. Але для того, щоб стресових ситуацій було менше, обидві групи нерідко повинні прислуховуватися до думки протилежної сторони. З цього приводу К. Гріффітс та С. Вердан-Джонс слушно зазначають:

У той час коли виправні офіцери можуть визначитися ув'язненими як «свині» або «фарони», кожна група має потребу терпіти іншу.

Для ув'язнених це означає зменшення болю, що спричиняє ув'язнення.

Для персоналу це є умовою стабільності та порядку²⁴¹.

Американська дослідниця Дж. Мітфорд наводить приклад діалогу між претендентом на посаду в'язничного наглядача та директором в'язниці:

... Не мине і року, як Ви будете ненавидіти ув'язнених. Від службовця [у нашій в'язниці] заздалегідь очікують вбачати у засудженому найбільш нікчемну істоту на землі²⁴².

Більше того, існує багато доказів того, що персонал в'язниці може наймати «елітні» групи ув'язнених для того, щоб підтримувати спокій та стабільність, або, краще сказати, контролювати ув'язнених. Ми вже згадували те, що радянська влада це робила відкрито,

²³⁷ Див.: Слюсаревский, Н. Субкультура как объект исследования / Н. Слюсаревский // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 123.

²³⁸ Див.: Clemmer, D. The Prison Community / D. Clemmer. – New York, 1940. – P. 296.

²³⁹ Див.: Goffman, I. Вказ. твір. – P. 20.

²⁴⁰ Див.: Weinberg, K. Aspects of the Prison Social Structure / K. Weinberg // American Journal of Sociology 47. – March 1942. – P. 722.

²⁴¹ Griffiths, C. Canadian Criminal Justice / C. Griffiths, S. Verdun-Jones. – Toronto-Vancouver, 1989. – P. 419.

²⁴² Митфорд, Дж. Вказ. твір. – С. 23.

спираючись на кримінальних злочинців у своїй боротьбі проти політичних «злочинців». Дослідження британських вчених показали, що інформатори, які використовуються в'язничною адміністрацією, зовсім не обов'язково мають бути особами, які займають низову ланку в ієрархії в'язниці. Дуже часто ними виявляються найбільш агресивні особи та ті, ім'я яких викликає жах серед інших ув'язнених²⁴³. Незважаючи на можливість цих відносин, тотальна інституція як середовище постійного конфлікту дає про себе знати: більшість представників в'язничної адміністрації дотримуються позиції, що «вони можуть одночасно посміхатися тобі, але потім встромити ніж у твою спину»²⁴⁴.

Багато дослідників підтримують позицію, що «деякі в'язниці є більш тотальними, ніж інші»²⁴⁵. У 1960-х роках у США було проведено низку досліджень, які показали, що у в'язницях, діяльність яких була наповнена ресоціалізаційним змістом, рівень конфліктів між персоналом та ув'язненими був набагато нижчим у порівнянні з в'язницями, діяльність яких була спрямована лише на покарання²⁴⁶.

Проте, незважаючи на це, заміна в будь-якій тотальній інституції нормальних соціальних відносин кастовими відносинами вимагає від персоналу дивитися на ув'язнених виключно у ворожих стереотипах²⁴⁷. З урахуванням всього, що було висловлене вище, слід все ж таки погодитися, що вусі в'язниці є однаковими.

Регіментация як основа в'язничного порядку

І. Гоффман вказує на одну з причин, які лежать в основі десоціалізації. Особа у вільному суспільстві *спить, працює та грає соціальні ролі у різних місцях разом з окремими людьми, зазнаючи впливу необмеженого кола інших осіб* та, що є дуже важливим, *без раціонального плану*. Головною ж ознакою тотальної інституції є те, що в ній відсутні бар'єри, які розділяють ці три види діяльності.

По-перше, усі види діяльності у в'язниці мають місце згідно з приписами, встановленими формальною владою та фактично в одному приміщенні.

По-друге, особа в тотальній інституції робить кожний крок у компанії подібних осіб, яких примушує формальна влада робити такі самі кроки. Людина повинна довгі роки перебувати в одній і тій самій соціальній групі. Тому конфлікти переростають у злочини.

По-третє, час у тотальній інституції є детально регламентованим, і один вид активності переходить в інший, що блискуче підкреслили Клеммер, Мак-Клірі, Фуко, Якобс: «Життя проходить в абсолютній рутині й без жодних змін»²⁴⁸. «Найочевиднішою ознакою в'язниці є рутини», «в'язниці – це установи, де кожен знає своє місце»²⁴⁹.

²⁴³ Див.: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 420.

²⁴⁴ Webb, G. L. (1978) Prison Guards: The Culture and Perspective of an Occupation Group / G. L. Webb, D. G. Morris. – Houston, Tex. : Coker Books. – (Цит. за: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 420).

²⁴⁵ Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 399.

²⁴⁶ Див.: Там само. – Р. 400.

²⁴⁷ Див.: Bowker, L. Prisoner Subcultures / L. Bowker. – Toronto, 1977. – Р. 24.

²⁴⁸ McCleery, R. Authoritarianism and the Belief System of Incurables / R. McCleery // The Prison: Studies in Institutional Organization and Change / ed. D. Cressey. – New York, 1961. – Р. 267.

²⁴⁹ Jacobs, J. New Perspectives on Prison and Imprisonment / J. Jacobs. – Ithaca-London, 1983. – Р. 135.

М. Фуко таким чином зображує регламентацію часу та активності ув'язнених у в'язниці:

У в'язниці адміністрація володіє свободою особистості та часом ув'язненого. Це дозволяє зрозуміти силу виховання, яке не один день, а декілька днів і навіть років диктує людині час спокою, діяльності та відпочинку, кількість та тривалість прийому їжі, кількість та якість, вид та продукт праці, час молитви, користування словом та навіть думкою. Виховання за допомогою простих та коротких переходів із ідальні до майстерні, з майстерні до камери управляє рухами тіла навіть під час відпочинку і встановлює режим дня... Цей повний «реформаторій» забезпечує *перекодування існування*²⁵⁰.

Г. Хохряков слушно зазначає з цього приводу, що «самоорганізація, двигуном якої є ініціативність людини, її нестримне прагнення до творчості, пошуку нового, стримується силою в'язничних заборон. Спільнота ув'язнених немов придавлена кришкою, яка недостатньо важка, щоб роздавити, але й недостатньо легка, щоб людськими зусиллями могла б бути відкинута»²⁵¹.

Американський вчений С. Бартоллас підкреслює, що в тотальних інституціях керівництво використовує терор, стимули та фаворитизм для того, щоб ув'язнені та охорона боялися керівництва, однак не впадали у відчай, щоб вони мали надію, але остання була примарливою²⁵².

Г. Хохряков особливо підкреслює «тотальний і принизливий контроль в усіх сферах життєдіяльності»²⁵³ і «регламентацію всіх сфер життєдіяльності»²⁵⁴. «У місцях позбавлення волі кожен крок робиться за розкладом, що має результатом пасивність ув'язнених»²⁵⁵.

Звернемося до С. Довлатова:

Радянська в'язниця є одним із численних різновидів тиранії. Одна з форм *тотального всеохоплюючого насильства*²⁵⁶.

М. Фуко також зазначає, що «в'язниця забезпечує практично повну владу над ув'язненими... Спосіб її дії – це примусове тотальне виховання»²⁵⁷.

Всі ці детально розроблені процедури в цілому складають єдиний раціональний план, спрямований на досягнення офіційних цілей інституції²⁵⁸. Тому в'язниця, як і інші види тотальних інституцій, є соціальним гібридом. Вона частково є певним суспільством, частково – формальною організацією.

У деяких пострадянських авторів можна зустріти інший погляд на зазначену вище проблематику:

Причини злочинності в місцях позбавлення волі пов'язані із сутністю такого покарання, як позбавлення волі – примусового перебування особи в одностатевих колективах найаморальніших членів суспільства²⁵⁹.

²⁵⁰ Фуко, М. Вказ. твір. – Р. 345.

²⁵¹ Хохряков, Г. Парадоксы тюрьмы / Г. Хохряков. – М., 1991. – С. 90.

²⁵² Див.: Bartollas, C. (1981) Introduction to Corrections. – (Цит. за: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 423).

²⁵³ Хохряков, Г. Вказ. твір. – С. 90-91.

²⁵⁴ Там само. – С. 141.

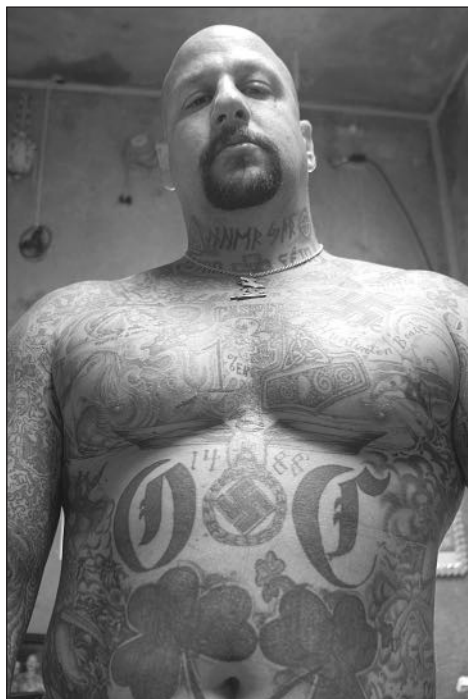
²⁵⁵ Там само. – С. 6.

²⁵⁶ Довлатов, С. Зона. Записки лагерного надзирателя. – С. 66.

²⁵⁷ Фуко, М. Вказ. твір. – С. 344.

²⁵⁸ Див.: Goffman, I. Вказ. твір. – Р. 17.

²⁵⁹ Криминология : учебник для вузов. – М., 1997. – С. 428.

Тобто основна увага приділяється не тотальній інституції як такої, а колективу засуджених, про який ми вже згадували раніше. Підкреслюється, що головним фактором негативного впливу на засуджених є «аморальний» колектив.

Автори далі зазначають, що насильство закладене у самій сутності місць позбавлення волі:

По-перше, тому що в невеликий колектив на обмеженому фізичному просторі зводяться найгірші в моральному аспекті істоти.

По-друге, до насильства підштовхує структура суспільства засуджених, соціально-психологічний їх устрій, що обумовлює повернення їх до первісної общини з її соціальними групами²⁶⁰.

Увага акцентується на ув'язнених, але не на в'язниці! На нашу думку, між поглядами західних і радянських авторів є велика різниця. Якщо перші критикували тотальну інституцію, то другі – її мешканців, наділяючи більшість з них негативними характеристиками в морально-етичному

аспекті. Ми вбачаємо в цій ситуації таке: відповідно до поглядів радянських авторів, в'язниця – інститут радянської держави. Тому в'язниця радянської держави не може бути поганою. Поганими є лише певні члени суспільства. Водночас ті самі автори підкреслюють, що «насильство лежить в природі в'язниці... Без насильства в'язниця б не існувала»²⁶¹.

Як зазначає І. Гоффман, і це ми вважаємо надзвичайно важливим, в'язниця не намагається одержати культурну перемогу над ув'язненим. Вона створює суперечності між «своїм» та «зовнішнім» світом і використовує їх для управління ув'язненими і контролю за ними²⁶². Успішне функціонування тотальної інституції потребує не просто контролю за ув'язненими, а всебічного контролю їх ініціативи. Тут має значення не тільки обмеження можливостей фізичного пересування. Ефективне функціонування тотальної інституції передбачає контроль за думками та бажаннями діяти певним чином. Позбавлення ініціативи призводить до того, що Р. Мак-Клірі визначив як «відмова від індивідуальної персональності»²⁶³.

У в'язниці не існує роботи або соціальної активності, яка б дозволяла ув'язненому створити експериментальний продукт або виявити зовні свою індивідуальність. Завдання тотальної інституції, і вона його успішно виконує, – це позбавлення альтернатив діяльності²⁶⁴.

«Успішне» управління суспільством ув'язнених має свої корені в обмеженні ініціативи. Кожен прояв активності супроводжується страхом. Страх, у свою чергу, допомагає встанов-

²⁶⁰ Там само. – С. 430.

²⁶¹ Там само.

²⁶² Див.: Goffman, I. Вказ. твір. – Р. 23.

²⁶³ McCleery, R. Вказ. твір. – Р. 160.

²⁶⁴ Там само. – Р. 267.

ленню сваволі. Тому структура соціальних відносин у тотальній інституції базується на потребах того, що інституція намагається взяти під свій контроль: персональна ідентифікація, певні цілі й бажання діяти в напрямі їх досягнення, незалежність від офіційних санкцій, місце для вільного пересування у фізичному та психічному просторі і фізичні символи індивідуальної персональності.

Р. Мак-Клірі зазначає, що «в'язниця – це фізична структура, яка створює абсолютні обмеження в пересуванні: питання щодо того «*де стояти*» вирішується іншими персонами, які звільнені від того, щоб прислухатися до бажань тих, кому наказується «*стояти*», бо ті, кому «*наказано стояти*», повинні відчувати вину та біль»²⁶⁵. Г. Хохряков підкреслює, що ініціатива в тотальній інституції заохочується лише в одному разі, коли йдеться про ініціативне виконання наказу адміністрації тотальної інституції²⁶⁶.

Американський учений Г. Зер також звертає увагу на те, що «[ув'язненим] відмовляють майже в усіх можливостях виявляти особисту владу та приймати рішення. Саме таку поведінку заохочує тюремна система, однак вона найменш здатна заохотити успішне повернення до нормального життя на волі»²⁶⁷.

За висловленням Д. Клеммера, світ ув'язненого – це *атомізований* світ. Його люди – це атоми, які постійно взаємодіють у різних конфліктних ситуаціях. Його суспільство – без твердої соціальної структури²⁶⁸.

Г. Хохряков також аналізує світ в'язниці в термінах певної атомарної структури з погляду на необхідність активності та ініціативності людини: «Кінцева мета масового придушення – перетворення людини на окремих атом, який не відчуває ніяких зв'язків, окрім тяжіння до центра, навколо якого він обертається. «Індивід – влада» – ось той [єдиний] зв'язок, який влаштовує [адміністрацію тотальної інституції]. Інші зв'язки є підозрілими... Адміністрація місць позбавлення волі намагається зробити засуджених залежними від своїх бажань і розділити їх таким чином, щоб вони тяжіли тільки до неї, обертались тільки навколо неї. Для досягнення цієї мети використовуються як об'єктивні умови життя в ув'язненні, так і вживаються спеціальні заходи»²⁶⁹. Саме тому «прикрутити», тобто поставити ув'язненого в залежне становище, і заставити його співпрацювати з адміністрацією дуже легко. Велика кількість правил і пов'язаних з ними порушень призводить до того, що [засудженого] завжди можна покарати²⁷⁰.

Чому в'язничний контроль є тотальним, але й водночас надає ув'язненому можливість мінімальною мірою показати свою індивідуальність? Бо «тотальне придушення особистості приречено: разом із загинеллю індивідуальності знищується кожна соціальна система. Для реалізації власних цілей навіть найбільш тоталітарна система потребує збереження малого ступеня ініціативи. Водночас навіть мала ініціатива обумовлює протест, що суперечить цілям тотального примусу»²⁷¹.

Призонізація

У західній літературі стосовно процесу десоціалізації людини в такій тотальній інституції, якою є в'язниця, широко використовується теорія *призонізації*²⁷². «Термін «призонізація»

²⁶⁵ Там само. – Р. 183.

²⁶⁶ Див.: Хохряков, Г. Вказ. твір. – С. 95.

²⁶⁷ Зер, Г. Вказ. твір. – С. 33.

²⁶⁸ Див.: Clemmer, D. Вказ. твір. – Р. 297.

²⁶⁹ Хохряков, Г. Вказ. твір. – С. 141.

²⁷⁰ Там само. – С. 143.

²⁷¹ Там само. – С. 146.

²⁷² Prison (англ.) – в'язниця.

використовується для зображення негативної соціалізації, яка існує в умовах в'язниці»²⁷³. Ми погоджуємося з К. Мак-Евоєм, який підкреслює, що цей термін є одним із основних, які використовують соціологи для пояснення специфіки поведінки людини у в'язниці²⁷⁴. Ми вважаємо доцільним використовувати його в прямому перекладі з англійської мови.

У. Бундесон зазначила, що призонізація – це «процес соціалізації у в'язничній установі»²⁷⁵.

Д. Клеммер визначає призонізацію як «засвоєння звичаїв і загальної культури в'язниці тією чи іншою мірою». Для Д. Клеммера призонізація – це «процес, коли ув'язнені соціалізуються у в'язниці за допомогою її норм, цінностей, і культури»²⁷⁶.

Л. Боукер підкреслив, що призонізація передбачає соціалізацію у в'язниці, коли ув'язнені влітаються в павутину формальних правил і неформальних процедур, які підтримуються персоналом в'язниці²⁷⁷.

Дослідники В. Вілліамс та М. Фіш підкреслили, що «бути членом в'язничного суспільства – це думати, діяти та відчувати так, як думає, діє та відчуває це суспільство. Це передбачає необхідність прийняття цілей, орієнтації та кодексів цієї системи»²⁷⁸.

Р. Морган визначає процес призонізації як «деструктивну соціалізацію індивідів у в'язниці внаслідок засвоєння норм в'язничного життя, що робить для них дуже важкою адаптацію до законослухняного життя в «зовнішньому» світі, що, у свою чергу, обумовлює подальшу криміналізацію особистості»²⁷⁹.

Для І. Гоффмана процес призонізації не зводиться до засвоєння звичаїв та норм в'язниці. Для нього процес пристосування до в'язниці – це процес *приниження (мортифікації)* особистості ув'язненого за допомогою негуманних та рутинних процедур, що відбуваються в тотальній інституції, та позбавлення його багатьох елементів нормального життя в суспільстві²⁸⁰.

Г. Зер підкреслює, що «вся в'язниця з її умовами побудована для *приниження*»²⁸¹.

В. Шаламов у своїх спогадах підкреслював, що «життя арештанта – це *постійні при-ниження* з тієї хвилини, коли він прокидається, і до початку благодійного сну»²⁸².

Е. Фромм, аналізуючи значення відомого в'язничного експерименту Філіпа Зімбардо, також зазначає, що методи, які використовуються в умовах, схожих на умови в'язниці, орієнтовані на «болісне *приниження особистості*»²⁸³.

За допомогою «процедур припинення соціального статусу» злочинець звільняється від усіх психологічних та матеріальних факторів, які характеризують його як члена «вільного» суспільства. Вони замінюються на ідентифікаційний номер, в'язничну уніформу і сукупність в'язничних правил та процедур, мета яких полягає в контролюванні як кожного аспекту життя ув'язненого в інституції, так і його контактів із «зовнішнім світом»²⁸⁴.

²⁷³ Carney, L. Corrections: Treatment and Philosophy / L. Carney. – New Jersey, 1980. – P. 179.

²⁷⁴ Див.: McEvoy, K. Paramilitary Imprisonment in Northern Ireland: Resistance, Management, and Release / K. McEvoy. – Oxford, 2001. – P. 24.

²⁷⁵ Бундесон, У. Вказ. твір. – С. 32.

²⁷⁶ Clemmer, D. Вказ. твір. – P. 229.

²⁷⁷ Див.: Bowker, L. N. Corrections – The Science and the Art. – (Цит. за: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – P. 402).

²⁷⁸ Williams, V. L., Fish, M. Convicts, Codes and Contraband: The Prison Life of Men and Women. – (Цит. за: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – P. 402).

²⁷⁹ Morgan, R. Imprisonment: Current Concerns and a Brief History since 1945 / R. Morgan // The Oxford Handbook of Criminology / M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner. – 2nd ed. – Oxford – N.York, 1997. – P. 1180.

²⁸⁰ Див.: Goffman, I. Вказ. твір. – P. 23.

²⁸¹ Зер, Г. Вказ. твір. – С. 30.

²⁸² Шаламов, В. Воскрешение лиственницы / В. Шаламов. – М., 1989. – С. 114.

²⁸³ Фромм, Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – Мн., 1999. – С. 82.

²⁸⁴ Garfinkel, H. Conditions of Successful Status Degradation Ceremonies. – (Цит. за: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – P. 402).

Коли особа ув'язнюється або арештовується, вона страждає від багатьох форм дискомфорту і депривації: неочікуваної присутності незнайомих осіб у приватному житті, втрати мобільності, обмеження перебування в малому фізичному просторі, небажаних контактів з незнайомими людьми. Втрата власності, порушення соціальних зв'язків, позбавлення можливості займатися своїми справами – все це супроводжує ув'язнення з перших його хвилин. Навіть якщо людина заарештовується законно і етично, то все одно ця процедура сама по собі є суттєвим джерелом деградації¹.

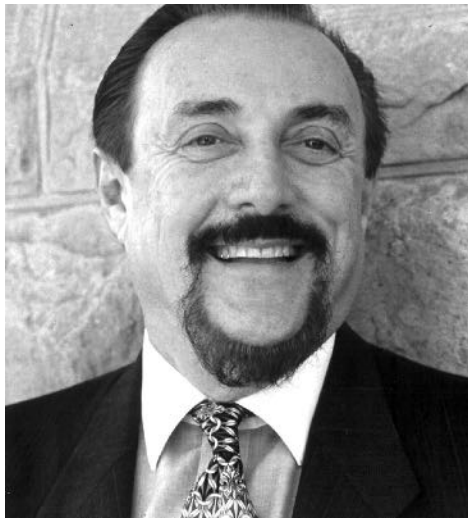
Особливо підкреслив значимість процедури арешту для особистості Олександр Солженицин².

Ув'язнений втрачає свободу, індивідуальну автономність, особисту безпеку, атрибути «зовнішнього» світу і гетеросексуальні відносини. Але найбільш важливим є те, що він втрачає *приватність*, що є головним ресурсом стресових ситуацій для ув'язнених³.

Експеримент Зімбардо

Тотальна інституція завжди є тотальною інституцією. І яка б вона не була, чим більше часу людина проводить у ній, тим більшим є ефект призонізації⁴. Варто підкреслити, що соціалізація – це повільний процес, проте соціалізація у в'язниці – призонізація – має набагато швидший ефект⁵.

Чому призонізація має такий суттєвий вплив на особистість? Чому в «зовнішньому» суспільстві людина не змінює себе і все навколо себе так, як це відбувається в тотальній інституції? Чому в'язниця – це «динамічне суспільство»?⁶ Тут слід зазначити, що крім теорії призонізації (теорії обмежень) існує ще і теорія імпортатії, яка полягає в тому, що в'язнична субкультура є продуктом, який формується в результаті взаємодії всього того, що було принесено у в'язницю новими ув'язненими. Уперше цю теорію запропонували 1961 року американські дослідники Джон Ірвін і Дональд Крессі⁷. Відповідно до цієї теорії, субкультура певної в'язниці залежить не від в'язниці як такої, а від ступеня антисоціальної спрямованості нових ув'язнених.

Але можна собі уявити якусь в'язницю, що в певний момент наповнюється групою ув'язнених, які становлять більшість, якщо брати до уваги всю популяцію цієї в'язниці. Люди щойно прийшли із «зовнішнього» суспільства, зберігають свою персоналізацію і намагаються її підтримувати. У нашому прикладі головним є

¹ Див.: Irwin, J. The Jail. Managing the Underclass in American Society / J. Irwin. – Los Angeles – London, 1985. – P. 45-67.

² Див.: Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 5. – 544 с.

³ Див.: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – P. 403.

⁴ Див.: Garrity, D. The Prison as a Rehabilitation Agency / D. Garrity // The Prison: Studies in Institutional Organization and Change / ed. D. Cressey. – New York, 1961. – 392 p.

⁵ Див.: Clemmer, D. Вказ. твір. – P. 302.

⁶ Див.: Там само. – P. 84.

⁷ Ця теорія отримала свою підтримку в таких кримінологів і соціологів, як Якобс, Акерз, Хейнер, Керолл, Томас, Петерсон, Зінграф.

той факт, що цих нових засуджених – більшість. Чи можна сказати, що наявність такої більшості дозволить цим засудженим зберігати атрибути «зовнішнього» світу, що вони зможуть боротися проти хвилі в'язничної субкультури, яку розповсюджує меншість?

Навіть на теоретичному рівні можна сказати, що ні. Відповідь на це питання можна знайти в самій природі тотальної інституції і характері соціальних відносин у ній. Як підкреслив Д. Клеммер, в'язниця – це вже приготоване для ув'язнених суспільство, де кожна людина відчуває призонізацію, навіть коли просто опиняється у в'язниці⁸. Вона замінює ім'я на номер або на прізвисько. Вона стає анонімною фігурою в підлеглій групі. Вона дуже швидко вивчає звання та посади персоналу. Якщо ув'язнений навіть і не використовує в'язничну мову, вона посідає значне місце в його свідомості. Ув'язнений стає об'єктом впливу того, що Д. Клеммер – «батько соціології в'язниці»⁹, – визначив як «універсальні фактори призонізації»¹⁰.

Для підтвердження цієї гіпотези можна звернутися до одного з найвідоміших досліджень щодо впливу тотальної інституції на особистість, яке проводила група вчених Стенфордського університету 1970 року, що сьогодні відоме як «стенфордський в'язничний експеримент»¹¹, або «дослідження Зімбардо» (вчений Філіп Зімбардо був керівником та одним із найбільш активних дослідників)¹².

Проект дослідження передбачав створення симулятивної в'язниці. Одна група студентів грала роль в'язнів, інша – персоналу в'язниці. Обидві групи склалися із законслухняних людей без психічних розладів.

Проект був запланований на два тижні, але вже через шість днів його було перервано. Причиною для цього була несподівана поведінка представників обох груп. Студенти, які грали роль в'язнів, раптово почали відчувати великий страх, незважаючи на те, що вони знали, що це була лише гра. Студенти, що грали роль персоналу виправної установи, показали невинуватно високий рівень вербальної та тілесної агресії щодо «ув'язнених».

Взагалі можна сказати, що, на перший погляд, він не може здивувати з огляду на об'єктивно складні стосунки між ув'язненими та їх охоронцями: «Охоронець та в'язень перестають бути людьми, коли зустрічаються один із одним у в'язниці»¹³. Проте його проведення та результати мали ефект вибуху в соціології, психології та кримінології.

Як зазначав Ф. Зімбардо, «ми не збиралися буквально відтворювати всі умови будь-якої американської в'язниці, натомість намагалися показати *функціональні зв'язки*»¹⁴.

Вважаємо за доцільне навести детальний опис цього унікального експерименту:

У Стенфордській в'язниці (США) було проведено експеримент, мета якого полягала в тому, щоб дослідити, як перебування у виправному закладі впливає на психіку ув'язнених та охоронців. Керував проведенням експерименту Філіп Зімбардо, а його підопічними були американські та канадські студенти у віці від 17 до 21 року. У результаті довготривалих бесід і тестування для участі в експерименті було відібрано 24 особи чоловічої статі.

З «ув'язненими» із самого початку поводитися без будь-яких «знижок». Уявні охоронці діяли наче справжні. Експеримент був розрахований на два тижні. Але пройшло всього шість днів і його довелося припинити: молоді особи, які брали у ньому участь, дегра-

⁸ Див.: Clemmer, D. Вказ. твір. – Р. 297-299.

⁹ Bowker, L. Вказ. твір. – Р. 3.

¹⁰ Clemmer, D. Вказ. твір. – Р. 300.

¹¹ Електронний ресурс. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Stanford_Prison_Experiment

¹² 2001 року було знято фільм «Das Experiment», ідея якого будувалася на Стенфордському експерименті.

¹³ Митфорд, Дж. Вказ. твір. – С. 24-25.

¹⁴ Фромм, Э. Вказ. твір. – С. 81.

дували щодня. Гра настільки переплелася з реальністю, що в половини «ув'язнених» з'явилися суттєві психічні аномалії (сльозливість, напади розлютованості, порушення нормальних психологічних процесів). Частина «охоронців» стала поводитися агресивно щодо «ув'язнених» і навіть виявила жорстокість. Ці патологічні прояви були раніше невідомими для добровільних учасників експерименту. На думку Зімбардо, цей експеримент був цікавим тим, що він «вперше продемонстрував, що в'язничне середовище може викликати патологічну реакцію навіть у ретельно відібраних, нормальних, здорових, молодих людей». У кінці звіту про це важливе соціальне дослідження зазначалося: «Неможливо пояснити дурні вчинки поганих людей – наші охоронці не були садистами, а наші ув'язнені не були психопатами. Усі юнаки в нашому експерименті були доволі порядними. Але коли вони постали перед злом, яке притаманне всій атмосфері в'язниці, обставини здобули перемогу над особистістю»¹⁵.

За результатами цього дослідження Ф. Зімбардо зазначив, що «менше ніж за тиждень перебування у в'язниці людські цінності були сховані, індивідуальні концепції розвитку було піддано сумніву. Водночас найяскравіше виявили себе найбільш безглузді та паталогічні сторони людської натури»¹⁶.

Це дослідження багато разів піддавалося критиці з методологічних засад (наприклад, з боку відомого вченого Еріха Фромма). Зокрема, вказувалося на аморальність цього експерименту та його ненауковість. Організація та проведення експерименту суперечили низці документів, які закріплювали стандарти проведення психологічних експериментів, наприклад *the American Psychological Associate Ethics Code, the Canadian Code of Conduct for Research*

*Involving Humans, the United States Department of Health, Education and Welfare*¹⁷. Вказувалося на те, що кількість учасників була невеликою для того, щоб робити подібні висновки. Крім того, нетривалість експерименту також розглядалася як його слабке місце.

Але все одно значення цього експерименту є надзвичайно високим. Головним його результатом було те, що в'язниця справляє суттєвий вплив як на ув'язнених, так і на персонал¹⁸.

Культура тотальних інституцій

Повертаючись до концепції призонізації, варто підкреслити, що основне місце в концепції призонізації посідає *культура тотальної інституції* – «формальна і неформальна соціальна організація в'язниці разом із взаємодією декількох тисяч ув'язнених та декількох сотень персоналу в'язниці в обмеженому просторі»¹⁹. Традиційний соціологічний підхід до субкультури ув'язнених базується на вивченні цінностей, норм і елементів соціальної структури (соціальних ролей, статусів та груп).

Д. Клеммер з цього приводу зазначає:

...В'язнична культура складається зі звичок, систем поведінки, традицій, історії, кодексів, звичаїв, законів і правил, думок і ставлення «за» і «проти» зовнішнього світу,

¹⁵ Гаврилов, А. Вказ. твір. – С. 54.

¹⁶ Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 398.

¹⁷ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Belmont_Report; http://en.wikipedia.org/wiki/Stanford_Prison_Experiment

¹⁸ Див.: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 398; Фромм, Э. Вказ. твір. – С. 80-83.

¹⁹ Clemmer, D. Вказ. твір. – Р. 294.

в'язниць, поліції, суддів, інших ув'язнених, наглядачів, лікарів, зброї, Біблій, книг, радіо, грошей, крадіжок, зґвалтувань, сексуальних відносин, любові, страждань²⁰.

Це – світ «Я» та «Мій» набагато більший, ніж світ «Наш», «Їх» або «Його»²¹.

Вступ людини до в'язничного суспільства автоматично руйнує налагоджений розклад життя. Але негативні риси тотальної інституції виявляються пізніше, коли ув'язнений підлягає вступним формальним (обшук, зміна одягу) і неформальним процедурам²². І. Гоффман визначає ці процедури як «*програмування для існування в інституції*»²³, яке автоматично призводить до початку втрати свого «Я». Втрата свого «Я» продовжується в процесі насильницького звільнення індивіду від матеріальних атрибутів його повсякденного життя. Формальна мета цього полягає в запобіганні незаконній поведінці. Але ми вважаємо, що формальна мета – лише верхівка айсберга. Основне значення цього – позбавлення індивіда рис, які відрізняли б його від інших ув'язнених.

Система привілеїв

Суттєве місце в процесі подальшої десоціалізації особи посідає *система привілеїв*²⁴. Оскільки в результаті програмування індивід у тотальній інституції звільняється від усього, що оточувало його раніше, система привілеїв є основним засобом для його реорганізації.

Система привілеїв – це не просто перелік того, що дозволено і що заборонено робити засудженому. Її не можна обмежити суто формально-нормативними рамками.

Відповідно до класифікації І. Гоффмана, система привілеїв включає:

- 1) *формальні правила тотальної інституції*;
- 2) *привілеї*;
- 3) *покарання*;
- 4) *мову тотальної інституції*;
- 5) *вторинні правила поведінки*.

Формальні правила тотальної інституції

Основна мета формальних правил тотальної інституції – примусити індивіда позбутися всього того, що підтримувало його за її межами. Оскільки людина не може жити без певних заохочень, тотальна інституція впроваджує свої заходи. Нормативним вираженням цієї системи є правила внутрішнього розпорядку та заходи заохочення та стягнення, передбачені законодавством. Варто зазначити, що у вітчизняній науці вони переважно розглядаються в аспекті підтримання дисципліни у в'язниці, але не з погляду мікроаналізу відносин в тотальній інституції.

Привілеї

Привілеї – це не індульгенції і не цінності, а відсутність обмежень у користуванні тими мінімальними благами, які здебільшого характеризують людину як істоту біологічну, навіть

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – Р. 297.

²² Див.: Goffman, I. Вказ. твір. – Р. 25; Clemmer, D. Вказ. твір. – Р. 64.

²³ Goffman, I. Вказ. твір. – Р. 25.

²⁴ Див.: Там само. – Р. 48; Clemmer, D. Вказ. твір. – Р. 69.

не соціальну. «Так звані привілеї є простими, навіть примітивними, і стосуються найбільш необхідних засад фізичного та емоційного існування». У радянських виправно-трудових таборах система привілеїв була «відпрацьована максимально»²⁵.

Мета привілеїв є дуже корисною. Це – обмін між тотальною інституцією та ув'язненим, де останній пропонує свою готовність бути покірним інституції, а інституція, у свою чергу, наділяє його мінімальними атрибутами того життя, яке існує за межами інституції.

І. Гоффман наводить дуже простий, але яскравий приклад значення привілеїв у тотальній інституції:

За межами інституції ув'язнений не думає про те, як йому запалити, випити каву чи коли говорити, але в інституції це стає проблематичним. Він може провести цілий день, розмірковуючи як фанатик про можливості того, як отримати ці згадки про зовнішній світ²⁶.

Р. Мак-Клірі також підкреслює, що в'язниця створює базові фізичні потреби в їжі та притулку, і тим самим *спрошує соціальний процес*²⁷. Одночасно мінімальні привілеї, що є загальновизнаними цінностями в тотальній інституції, породжують мільярд конфліктів²⁸.

Однією з головних потреб [у в'язниці] є потреба в їжі. Ув'язнені постійно недоїдають. У них виражається постійна і принизлива залежність від голоду та від тих, хто здатний його приглушити²⁹.

Харчування ув'язнених є надзвичайно поганим, тому їх легко спокусити обіцянками додаткового пайка, посилок та покупок в табірному магазині. І навпаки, заборона отримання очікуваної посилки або покупки продуктів харчування є ефективним покаранням³⁰.

У цьому самому контексті Г. Хохряков таким чином аналізує зв'язок між обмеженням ініціативи у тотальних інституціях та мінімальними привілеями:

Самоорганізація [засуджених] спрямована не наверх і не в бік. Вона нашттовхується на важку плиту і спрямовується в середину себе та реалізується за рахунок перерозподілу волі: певні засуджені отримують додаткові блага за рахунок інших, а останні ще більше обмежуються у своїй волі³¹.

Треба лише згадати вітчизняну в'язницю, особливу за часів ГУЛАГу, коли наріжною ідеєю кожного ув'язненого була «пайка», що використовувалося адміністрацією як найкращий інструмент впливу. Не можна не погодитися, що «гулагівським стимулом до праці був шматок хліба для напівголодного»³². Радянські автори вказували на те, що принцип «*хто не працює – той і не їсть*» має величезне виховне значення»³³.

²⁵ Карклінс, Р. Вказ. твір. – С. 112.

²⁶ Goffman, I. Вказ. твір. – Р. 49.

²⁷ Див.: McCleery, R. Вказ. твір. – Р. 163.

²⁸ Див.: Clemmer, D. Вказ. твір. – Р. 297.

²⁹ Хохряков, Г. Вказ. твір. – С. 12.

³⁰ Карклінс, Р. Вказ. твір. – С. 112.

³¹ Хохряков, Г. Вказ. твір. – С. 90.

³² Абрамкін, В. Вказ. твір. – С. 161.

³³ Бушуев, И. Новое в исправительно-трудовом законодательстве / И. Бушуев. – М., 1970. – С. 44.

Створення цілого світу навколо цих мінімальних привілеїв є найбільш важливою рисою культури ув'язненого. Це те, що людина з зовнішнього світу розуміти не може, навіть якщо вона мала досвід перебування в тотальній інституції.

В ув'язнених формується цілий комплекс, який І. Гоффман визначив як «*фантазії про волю*», коли людина мріє не про волю як таку, а про те, як вона буде насолоджуватися без обмежень тими благами, які в тотальній інституції є мінімальними. «Ув'язнені живуть спогадами про минуле та легендами про майбутнє»³⁴.

Звернемося до С. Довлатова: «Бажана воля є лише пісенним рефреном, але не більше...»³⁵.

Можна сказати, що цей комплекс має суттєві негативні наслідки з погляду десоціалізації, коли людина, звільнившись з тотальної інституції, не може задовольнити себе тими «мінімальними» благами, коли доходить висновку, що ці блага такими не є.

Мрії – це рятувальний круг, який допомагає «дійти» до звільнення. Але в кінцевому підсумку вони надають „погану послугу”... Чим більше розчарування, тим сильніше зриви...³⁶.

Привілеї мають важливе значення в тотальній інституції ще з позиції такого явища, як фаворитизм. Тотальна інституція завжди проголошує рівність усіх ув'язнених, одночасно створюючи і вдосконалюючи систему привілеїв. Фаворитизм може стати основою управління в тотальній інституції, де одній групі ув'язнених можуть ці привілеї надаватися частіше, ніж іншим, в обмін на виконання певних доручень адміністрації.

Дуже часто – це ув'язнені, які формально вважаються найбільш небезпечними. Ця група може бути засобом для управління і залякування решти ув'язнених з метою підтримання системи контролю у всій в'язниці³⁷. Варто згадати сталінську систему трудових таборів, де кримінальні злочинці використовувалися владою для гноблення політичних, або нацистську систему концентраційних таборів, де, крім зазначеної вище об'єктивної суперечності між політичними та кримінальними злочинцями, використовувалися ще й національно-етнічні моменти.

В'язнична субкультура має зв'язок з мінімальними привілеями. Вона може контролюватися адміністрацією в'язниці тією мірою, в якій адміністрація контролює доступ до мінімальних привілеїв. Завдяки цьому адміністрація може мати доступ до соціальних ролей ув'язнених як просоціальних, так і антисоціальних³⁸.

Покарання

Ще одним елементом системи привілеїв є *покарання*. Ми можемо дійти висновку, що концепція юридичної відповідальності, на якій побудована юридична наука, «не працює» в тотальній інституції. Причиною цього є те, що покарання виступає не як негативний наслідок за порушення формальних норм, а як усунення індивіда від користування цими мінімальними благами, що має страшні наслідки для ув'язненого.

Крім того, неформальні санкції мають більше підстав розцінюватися як «покарання». Що стосується цього «покарання», то, як відзначає К. Кауфман, санкції, які накладаються

³⁴ Хохряков, Г. Вказ. твір. – С. 98.

³⁵ Довлатов, С. Вказ. твір. – С. 36.

³⁶ Хохряков, Г. Вказ. твір. – С. 34.

³⁷ Див.: McCleery, R. Вказ. твір. – Р. 260.

³⁸ Див.: Bowker, L. Вказ. твір. – Р. 145.

на ув'язнених їх же «сусідами», потенційно є набагато суворішими, ніж санкції, які накладаються персоналом в'язниці³⁹.

Система привілеїв існує не просто так. Основне питання, яке вирішується в результаті функціонування системи, – це питання звільнення з установи. В'язниця не може утримувати ув'язненого постійно, але питання полягає в тому, коли ув'язнений звільниться з установи в межах певного строку та з якою формальною оцінкою свого перебування там.

Мова тотальної інституції

Загальновідомо, що мова є одним із найголовніших факторів соціалізації. Але в тотальній інституції ув'язнені розмовляють іншою мовою, яка посідає важливе місце в процесі десоціалізації: «Мова туземців Архіпелагу без особливого вивчення є незрозумілою для сторонніх, як і інша іноземна мова»⁴⁰.

В умовах конфліктного середовища тотальних інституцій, коли головним принципом ув'язнених є «сам за себе», єдине, що їх об'єднує – це табірна мова.

Відомий американський учений Дональд Клеммер – «батько соціології в'язниці» – свого часу дослідив значення 1063 слів, які використовують ув'язнені в деяких американських в'язницях. Результати його дослідження є показовим прикладом призонізації, коли засуджені переходять на якісно та кількісно нову мову спілкування⁴¹.

	Категорія		Процент	Загальний процент
1	Сексуальні стосунки			10, 90%
	а)	гомосексуальні	6,02%	
	б)	гетеросексуальні	4,88%	
2	Злочин			30, 80%
	а)	способи скоєння	12,87%	
	б)	поліція	7,43%	
	в)	придбане злочинним шляхом майно	2,91%	
	г)	втечі	2,82%	
	д)	зброя	4,05%	
3	Частини тіла			5,54%
4	Люди			7,80%
	а)	раса	1,89%	
	б)	асоціації з іншими людьми	5,91%	
5	Алкоголь			3,19%
6	Азартні ігри			1,22%
7	Наркотики			3,48%

³⁹ Див.: Kauffman, K. Prison Officers and Their World / K. Kauffman. – Cambridge-London, 1988. – С. 76.

⁴⁰ Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6. – С. 421.

⁴¹ Див.: Clemmer, D. Вказ. твір. – Р. 89-90.

	Категорія		Процент	Загальний процент
8	В'язниця			32,44%
	а)	засоби контролю ув'язнених	1,13%	
	б)	персонал	1,88%	
	в)	об'єкти обміну у в'язниці		
	-	гроші	2,91%	
	-	одежа	0,84%	
	-	їжа	2,07%	
	-	різне	17,84%	
	г)	психічне здоров'я	1,54%	
	д)	покарання	1,06%	
	е)	вирок	3,53%	
9	Бродяжництво			5,35%

У поданій таблиці можна наявно побачити, які цінності починають домінувати у соціальних відносинах засуджених внаслідок дії прозінізації.

Взагалі, як зазначав О. Солженіцин, «коли мені наївно заперечують щодо «Івана Денисовича»: як це у вас політичні виражаються за допомогою блатних слів? – я відповідаю: а якщо на Архіпелазі іншої мови не існує? Чи може політична шпана протипоставити кримінальній шпані свою мову?»⁴²

Персонал не є винятком; він розмовляє із засудженими їхньою мовою та переходить на мову «зовнішнього» світу тільки у відносинах з представниками цього світу.

Для додаткової характеристики мови тотальної інституції варто звернутися до С. Довлатова:

Одне з найбільш дивовижних явищ [*табірного життя*] – мова. Мова бувалої таборянина замінює йому інші табірні прикраси. А саме – зачіску, закордонний костюм, взуття, краватку та окуляри. Більше того – гроші, становище в суспільстві, нагороди та регалії. Добре поставлена мова нерідко буває єдиною зброєю [*досвідченого*] таборянина. Єдиним для нього важелем громадського впливу. Непохитим і сталим фундаментом його репутації. Витончена мова в таборі є зброєю такого самого масштабу, як і фізична сила. Гарний оповідач на лісоповалі – це набагато більше, ніж гарний письменник у Москві. Табірну мову підробити неможливо. Оскільки головною її умовою є органічність⁴³.

Що стосується СРСР, то можна згадати сумнозвісну «феню», «музику» або «блатну мову». «Блатна» мова радянських професійних злочинців значною мірою зазнала впливу багатьох реальних мов: польської, української, циганської, єврейської, тюркської, угорської, французької. Так, наприклад, слово «мент», яке сьогодні набуло загального «визнання», має польські корені, «шайка» та «мусор» – єврейські, «шпана» – французькі⁴⁴.

⁴² Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6. – С. 259.

⁴³ Довлатов, С. Вказ. твір. – С. 66-67.

⁴⁴ Гуров, А. Профессиональная преступность: прошлое и современность / А. Гуров. – М., 1990. – С. 63-65.

Вторинні правила поведінки

Особа в умовах тотальної інституції об'єктивно не може існувати за рахунок тих привілеїв, яких вона може бути легко позбавлена. Тому система привілеїв також характеризується і тим, що І. Гоффман визначив як «вторинні правила поведінки». Це – правила поведінки, які безпосередньо не посягають на устрій тотальної інституції, але забезпечують ув'язненого предметами, що заборонені формальними правилами, або незабороненими предметами, які отримуються забороненим шляхом. Вторинні правила поведінки – це результат створення цілого світу навколо мінімальних привілеїв. Ув'язнені шукають шляхи задоволення своїх бажань, які контролюються тотальною інституцією. Цілком природно, що ув'язнені з перших днів свого перебування у в'язниці навчаються азартним іграм та шахрайству, що знаходить свій прояв у мові ув'язнених⁴⁵. Це – спосіб виживання, який є нормальним в умовах тотальної інституції: «пристрасть до [азартних] ігор обумовлена умовами ізоляції».

Види поведінки в тотальних інституціях

Те, що людина, яка опинилася в тотальній інституції, змінює свою поведінку, є об'єктивним. Але ці зміни набувають різного характеру в залежності від того, якої лінії поведінки вона починає дотримуватися. Соціалізація особи у в'язниці не відбувається за певними шаблонами, вона має багато напрямів, і кожен засуджений вибирає свій напрям⁴⁶. І. Гоффман розрізняє чотири види поведінки:

- 1) ситуаційне абстрагування;
- 2) впертість;
- 3) колонізація;
- 4) конверсія.

Ситуаційне абстрагування полягає в тому, що ув'язнений намагається відгородитися від усього, що не стосується його тіла, коли використовується принцип «менше знаєш – краще спиш».

Впертість – це коли ув'язнений категорично відмовляється співпрацювати з тотальною інституцією. Остання, у свою чергу, намагається всіма засобами «ламати цю впертість», і якщо це вдається, ув'язнений дуже часто переходить до ситуаційного абстрагування.

Лінія колонізації полягає в тому, що ув'язнений сприймає тотальну інституцію як таку, намагається побудувати новий світ і відмовляється від старого. І. Гоффман зазначає, що

ув'язнені можуть вжити до «колонізатора» репресивні заходи, якщо він робить це дуже активно. У той самий час, персонал, який намагається максимально спростити межі між двома світами, ризикує створити умови для більшої колонізації в тотальній установі.

Конверсія полягає в тому, що ув'язнений намагається створити імідж «зразкового в'язня» для тотальної інституції. Краще сказати, що

⁴⁵ Див.: Bowker, L. Вказ. твір. – Р. 157.

⁴⁶ Ягунов, Д. Пенітенціарні установи у світлі концепції тотальних інституцій / Д. Ягунов // Інтелігенція і влада. – О., 2005. – Вип. 4. – С. 128-137.

іноді адміністрація не залишає йому вибору, тиснучи на нього для того, щоб він став «зразковим в'язнем»⁴⁷. І якщо колонізатор намагається створити максимально вільний простір в тотальній інституції, використовуючи всі можливості для цього, ув'язнений, який обрав лінію конверсії, обмежує себе в усіх атрибутах вільного життя й максимально виявляє те, що Ірвінг Гоффман визначив як «інституційний ентузіазм».

Американська дослідниця Дж. Мітфорд таким чином висвітлює питання примушення ув'язнених ставати на шлях конверсії.

Перший крок – виявлення «вірного»⁴⁸, що досягається за рахунок в'язничної розвідувальної системи: наводку можуть надати охоронці, а іноді можна примусити робити це інших ув'язнених. Після того, які «вірні» виявлені та перевірено їх ставлення до «пацюків»⁴⁹, розпочинається їх конверсія, тобто «особистісна переорієнтація із субкультури засуджених на позитивне сприйняття адміністрації». Такі зміни даються нелегко, оскільки треба «навчити «вірного» жити чужинним життям»⁵⁰.

І в цьому контексті є надзвичайно гострим питання, яке ставить Дж. Мітфорд та яке безпосередньо пов'язане з критеріями виправлення (ресоціалізації) засуджених: «Що таке відновлена [у в'язниці] особистість? «Вірний», який відмовляється доносити на своїх співбратів», або ж «пацюк», який доносить адміністрації на них?»⁵¹

Інший американський дослідник К. Шраг визначив чотири типи поведінки ув'язнених у тотальних інституціях⁵²:

«квадратний Джон»	просоціальна поведінка, не втягнутий у в'язничну субкультуру, позитивно ставиться до персоналу й адміністрації
«політик»	намагається створити вигляд зразкового в'язня, але таким не є; намагається маніпулювати як персоналом, так і ув'язненими
«свій хлопець»	антисоціальна поведінка, глибоко втягнутий у в'язничну субкультуру, негативно ставиться до персоналу й адміністрації
«хлопець поза законом»	асоціальна поведінка, максимальне використання фізичної сили як до персоналу, так і до ув'язнених

Безумовно, що «чисту» лінію обирає лише невеликий процент ув'язнених. Всі ці лінії поведінки найчастіше зустрічаються в комплексі. І. Гоффман визначає таку лінію як «*playing cool*»⁵³. Це включає і вторинні правила поведінки, і конверсію, і колонізацію, і лояльність певним групам. Все це робиться з однією метою – зменшити ризик фізичного та психологічного насильства відносно ув'язненого як з боку адміністрації, так і з боку інших засуджених.

⁴⁷ Див.: Митфорд, Дж. Вказ. твір. – С. 142-143.

⁴⁸ Ув'язнений, який не співробітничав або відмовляється співробітничати з адміністрацією та дотримується субкультурних норм більшості ув'язнених.

⁴⁹ Інформатор, тобто ув'язнений, який співробітничав з адміністрацією та доносить їй на решту ув'язнених.

⁵⁰ Митфорд, Дж. Вказ. твір. – С. 142-143.

⁵¹ Див.: Там само. – С. 144.

⁵² Див.: Schrag, C. A Preliminary Criminal Typology. – (Цит. за: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 404).

⁵³ Див.: Goffman, I. Вказ. твір. – Р. 60.

Варто погодитися з думкою, що «субкультура ув'язнених є тим способом виживання, який їх влаштовує», і «ув'язнені знаходять у цій субкультурі «схованку», де їм найменше доводиться змінювати свої погляди. Внаслідок цього, як зазначає Г. Зер, «багато в'язнів стають у в'язниці хитрими й уникають дотримання в'язничних правил, проте насправді знаходять шляхи особистої свободи. Це призводить до лицемірства: ось чого насправді навчає в'язниця»⁵⁴.

Деякі висновки

Концепція призонізації звертає увагу на вплив тотальної інституції на ув'язнених, і вчені по-різному розуміють цей вплив. Більшість ув'язнених не відчують себе представником певної групи у в'язниці. Вони живуть самі по собі: їхні стосунки з іншими ув'язненими обмежуються побутовими та офіційними контактами. Результатом самовідчуження від інших ув'язнених є припинення повноцінних соціальних контактів навіть у в'язниці.

Складність питання ресоціалізації ув'язнених важко переоцінити. Де людина найбільше й найшвидше соціалізується? У в'язниці.

А де вона може найвидше ресоціалізуватися? У суспільстві, звичайно.

Проте з'являється питання: що таке суспільство?

Ми можемо сказати, що певна людина зазнала десоціалізаційного впливу в конкретній в'язниці, сірому квадраті зі стінами по десять метрів заввишки, в обмеженому суспільстві декількох тисяч ув'язнених, адреса якого є Енська вулиця міста Енська. Тобто ми можемо навіть визначити інститут десоціалізації в *географічно-просторовому аспекті*.

Але ми не можемо визначити саме суспільство як певний інститут ресоціалізації. І в цьому, як ми вважаємо, полягає основна суперечність взаємовідносин між суспільством і тотальними інституціями. Тотальна інституція – це також суспільство, але обмежене, одночасно і штучне, і безумовне: «...Будь-які в'язниці, навіть найкомфортніші – це штучний соціальний світ»⁵⁵.

Тотальне суспільство *приречене*. Але в умовах місць позбавлення волі воно постійно відтворюється, бо «тотальний контроль потребує, у першу чергу, ... посиленого контролю»⁵⁶.

Тому основною ідеєю ресоціалізації має бути створення для конкретного ув'язненого свого *власного* «зовнішнього» суспільства, яке б для нього також мало певну міру визначеності. Тобто йдеться про управлінсько-організаційні заходи, націлені на створення для ув'язненого індивідуальних умов для максимального позбавлення всього того, що він акумулював у тотальній інституції.

Ще один момент, на який ми вважаємо за необхідне звернути увагу в аспекті питання ресоціалізації засуджених. Річ у тому, що в'язниця за своєю об'єктивною природою створює новий світ усього того, на що зверталась увага вище – *мінімальних привілеїв, конфліктів, страху та контролю*. Незважаючи на те, що тотальна інституція робить неможливим будь-яку соціальну активність, що вона створює всі умови для призонізації, що в'язничний контроль є то-

⁵⁴ Зер, Г. Вказ. твір. – С. 3.

⁵⁵ Абрамкін, В. Вказ. твір. – С. 144.

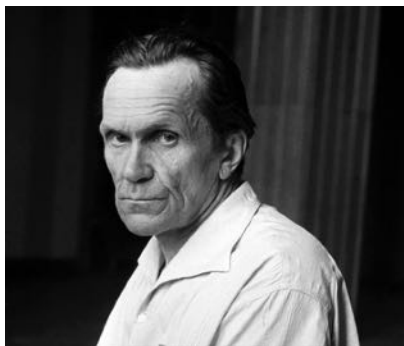
⁵⁶ Хохряков, Г. Вказ. твір. – С. 128, 140.

тальним і ніхто з ув'язнених не може його уникнути, можна сказати, що *ситуація у в'язниці виходить з-під контролю в'язниці, коли йдеться про ресоціалізацію ув'язнених*.

Отже, сутність в'язниці як різновиду тотальної інституції призводить до того, що ув'язнений відчуває на собі руйнуючий вплив в'язничного середовища, що призводить до багатьох різних наслідків, які ми аналізували вище.

Як зазначають Д. Калюжний та Л. Плигін, «[у *реальності*] мета ув'язнення [полягає у тому]... щоб максимально розрушити здоров'я [ув'язнених], придушити психіку і самоповагу. Наскільки це дозволяє строк ув'язнення, розвинути в них відчуття страху та безвідповідальності, заохочувати любов до виказування та підлості, щоб [ув'язнені] повернулися до суспільства з мінімальними шансами вести самостійне життя після звільнення, щоб вони боялися начальства, нехтували суспільством та ненавиділи закони. Для слідчих ізоляторів «мета» діяльності може також полягати і в тому, щоб примусити обвинувачених зізнатися в чому завгодно будь-якими засобами; або встигнути уморити підслідного, поки його вина не доведена судом»⁵⁷.

Ми можемо також звернутися до В. Шаламова, який максимально точно передав наслідки перебування у в'язниці:

[Ув'язнений у таборі] привчається до неправди, малим та великим підлотам... стає егоїстом.
Повернувшись на волю, він бачить, що не тільки не виріс за час табору...
Більше того, його інтереси стали бідними та грубими...
Моральні бар'єри відійшли кудись...
Виявляється, можна роботи підлість і, все ж таки, жити...
Виявляється, що людина, яка скоїла підлість, не вмирає...
Він занадто високо цінує свої страждання, забувши, що в кожній людини є своє горе. До чужого горя він розучився співчувати – він просто його не розуміє, не хоче розуміти...
Він привчається ненавидіти людей⁵⁸.

Сутність в'язниці полягає в тому, що вона цинічно замінює всі загальноприйнятні соціальні та моральні знаки та символи на діаметрально протилежні, особливо якщо в'язниця позбавлена соціальної орієнтації та набуває суто карального характеру.

⁵⁷ Калюжний, Д., Плигін, Л. Вказ. твір. – С. 139.

⁵⁸ Шаламов, В. Т. Вказ. твір. – С. 488.

Розділ 11

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ ЗЛОЧИНЦІВ: КОНЦЕПЦІЇ ТА РЕАЛІЇ

Деякі основоположні поняття

У західній науці «*ресоціалізація*» та інші терміни мають дещо інше значення, якщо ми говоримо про ресоціалізацію злочинців та діяльність пенітенціарних установ. У минулому західна наука найчастіше використовувала термін «*treatment*», що в першу чергу перекладається як «лікування». Це має своє походження від кримінологічних теорій початку другої половини ХХ століття, коли злочинці розглядалися як такі, що повинні лікуватися від своєї злочинної діяльності.

У подальшому більшого поширення отримав термін «*rehabilitation*» (реабілітація), але і він не позбувся того «медичного» забарвлення. Деякі вітчизняні автори підкреслюють суто «медичне» забарвлення поняття «реабілітація»⁵⁹.

Д. Екстедт та М. Джексон підкреслюють, що виправні програми нерідко аналізуються за допомогою таких термінів, як «лікування», «*терапія*» або «*реабілітація*»⁶⁰. Як зазначає І. Кроу, поняття «*treatment*» передбачає передусім психологічне консультування засудженого, яке має допомогти вирішувати його внутрішні проблеми⁶¹. Соціальна реінтеграція має «зовнішній» характер і пов'язана із забезпеченням притулком, роботою, освітою, працевлаштуванням і тренуванням⁶².

Моделі виправного впливу

Західна наука в процесі свого розвитку виробила декілька моделей виправного впливу на злочинця (Вердан-Джонс, Гріффітс, Кроу):

- 1) пенітенціарна модель;
- 2) терапевтична (медична) модель;
- 3) модель соціального навчання (реінтеграційна модель);
- 4) модель прав людини;
- 5) модель програмних можливостей⁶³.

Вважаємо за потрібне висловити декілька слів з приводу кожної моделі.

Пенітенціарна модель

Базовими елементами пенітенціарної моделі були *релігія, суворя дисципліна та праця*, які у своїй сукупності мали допомогти злочинцю змінити своє «Я». У США та Канаді покарання та пенітенція були основою виправної політики на усіх рівнях упродовж ХІХ століття⁶⁴.

⁵⁹ Див.: Панасюк, М. Соціальні технології роботи з попередження правопорушень / М. Панасюк // Управлінські аспекти соціальної роботи. – К., 2002. – С. 347, 351; Бабосов, Е. Прикладная социология / Е. Бабосов. – Мн., 2001. – С. 264.

⁶⁰ Див.: Ekstedt, J. The Keepers and the Kept: Introduction to Corrections in Canada / J. Ekstedt, M. Jackson. – Scarborough, Ontario, 1997. – Р. 34.

⁶¹ Див.: Crow, I. The Treatment and Rehabilitation of Offenders / I. Crow. – SAGE, 2003. – Р. 4-5.

⁶² Див.: Там само. – Р. 8-9.

⁶³ Д. Екстедт та М. Джексон пропонують інший погляд на історію розвитку та сучасний стан виправних моделей, але відмінність полягає не в ідеях, а в термінології (див. таблицю нижче).

⁶⁴ Див.: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 360-361. Див. також: Colvin, M. Penitentiaries, Reformatories,

Слід відзначити, що на сучасному етапі релігія перестала відігравати домінуючу роль у цій моделі, але праця і дисципліна зберегли свій вплив. Певною мірою «шокові табори», які були і залишаються розповсюдженими у США, де молоді злочинці відбувають короткі строки ув'язнення в мілітаризованих таборах з дуже жорсткою дисципліною, частково можна вважати практичним втіленням цієї моделі на сучасному етапі.

Терапевтична (медична) модель

Варто відмовитися від винесення будь-яких вироків!
Будемо розглядати злочинців як хворих,
а сам злочин – як хворобу!⁶⁵

Терапевтична модель базувалася на ідеї, що злочинці за своєю суттю є хворими і потребують відповідного лікування. Як ми вже зазначали, терапевтична ідея мала неабиякий вплив на діяльність пенітенціарних установ. Ця модель намагалася замінити сувору дисципліну елементами медичної опіки та піклування.

У Канаді, наприклад, ця модель почала впроваджуватися з 1938 року, коли Королівська комісія з питань кримінального права зазначила, що метою діяльності пенітенціарних установ є «реформація злочинця»⁶⁶.

Найбільшого розвитку модель отримала після Другої Світової війни. У Канаді одним із найбільш суттєвих висновків стосовно цілей кримінально-правового впливу на злочинця було те, що його особистість «зазнала певного руйнуючого впливу в певному віці»⁶⁷. Медична модель передбачала, що «реабілітація може бути успішною, коли щось буде робитися для або зі злочинцем»⁶⁸.

Ця модель була основою для впровадження величезної кількості медичних програм та привела до масового включення психологів і психіатрів до їх вироблення, беручи до уваги стійку клінічну орієнтацію медичної моделі⁶⁹.

Використання медичних засобів у роботі із злочинцями було дуже привабливим. Відомий британський дослідник М. Райт зазначає з цього приводу:

Медична (терапевтична) політика мала нескінченно благі наміри, але (після слів «благі наміри» зазвичай йде частка «але», як це не сумно...) вона мала деякі непоправні погіршеності⁷⁰.

Виявляючись зовні дуже демократичною, ця модель на практиці зустріла багато опонентів.

По-перше, опіка та піклування були примусовими.

По-друге, медичний елемент підсилював стигматизацію злочинців: ув'язнених примушували брати участь у реабілітаційних заходах.

and Chain Gangs. Social Theory and the History of Punishment in Nineteenth-Century America / M. Colvin. – Macmillan Press, 1997. – 254 p.

⁶⁵ American Correctional Association, Congress of Correctional Proceedings. – (Цит. за: Митфорд, Дж. Вказ. твір. – М., 1978. – С. 121).

⁶⁶ Див.: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 361.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ MacNamara, D. The Medical Model in Corrections. – (Цит. за: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 361).

⁶⁹ Див.: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – С. 361.

⁷⁰ Райт, М. Восстановительное правосудие – путь к справедливости : симпозиум / М. Райт. – К., 2007. – С. 95.

Деякі дослідники (Калтунг, Логан) вказували на те, що реабілітація (якщо вона має медико-психологічний характер і є «НЕ-покаранням») вороже сприймається ув'язненими⁷¹.

З цього приводу М. Сорочинський слушно підкреслює: «...Хоч прибічники клінічного та позитивістського підходу не завжди звертали увагу на функцію загального попередження злочинів, концентруючись на спеціальному попередженні та виправленні (лікуванні) окремого злочинця, однак за каральним ефектом заходи «лікування» чи «перевиховання» дуже часто не поступалися, а в деяких випадках і перевершували каральний ефект покарання»⁷².

Проте якою ціною діставався такий ефект? Якщо уявити, що на практиці означає впровадження таких програм, як *сенсорний вплив, стресова терапія, хіміотерапія, терапія штучно викликаної огиди, нейрохірургія*⁷³, стає зрозумілим спрямування такого впливу. Тому не можна не погодитися, що ідея реабілітації, якщо вона має суто медичне «забарвлення», несе в собі загрозу політичним цінностям вільного суспільства⁷⁴.

Цікавим та яскравим прикладом впровадження терапевтичної моделі є відомий фільм С. Кубріка «Механічний апельсин» (*Clockwork Orange*), де, серед всього іншого, до герою цього фільму було застосовано саме «*терапію штучно викликаної огиди*»⁷⁵:

Я не хочу описувать остальные ужасные вещи, которые меня заставили просмотреть в тот вечер. Все эти доктора и все прочие в белых халатах – вы помните, там ведь была еще и девочка, которая крутила ручки на приборном пульте, – все они, по-моему, куда гаже и отвратнее любого из преступников в Гостюрье. Ну в самом деле: я ведь даже и помыслить не мог бы, чтобы кому-то пришлось в голову делать такие [*жестокие*] фильмы, которые меня заставляли смотреть привязанным к креслу, да еще с насильно открытыми глазами. Все, что я мог делать, это поднимать крик, чтобы выключили, выключили, отчасти перекрывая этим шум драк, резни и музыку, которая это сопровождала. Можете себе представить мое облегчение, когда, просмотрев последний отрывок, услышал я голос доктора, который со скучающим зевком произнес: «Ну, пожалуй, для первого дня довольно».

Д. Калтунг наводить висловлення ув'язненого про ці наслідки застосування до в'язнів терапевтично-реабілітаційних технологій:

Коли ви відбули покарання, люди можуть думати про вас як про колишнього ув'язненого, але якщо вони так думають, для них ви – нормальна істота, бо *злочин* – це те, що вони можуть *зрозуміти*. Але коли те, що ви мали, не було покаранням, ви будете носити стигму «*ненормальний*» до кінця свого життя. Люди навіть не будуть звинувачувати вас – вони будуть відчувати жалість, але вони не будуть розцінювати вас як рівного собі. Ця інституція може зробити вас гіршим⁷⁶.

Інший приклад ставлення ув'язнених до впровадження цієї моделі можна знайти у Дж. Мітфорд:

⁷¹ Див.: Caltung, J. Prison: The Organization of Dilemma / J. Caltung // The Prison: Studies in Institutional Organization and Change / ed. D. Cressey. – New York, 1961. – P. 124; Logan, C. Meta-Analysis and the Rehabilitation of Punishment / C. Logan, G. Gaes // Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention / eds. F. Cullen and B. Applegate. – Ashgate Publishing, 1997. – P. 48.

⁷² Сорочинський, М. Попередження злочинності засобами кримінального права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / М. Сорочинський. – О. : ОНЮА, 2004.

⁷³ Див.: Мітфорд, Дж. Вказ. твір. – С. 155. З цього питання варто ознайомитися з главою 7-ю («Лікування») та главою 8-ю («Заведений апельсин») у загадній вище книзі.

⁷⁴ Див.: Панасюк, М. Вказ. твір. – С. 351; Панасюк, М. Проблеми реабілітації ув'язнених: західний досвід / М. Панасюк // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2001. – № 6. – С. 149.

⁷⁵ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/A_Clockwork_Orange

⁷⁶ Caltung, J. Вказ. твір. – P. 125.

Багато хто з ув'язнених, яких я знаю, вважали б за краще обрати характеристику «*закоренілого*», аніж «*ненормального*». Вони кажуть, що в суспільства може бути право карати їх, але ж у нього немає ліцензії на перекроювання ув'язнених відповідно до хворобливого уявлення [суспільства]⁷⁷.

Можна також знову звернутися до Мішеля Фуко:

Останнім часом по всьому світу відбувалися в'язничні бунти. В їхніх цілях, гаслах і в тому, як вони розвивалися, було щось парадоксальне. Бунти проти... холоду, голоду та побиття. Але також мали місце й бунти проти зразкових в'язниць, проти транквілізаторів, медичного обслуговування, виховання⁷⁸.

Як зазначили К. Гріффітс і С. Вердан-Джонс, виправні програми можуть використатися ув'язненими як засіб для збільшення своїх шансів на звільнення⁷⁹. Д. Калтунг продовжує і зазначає, що «для більшості засуджених існує дві цінності: повернутися до суспільства якнайшвидше і захистити себе від реабілітаційних пристроїв», тому що вони для них є «промиванням мозків»⁸⁰. Якщо в основі моделі ресоціалізації є медико-психологічний підхід (реабілітація), то можна очікувати добровільну участь у цих заходах тих засуджених, хто реально хоче здобути нову ідентичність, і тих, хто сприймає реабілітаційні заходи як частину свого плану звільнитися з тотальної інституції якнайшвидше, як ключі від в'язниці.

Безумовно, людина в умовах тотальної інституції відчуває страх перед зміною добре відомої ідентичності, перед трансформацією свого «Я». Водночас «більшість спроб змінити злочинця відбуваються так повільно, що злочинець, якщо він хоче протидіяти цим спробам, успішно робить це»⁸¹.

Тут ми вважаємо за необхідне звернутися до Т. Шипунової, яка аналізує особливості «соціалізаційного насильства». Метою соціалізаційного насильства є адаптація людини до соціального світу, де засобами виступають заохочення та покарання. Соціалізаційне насильство, на думку Т. Шипунової, може бути агресивним (соціальне виключення, стигматизація) або неагресивним (*різні форми та методи ресоціалізації*)⁸². Тому варто погодитися, що ресоціалізація – це також насильство, але насильство юридично та політично виправдане, що відбувається на основі певних процедур та правил, за умови, що ресоціалізація стає обов'язком для засуджених⁸³.

Можна додати, що головною проблемою на шляху впровадження медичної моделі була її невдача чітко визначити цілі процесу виправлення та надати практичні докази своєї результативності, які фахівці могли б використовувати в процесі вироблення та впровадження програм. Крім того, недоліком медичної моделі було й те, що вона «виявилася неспроможною розрізнити поняття «лікування» та «реабілітація»⁸⁴, коли «злочинці замість виправлення підпадають під вжиття суто медичних заходів»⁸⁵.

⁷⁷ American Correctional Association, Congress of Correctional Proceedings. – (Цит. за: Митфорд, Дж. Вказ. твір. – С. 121).

⁷⁸ Фуко, М. Вказ. твір. – С. 46-47.

⁷⁹ Див.: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 399.

⁸⁰ Caltung, J. Вказ. твір. – Р. 126.

⁸¹ Там само.

⁸² Див.: Шипунова, Т. Агрессия и насилие как элементы социокультурной реальности / Т. Шипунова // СОЦИС. – 2002. – № 1. – С. 66.

⁸³ У цьому контексті варто звернути увагу на статтю: Кубанцев, С. П. Терапевтическая юриспруденция: американская модель / С. П. Кубанцев // Право и политика. – 2005. – № 8. – С. 69-77.

⁸⁴ Див.: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 416.

⁸⁵ Sechrest, L. The Rehabilitation of Criminal Offenders: Problems and Prospects / L. Sechrest, S. White, E. Brown // Panel on Research on Rehabilitative Techniques / eds. L. Sechrest, S. White and E. Brown. – Washington, 1989.

Оптимізм щодо можливостей терапевтичного підходу в роботі зі злочинцями як у пенітенціарних установах, так і в умовах вільного суспільства зникає наприкінці 1970-х років⁸⁶. Важливо наголосити, що впровадження медичної моделі у практику діяльності пенітенціарних установ сприяло занепаду згаданого вище реабілітаційного ідеалу.

Модель соціального навчання (реінтеграційна модель)

Ця модель була спрямована на виправлення погіршностей терапевтичної моделі. В її основі покладена ідея, що злочинець потребує в першу чергу не медичної допомоги, а соціального досвіду, щоб діяти як повноцінний член суспільства. Ця модель – найближча «відстань» до поняття «ресоціалізація». Головне місце в цій моделі посідають соціальні програми, більшість яких передбачає, що їх реалізація саме в умовах вільного суспільства буде найбільш результативною та ефективною⁸⁷.

Модель прав людини

Сутність цієї моделі полягає в тому, що, по-перше, успіх ресоціалізації залежить від дотримання прав людини у в'язниці, і, по-друге, ресоціалізація стає правом засудженого, яким він може скористатися, але може і не користуватися. Тобто *засуджені мають право на відмову від ресоціалізаційних заходів будь-якого спрямування*⁸⁸.

Участь в ресоціалізаційних заходах на формальному рівні може оцінюватися як прогрес. Навпаки, відмова від участі в них створює низку перепон на шляху повернення до суспільства⁸⁹. Тобто засуджені примушуються до задоволення формальних приписів адміністрації установ, щоб звільнитися якнайшвидше. Наприклад, відповідно до статті 123 КВК України, участь засуджених у виховних заходах враховується при визначенні ступеня їх виправлення, а також при вжитті заходів заохочення і стягнення.

Модель програмних можливостей

Коли ми говоримо про зміни «внутрішнього» і «зовнішнього» світів злочинця, виявляється, що в'язниця – його найбільший ворог. Очевидно, що переважна більшість ув'язнених ніколи не стануть законослухняними громадянами тільки тому, що вони були ув'язненими. Тому ресоціалізаційні програми повинні впроваджуватися в діяльність пенітенціарних установ, але вони повинні бути добровільними, а не примусовими. Як підкреслюють Д. Екстедт та М. Джексон, переважна частина сучасних наукових досліджень щодо можливості використання в'язниці як арени соціальної роботи зі злочинцем дійшли висновку, що «реалізація виправних програм потребує добровільної участі, що є надзвичайно важким завданням у такому закладі, яким є в'язниця»⁹⁰.

Водночас слід брати до уваги таке: усі сучасні моделі, на основі яких виробляється пенітенціарна політика, базуються на тому, що «створити» законослухняного громадянина в тотальній інституції неможливо.

Західна пенітенціарна теорія і практика, починаючи з кінця 1970-х років, почала виробляти нову модель поведінки із засудженими, яка отримала назву «*моделі програмних*

– Р. 12.

⁸⁶ Див.: Райт, М. Вказ. твір. – С. 194; Панасюк, М. Вказ. твір. – С. 147.

⁸⁷ Див.: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 361.

⁸⁸ Див.: Carlen, P. On Rights and Powers / P. Carlen // The Power to Punish: Contemporary Penalty and Social Analysis / eds. D. Garland and P. Young. – Ashgate Publishing Limited, 1992. – Р. 205.

⁸⁹ Див.: Hudson, B. Penal Policy and Social Justice / B. Hudson. – Hampshire – London, 1993. – Р. 154.

⁹⁰ Ekstedt, J., Jackson, M. Вказ. твір. – Р. 44.

можливостей»⁹¹. У Канаді уряд запропонував впровадження цієї моделі 1977-му року. На фоні дедалі більшої критики всіх концепцій ресоціалізації та реабілітації злочинців модель програмних можливостей наголошувала, що пенітенціарні установи повинні забезпечувати злочинців максимальної кількістю індивідуальних програм, але відповідальність за їх проходження та їх результативність перекладалася з держави на злочинців:

Якщо злочинець є відповідальним за свою поведінку і за можливість свого повернення до суспільства, пенітенціарна система повинна мати таку організаційно-функціональну структуру, яка може надати позитивну підтримку намаганням злочинця виправитися за допомогою дисципліни, юстиції, праці, академічного та професійного навчання⁹².

Слід підкреслити, що це в жодному разі не означало, що ресоціалізаційні програми стали примусовими. Інституційний вплив став розглядатися не як такий, що має працювати незалежно від волі ув'язненого, а як сукупність заходів, спрямованих більше допомогти, аніж примусити злочинця змінити свою поведінку, тобто *facilitated change* замість *coercive cure*⁹³.

З початку 1980-х років «кримінальна поведінка ніколи вже не розглядалася як симптом певної хвороби, що потребувала діагностики та лікування»⁹⁴. Як зазначив канадський уряд, «злочинець є єдиним, хто відповідає за свою поведінку»⁹⁵.

Модель «програмних можливостей» одразу ж стала об'єктом гострої критики:

Ця модель є занадто спрощеною. Існує багато факторів, які можуть впливати на людську поведінку. Свобода вибору не існує у вакуумі. Людина не є єдиним хазяїном своєї долі і власником своєї душі. Існують думки, що ця так звана модель взагалі не є моделлю. Вона порожня. Вона позбавлена змісту. Вона нічого не роз'яснює. Вона нічого не говорить про людську поведінку. І, насамкінець, вона нічого не говорить про те, які ресоціалізаційні кроки потрібно зробити, в яких напрямках і чому⁹⁶.

Незважаючи на гостру критику цієї моделі, її положення впроваджені в діяльність пенітенціарних установ багатьох західних країн.

Хоч ресоціалізація залишилася основним компонентом цієї моделі, більшість дослідників із країн Західної Європи та Північної Америки вважають, що наприкінці 1980-х років на Заході значною мірою була скорочена соціальна складова діяльності пенітенціарних установ. Це було пов'язано не з кризою ідеї ресоціалізації, а з кризою соціальної держави. Фінансові обмеження у сфері надання соціальних послуг у першу чергу впливали на діяльність пенітенціарних установ: виконувати покарання набагато дешевше, ніж ресоціалізовувати злочинців у процесі виконання покарань.

У наведеній нижче таблиці пропонується хронологія розвитку різних моделей виправного впливу у західних країнах. Незважаючи на те, що цю таблицю представили канадські автори (Д. Екстедт та М. Джексон), вона може служити і для аналізу розвитку пенітенціарного управління у США, Сполученому Королівстві та інших країнах⁹⁷.

⁹¹ Див.: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – С. 361.

⁹² MacGuigan, M. Report to Parliament by the Sub-committee on the Penitentiary System in Canada / M. MacGuigan. – Ottawa, 1977. – P. 160.

⁹³ Див.: Cavadino, M. The Penal System: An Introduction / M. Cavadino, J. Dignan. – 3rd ed. – SAGE Publications, 2002. – P. 38.

⁹⁴ Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – С. 361.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Cosman, J. W. Education and Criminal Justice: Should Prisons be Federal or Provincial Responsibility. – Неопубл. праця. – (Цит. за: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – С. 361).

⁹⁷ Див.: Ekstedt, J., Jackson, M. Вказ. твір. – P. 293-294.

Модель	Період	Головні характеристики
Каральна (доінституційна)	1700 – 1830	Широке використання капітальних та корпоральних покарань (штраф, тілесні покарання, вислання)
		Суттєвий вплив англійського кримінального права
		Ув'язнення використовувалося тільки до осіб, які чекали суду або виконання вироку
		Покарання мало за мету залякувати злочинців та населення (у цілому)
		Включення церкви та приватних добродійних організацій до процесу виправного впливу на злочинця
Карально-пенітенціарна (доконфедеративна)	1830 – 1867	Злочини та злочинці починають розглядатися як загроза суспільству
		Зменшення обсягів використання капітальних покарань; початок використання ув'язнення як різновиду покарання з метою загальної превенції
		Побудова пенітенціарних установ за зразком Обернського пенітенціарія
		Інституційний режим підтримувався за допомогою важкої фізичної праці, системи мовчання, релігійної дисципліни і корпоральних покарань
		Брак теоретичних досліджень та практичних рекомендацій щодо розділеного ув'язнення чоловіків, жінок, молоді та психічно хворих у пенітенціарних установах та місцевих в'язницях
Карально-пенітенціарна (післяконфедеративна)	1867 – 1938	Збереження довіри до можливостей в'язниці бути засобом виправлення, незважаючи на адміністративні зловживання та операційні проблеми
		Початок законодавчого регулювання щодо розподілу компетенції між федеральними та провінційними пенітенціарними установами
		Більше поширення федеральної пенітенціарної системи
		Продовження пошуку шляхів вирішення проблем із класифікацією ув'язнених, приміщеннями для них і поведінкою з ними
		Погіршення умов у провінційних пенітенціарних установах та місцевих в'язницях
Реабілітаційна	1938 – 1969	Реформація злочинця почала розглядатися як одна з цілей виправного впливу
		Розвиток медичної моделі й детермінантного погляду на злочинця
		Суттєвий вплив біхевіористських теорій на працівників виправних установ та на розроблення і впровадження виправних програм
		Розвиток та впровадження освітніх і навчально-професійних програм, а також різних модальностей лікування злочинців
		Продовження пошуку шляхів вирішення проблем із класифікацією ув'язнених, приміщеннями для них і поведінкою з ними

Модель	Період	Головні характеристики
Реінтеграційна	1970 – 1978	Початок приділення особливої уваги результативності виправних програм
		Ув'язнення починає розглядатися лише як «останній захід» щодо злочинця
		Ресоціалізаційні заходи починають впроваджуватися в умовах вільного суспільства
		«Наступ» альтернативних санкцій (пробація, пароль, відвернення від кримінальної юстиції)
		Злочинці, які відправлялися до в'язниці, вже більше не підпадали під дію «медичної моделі»
Модель відновлення завданої шкоди	з 1978	Повернення до карально-спрямованої концепції в пенітенціарній діяльності з урахуванням вимог репарації
		Увага фокусується на відповідальності злочинця за свою ресоціалізацію; впровадження моделі програмних можливостей у федеральних пенітенціарних установах
		Підвищення уваги до потерпілих від злочинів; продовження приділення особливої уваги альтернативним санкціям

Мультимодельний підхід

У сучасній соціальній державі всі моделі ресоціалізації засуджених не можна протиставляти одна одній. Концентрація уваги тільки на одній моделі об'єктивно не може приводити до дієвих результатів на практиці. Процес соціальної роботи із засудженими та ув'язненими не може обмежуватися однією моделлю. Це питання необхідно розглядати з боку всіх моделей, з погляду того, що Іен Кроу визначив як «*мультимодельний підхід*»⁹⁸. Ця комплексна модель повинна базуватися на понятті «ресоціалізація», бо тільки воно має найбільш «практичне» забарвлення, якщо порівняти з іншими (реабілітація, адаптація тощо), якщо ми говоримо про повернення злочинця до суспільства.

⁹⁸ Див.: Crow, I. The Treatment and Rehabilitation of Offenders / I. Crow. – SAGE, 2003. – P. 9.

Розділ 12

СЛУЖБА ПРОБАЦІЇ У СТРУКТУРІ СУЧАСНИХ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ СИСТЕМ

Пробація: сутність поняття

Пенітенціарні системи сучасних країн не можуть уявлятися без спеціальних управлінських структур, відповідальних за виконання альтернативних покарань та надання соціальних послуг засудженим – служб пробації.

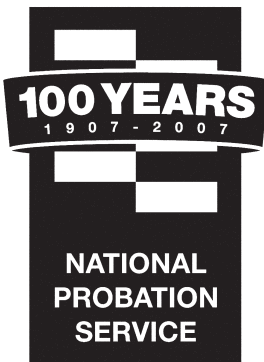
Якщо перерахувати елементи системи кримінальної юстиції будь-якої країни (поліція, прокуратура, суд, в'язниця), то така система буде неповною через відсутність саме служби пробації, про яку і йдеться в цьому розділі.

Народження концепції пробації

Пробація – це доволі «молода» концепція поводження зі злочинцями, історичний розвиток якої почався в XIX столітті.

Пробація – це англосаксонський винахід, який отримав вжиттям по всьому світу.

Англійські та американські заходи можуть розглядатися як перші гуманістичні кроки щодо відвернення злочинців від в'язниці з одночасним спостереженням за ними та вжиттям соціальних заходів.

Поява пробації була обумовлена важливими соціальними і культурними тенденціями. Пенальні реформи базувалися на ідеях гуманітаризму, поєднаних з висновками щодо неспроможності в'язниці повернути злочинців до суспільства як повноцінних його членів. Питання боротьби зі злочинністю стали аналізуватися в термінах покращення соціальних умов та створення дієвих соціальних служб для певних категорій населення⁹⁹. Ресоціалізація злочинців почала розглядатися як головна мета кримінальної політики.

Розвиток концепції пробації у США

Англію та Уельс можна вважати колыскою сучасних ресоціалізаційних поглядів, хоч сам термін «пробація» отримав своє поширення завдяки діяльності американських послідовників гуманістичних ідей: «Загальновизнаним є факт, що пробація отримала своє поширення зі Сполучених Штатів Америки»¹⁰⁰.

Отже, перші спроби створити відповідні агенції та інституції були зроблені в Англії. На початку 1820-х років Ворвікширський магістратський суд почав використовувати виключно формальне покарання для неповнолітніх у вигляді одного дня ув'язнення з одночасною передачею правопорушників під нагляд роботодавців або батьків. Окремі судді (М. Гілл, К.

⁹⁹ Див.: UN. Probation and Related Measures. – P.15.

¹⁰⁰ Carney L. Вказ. твір. – P. 231.

Кокс) за своєю ініціативою почали впроваджувати цю практику в діяльність своїх судів¹⁰¹. Варто зазначити, що із самого початку особи, які брали правопорушників на поруки, були волонтерами.

Пізніше представники деяких релігійних громад (*Church of England Temperance Society*), з дозволу поліцейських судів (напр., *Southwark Police Court*), здійснювали нагляд за дорослими злочинцями, які вчиняли злочини внаслідок зловживання алкоголем. Вікторіанська епоха була часом зростання занепокоєння моральною деградацією нового робітничого класу, тому саме призначення місіонерів при поліцейських судах стало головним напрямом «врятування» п'яниць. Місіонери визначали тих правопорушників, які могли б виправитися в умовах вільного суспільства. Практика дала свої результати, і станом на 1900 рік у міських судах Англії працювало понад сотні місіонерів.

Зародження американської служби пробації пов'язується з іменем Джона Огастуса, чоботаря з м.Бостон. 1841 року він взяв на поруки правопорушника, який скоював злочини через зловживання алкоголем.

Д. Огастус подав свої ідеї Вашингтонському товариству тверезості, членом якого він був. Ці ідеї в подальшому були позитивно оцінені судами Бостона.

Д. Огастус звільняв правопорушників під заставу, яка вносилася завдяки його власному бізнесу. За період 1842 – 1858 роки він узяв на поруки 1152 чоловіки та 794 жінки. Серед перших 1100 пробаціонерів тільки один не виконав своїх зобов'язань перед поручителем та судом. Завдяки філантропічній діяльності Д. Огастуса була народжена концепція пробації, яка суттєво вплинула на американську систему кримінальної юстиції.

1897 році систему пробації запровадив штат Міссурі, 1898 року – Вермонт, 1899 року – Іллінойс, Мінесота та Вайомінг, 1900 року – Нью-Джерсі.

Наведена нижче таблиця зображує основні етапи розвитку служби пробації у США¹⁰²:

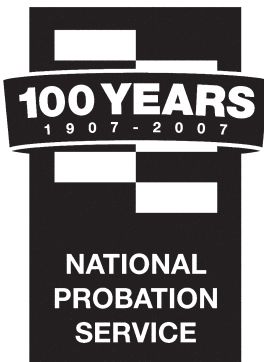
1841	Д. Огастус заснував американську систему пробації
1869	У штаті Масачусетс запроваджено систему служб пробації
1878	У штаті Масачусетс прийнято перший закон про службу пробації для неповнолітніх
1899	Засновано перший ювенальний суд у США (Іллінойс)
1924	Усі американські штати (за винятком штату Вайомінг) прийняли закони про службу пробації для неповнолітніх
1925	Конгрес прийняв рішення щодо створення служби пробації на федеральному рівні
1954	Останній американський штат законодавчо закріпив служби пробації для неповнолітніх
1956	Міссісіпі став останнім серед північноамериканських штатів, який законодавчо закріпив службу пробації для дорослих
1973	Національна комісія з питань впровадження служби пробації рекомендувала ширше використання пробації
1980	Американський інститут асоціації адвокатів наполегливо рекомендував обмежити використання попереднього ув'язнення

¹⁰¹ Raynor, P., Vanstone, M. Вказ. твір. – Р. 14.

¹⁰² Adler, F., Mueller, G., Lauter, W. Вказ. твір. – Р. 438-439.

Розвиток концепції пробації в Британії

Велика Британія зробила кроки щодо законодавчого закріплення концепції пробації 1907 року, коли було прийнято закон «Про пробацію злочинців» (*Probation of Offenders Act*).

Як було зазначено в законі, якщо будь-яка особа по-стала перед судом за скоєння злочину і вина її доведена у встановленому порядку, суд, беручи до уваги персональні характеристики, минуле, вік, стан здоров'я злочинця або нетяжкий характер скоєного злочину, може прийняти одне з таких рішень: (1) припинити провадження у справі; або (2) умовно звільнити злочинця (з гарантіями або без них) за умови, що злочинець буде добре поводити себе в суспільстві. Інакше він знову в будь-який час може постати перед судом для винесення обвинувального вироку, але не пізніше трьох років після проголошення рішення суду про застосування умовного засудження.

Пробаціонер, відповідно до Закону, мав низку зобов'язань:

1) утримуватися від контактів зі злочинцями та іншими особами, які могли б справити на нього негативний вплив, та не відвідувати небажані місця;

2) утримуватися від вживання алкоголю, якщо злочин був скоєний через зловживання алкоголем або під його впливом;

3) взагалі вести чесне життя та працювати.

Закон змінив попередню практику випадкових зустрічей місіонерів на роботу постійних офіцерів, які призначалися місцевою владою для виконання пробаційних ордерів, що видавалися судами¹⁰³.

У Законі 1907 року було зазначено, що обов'язками офіцерів пробації є:

1) відвідувати осіб, які перебувають під наглядом, або отримувати від них інформацію з періодичністю, що встановлюється пробаційним ордером або частіше, якщо це вважає за необхідне офіцер пробації;

2) спостерігати за дотриманням пробаціонером своїх обов'язків;

3) надавати суду інформацію щодо поведінки пробаціонера;

4) надавати пробаціонеру поради, сприяти йому, бути дружнім до нього та, коли це потрібно, докладати зусиль у пошуках роботи для пробаціонера.

1925 року наявність служби пробації в кожному британському суді стала обов'язковою.

Спостерігалось стрімке зростання значущості служби.

1908 року було видано 8 тис. наказів про направлення на пробацію (*пробаційних ордерів*), 15 тис. – 1925 року, 19 тис. – 1933 року.

Важливим є те, що служба пробації в цей час відійшла від своєї релігійної основи в напрямі перетворення на публічну службу кримінальної юстиції з відповідними фахівцями – офіцерами пробації. Пробація залишилася місцевою службою, а контроль за її діяльністю було покладено на Міністерство внутрішніх справ (*Home Office*). Водночас було засновано

¹⁰³ Див.: Probation of Offenders Act 1907 // UN (1951) Probation and Related Measures. – NY. – P. 330-362.

пробаційну інспекцію. Система пробації поширилася по усіх англійських колоніях та домініонах.

1948 року в Англії було прийнято Закон «Про кримінальне судочинство». Він анулював усі попередні законодавчі акти щодо пробації і по-новому почав створювати механізми функціонування служби, включаючи організаційну структуру, процедури, фінансування.

У таблиці, наведеній нижче, проаналізовано основні етапи розвитку служби пробації на її батьківщині – в Англії¹⁰⁴:

	Подія	Значення
1961	Доповідь Стритфілда	Рекомендація щодо ширшого використання доповідей про соціальне обстеження правопорушників у всіх судах
1962	Доповідь Морисона	Збільшення наукових досліджень з питань діяльності служби пробації
1966	Початок роботи у в'язницях	Офіцери служби пробації почали надавати соціальні послуги ув'язненим
1968	Запроваджено умовно-дострокове звільнення	Офіцери пробації наглядали за умовно-достроково звільненими засудженими та брали участь у процесі відбору засуджених для звільнення
1973	Запроваджено громадські роботи	Новий вид покарання
1984	Перший звіт про національні цілі та пріоритети	Перша спроба створити зв'язну структуру з 50 окремих та автономних пробаційних округів. Зростання кількості центральних контрольних механізмів у діяльності служби пробації
1988	Доповідь Паттена Зелена доповідь «Покарання, ув'язнення та громада»	«Чи може служба пробації змістити центр ваги в системі кримінального судочинства?»
1991	Закон «Про кримінальне судочинство»	Посилення карального спрямування в діяльності органів кримінальної юстиції
1992	Національні стандарти служби пробації	Перше чітке викладення очікуваної практики як щодо цілей, так і процедур нагляду на загальнонаціональному рівні
1995	Заява Секретаря внутрішніх справ Майкла Говарда	Заява про необхідність скасування вимоги до офіцерів пробації мати диплом соціального працівника

¹⁰⁴ Див.: Вітфілд, Д. Вказ. праця. – С. 23-26;

Визначення поняття «пробація»

Визначаючи сутність поняття «пробація, у першу чергу слід зазначити, що це «метод роботи зі злочинцями»¹⁰⁵.

Пробація не є просто різновидом покарання, альтернативним ув'язненню, або особливим органом державного управління. Пробація є концепцією, яка має своє походження від визнання неспроможності в'язниці ресоціалізувати злочинця.

Як зазначає С. Лісон, «пробація – це система, яка надає злочинцям можливість реформуватися. Замість того, щоб бути покараними, ці злочинці умовно звільняються під дружній нагляд досвідченого соціального працівника, відомого як офіцер пробації. Упродовж певного часу він здійснює нагляд за злочинцями, намагаючись змінити певні риси останніх. Після завершення пробаційного періоду суд переглядає справу кожного злочинця. Якщо суд переконується, що злочинець виконав свої обов'язки, він звільняється від покарання»¹⁰⁶.

Пробація, з одного боку, поєднує елементи контролю, з іншого – вона сфокусована на індивідуальній роботі із засудженим, його супроводі та підтримці більше, ніж на покаранні, що обумовлено її ресоціалізаційним спрямуванням¹⁰⁷.

Англійській вчений П. Лейленд таким чином визначає сутність пробації:

На період, визначений судом, правопорушника віддають під нагляд кваліфікованого офіцера пробації. Отже, як альтернативу в'язниці використовують професійне керівництво й підтримку. Правопорушникам пропонують на офіційній основі поради та допомогу... Невиконання пробаційного наказу може скінчитися в'язницею або виправним закладом для молоді... Піднаглядний має регулярно зустрічатись з пробаційним наглядачем. Пробація може передбачати: життя в пробаційному гуртожитку, відвідування пробаційних центрів удень, лікування психічних хвороб у разі постанови про психіатричну пробацію, утримання від участі в певній діяльності. ... Пробацію можна поєднувати з постановами про виконання громадських робіт. Пробацію завжди вважали за корисну форму реабілітації.

Пробація має досягати певних визнаних цілей:

- а) сприяти розвитку соціальної адекватності та певності власної сили;
- б) не дати правопорушникові опинитись у товаристві звичних злочинців, що неминуче призвело би його до в'язниці;
- в) дозволити правопорушникові не кидати роботи і водночас пильнувати за його діями;
- г) забезпечити офіційний канал надання порад та підтримки;
- д) розірвати ланцюг злочину й покарання.

Пробація має певні вимоги, як-от: регулярне відвідування пробаційних центрів, повідомлення про зміну адреси, працелюбність і добра поведінка... Пробаційний наглядач здійснив еволюцію від радника до особи з певними владними повноваженнями¹⁰⁸.

Якщо офіцер пробації виступає в ролі соціального працівника, покарання втрачає свою каральну спрямованість. Пробацію можна розглядати як своєрідний міст між суворою системою кримінальної юстиції, що функціонує на формально-юридичних засадах, та системою соціальної роботи, яка не може обмежуватися «прокрустовим ліжком» нормативно-правового регламентування. Саме в цьому, на нашу думку, і полягає унікальність пробації як концепції з відповідним філософським обґрунтуванням.

¹⁰⁵ UN. Probation and Related Measures. – P. 3.

¹⁰⁶ Leeson C. The Probation System. – P. 3.

¹⁰⁷ Див.: Ditton, J. The Reality of Probation / J. Ditton, R. Ford. – P. 2.

¹⁰⁸ Лейленд, П. Кримінальне право ... / П. Лейленд. – К., 1996. – С. 156-157.

Першою та головною складовою поняття «пробація» є умовне незастосування покарання у виді ув'язнення для окремих злочинців. Причому в першу чергу йдеться про осіб, вина яких у скоєнні злочину доведена судом у встановленому законом порядку, хоч у деяких країнах існує практика винесення пробаційних ордерів щодо осіб, які не були визнані злочинцями відповідно до загальних кримінально-процесуальних норм¹⁰⁹. Тобто ми можемо говорити в деяких випадках про умовне: а) призупинення провадження у справі; б) невинесення вироку; в) незастосування покарання.

По-друге, пробація – це метод, що застосовується судом у залежності від обставин. Управління системою кримінальної юстиції потребує вивчення не тільки злочину, але й злочинця, тому суд на вибірковій основі може надавати певним особам можливість виправитися саме в умовах вільного суспільства. Це означає, що певні злочинці можуть вважатися придатними для пробації, а певні – ні.

По-третє, пробація в будь-якому разі передбачає нагляд за злочинцем та проведення соціальної роботи з ними. Це, у свою чергу, зумовлює не формальний юридичний процес, а встановлення персональних відносин між офіцером пробації та пробаціонером.

По-четверте, пробаційний нагляд має бути відділеним від поліцейського нагляду¹¹⁰.

Крім того, пробація в будь-якому разі не є звільненням від покарання або відбування покарання. Ще 1936 року Англійська комісія з питань соціальних служб у судах загальної юрисдикції відзначила, що можливість «втечі від відповідальності», яка нібито надається пробаціонеру, базується на хибному розумінні цієї концепції: «Варто особливо наголосити на дисциплінарному елементі пробації!»¹¹¹

Використання поняття «пробація»

Сьогодні термін «пробація» може вживатися в декількох значеннях:

- 1) як концепція соціальної роботи з правопорушниками та іншими соціально вразливими групами;
- 2) як ієрархічна організаційна структура (служба);
- 3) як орган державної влади;
- 4) як різновид кримінального покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, і водночас як умовне звільнення від покарання з випробуванням;
- 5) як специфічний процес виконання альтернативних покарань;
- 6) стан, у якому перебуває злочинець упродовж певного терміну: злочинець (*probationer*) перебуває «на пробації» – тобто під пробаційним наглядом (*on probation, under probation supervision*);
- 7) як певна з'єднувальна ланка між кримінальною юстицією та соціальною роботою.

Функції служб пробації в сучасних країнах

Якщо говорити про головні функції служби пробації, то серед них можна визначити:

1. *Робота в судах*, коли офіцери пробації вивчають особу злочинця, який притягується до кримінальної відповідальності, і надають відповідні рекомендації суддям щодо міри покарання (так звані досудові доповіді (*pre-sentence reports – PSR*) або досудові дослідження (*pre-sentence investigations – PSI*). Як зазначає Д. Вітфілд, «досудова доповідь – це «вітрина» служби пробації. Сприйняття служби тими, від кого залежить винесення вироку, на всіх

¹⁰⁹ Див.: UN. Probation and Related Measures. – Р. 4.

¹¹⁰ Див.: Там само. – Р. 5-7.

¹¹¹ Там само. – Р. 8.

рінях формується на основі якості й відповідності цього документа»¹¹². «Для того, щоб до-судова доповідь була справді корисною, вона повинна «оживити» правопорушника – тобто зрозуміло для інших показати правопорушника в контексті всього його життя, а не тільки відобразити ті декілька хвилин його поведінки, які привели його на лаву підсудних»¹¹³.

Стандартна доповідь містить у собі такі підрозділи:

- вступна частина;
- аналіз конкретного правопорушення;
- інформація про особу правопорушника;
- оцінка ризику скоєння правопорушником нових злочинів;
- ступінь небезпеки можливих рецидивних злочинів;
- висновок.

2. *Нагляд за правопорушниками під час виконання альтернативних покарань та надання їм соціальних послуг*, що передбачає візити до дому злочинця, кооперацію з установами з питань працевлаштування й охорони здоров'я, релігійними організаціями та іншими соціальними службами¹¹⁴.

3. *Надання соціальних послуг ув'язненим та підготовка їх до звільнення*. Наприклад, в Англії робота у в'язницях стала невід'ємним завданням служби пробачії з 1966 року. Офіцери пробачії почали працювати у в'язницях з метою надання соціальних послуг ув'язненим. Сьогодні прикріплені до в'язниць офіцери пробачії відіграють «ключову роль у забезпеченні комплексної допомоги правопорушникам»¹¹⁵. З цієї позиції вже недоцільно говорити про те, що служба пробачії – це лише структура для виконання альтернативних покарань.

4. *Надання допомоги потерпілим від злочинів та сприяння в налагодженні діалогу між потерпілим та злочинцем*¹¹⁶.

Наприклад, Британська національна служба пробачії має обов'язок надавати послуги потерпілим від насильницьких або сексуальних злочинів у випадках, коли злочинець був засуджений до ув'язнення на строк від 12 місяців (*Section 69 of the Criminal Justice and Court Services Act 2000*)¹¹⁷.

Відповідно до Національних стандартів соціальної роботи у сфері кримінальної юстиції (п. 6.4, розділ II), одна з цілей пробачійного ордеру полягає у «створенні умов для відшкодування злочинцем спричиненої потерпілому шкоди або надання послуг (виконання робіт) на користь потерпілого або громади»¹¹⁸.

У Північній Ірландії реалізація інтересів потерпілих є складовою частиною діяльності Ради пробачії Північної Ірландії. Рада намагається забезпечити, щоб її персонал враховував інтереси потерпілих на всіх ділянках своєї роботи, тому ставить за мету впровадження

¹¹² Вітфілд, Д. Вказ. твір. – С. 59.

¹¹³ Там само. – С. 60.

¹¹⁴ Див.: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 439; Leeson, C. Вказ. твір. – С. 101; Lacey, M. Working for Justice – I: Fairness / M. Lacey. – Р. 14-15.

¹¹⁵ Вітфілд, Д. Вказ. твір. – С. 115-122.

¹¹⁶ Див.: Шарова, Н. Використання механізмів відновного правосуддя при виконанні альтернативних покарань: вітчизняні реалії та деякий зарубіжний досвід / Н. Шарова, Д. Ягунов // Впровадження відновного правосуддя в Україні: висновки та перспективи : матеріали конф., 20-21.04.2006 р., Київ. – С. 65-68; Kunova, J. Probation and Mediation in the Slovak Republic / J. Kunova // Newsletter of the European Forum for Victim Offender Mediation and Restorative Justice. – April 2005. – Vol. 6. – Р. 1-3; National Objectives for Social Work Services in the Criminal Justice System: Standards – Probation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.scotland.gov.uk

¹¹⁷ Див.: National Probation Service (2006) Dealing with victims and their families [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.probation.homeoffice.gov.uk

¹¹⁸ National Objectives for Social Work Services in the Criminal Justice System: Standards – Probation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.scotland.gov.uk

механізмів ресторативної юстиції в практику менеджменту та нагляду за злочинцями. Потерпілим надається сприяння щодо їхньої участі в ресторативних заходах, а злочинцям надається сприяння з метою відшкодування останніми завданої шкоди¹¹⁹.

5. *Робота в сім'ї*. Офіцери пробації можуть надавати соціальні послуги сім'ям, які мають різні соціальні проблеми. Особливо актуальний цей напрям у країнах, де функціонують сімейні суди. Наприклад, в Англії на цей напрям роботи припадає приблизно 8 % ресурсів служби пробації¹²⁰. Діяльність офіцерів пробації на цьому напрямі може стосуватися процедур примирення між чоловіком та дружиною, надання психологічної та іншої допомоги дітям, батьки яких розлучилися. Крім того, офіцери пробації також надають послуги сім'ям ув'язнених.

Статус та роль офіцера пробації

Отже, ким є офіцер пробації? Можна сказати, що водночас він є:

1) державним службовцем (хоч є винятки, через те що в деяких країнах держава делегує приватним організаціям здійснювати функції виконання покарань у суспільстві та наглядати за засудженими);

2) соціальним працівником, який надає соціальні послуги як засудженим до альтернативних покарань, так і позбавленим волі;

3) соціальним працівником, який надає підтримку потерпілим від злочинів. Йдеться про надання інформаційної підтримки потерпілим щодо відбування покарання конкретним засудженим як в умовах ув'язнення, так і в умовах вільного суспільства. Інформація, яка надається офіцерами пробації потерпілим, може включати:

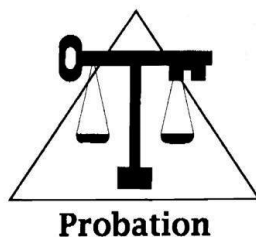
- деталі проголошеного вироку;
- умови відбування засудженим покарання у в'язниці та процес його ресоціалізації;
- можливість умовно-дострокового звільнення засудженого;
- гарантії безпеки потерпілого після повернення засудженого до суспільства;

4) посередником між потерпілим та злочинцем;

5) учасником кримінального процесу, обов'язок якого полягає в наданні суду максимальної повної соціально-психолого-біологічної характеристики про особу злочинця у формі так званої досудової доповіді. Крім того, офіцер пробації може надавати суду рекомендації щодо міри покарання.

6) учасником кримінально-виконавчого процесу, обов'язок якого полягає у виконанні альтернативних покарань та здійсненні нагляду за злочинцями в умовах вільного суспільства;

7) соціальним працівником, який обслуговує інші соціально вразливі категорії населення.

¹¹⁹ Див.: Probation Board for Northern Ireland (2005) Policy on Victims; Probation Board for Northern Ireland (2005) Policy on Restorative Justice.

¹²⁰ Див.: Вітфілд, Д. Вказ. твір. – С. 36-37.

Розділ 13

АЛЬТЕРНАТИВНІ САНКЦІЇ: ПАНАЦЕЯ ЧИ МІФ?

Сьогодні про альтернативні санкції та пробацію говорять дуже й дуже багато. Дискусії переважно ведуться навколо їх очевидних переваг перед ув'язненням. Навіть у Концепції державної політики у сфері виконання кримінальних покарань зазначено, що доцільно «вивчити світовий досвід функціонування служб пробації та забезпечити активне впровадження даного інституту в Україні»¹²¹.

Загальновідомо, що наслідки ув'язнення є надзвичайно негативними як для особистості, так і для суспільства. І це не викликає сумнівів. Дійсно, в'язниця завжди асоціюється з чимось негативним, і з цим важко не погодитися.

Один із найкращих, як ви вважаємо, дослідників сутності в'язниці Мішель Фуко майже виніс «вирок» ув'язненню: «В'язницю в усіх її реаліях і очевидних наслідках відразу ж оголосили великою поразкою кримінального правосуддя... Відомі всі вади в'язниці. Відомо, що вона небезпечна, якщо не марна. І все-таки ніхто не знає, чим її можна замінити. Вона – огидне рішення, без якого, очевидно, не обійтися»¹²².

Отже, як вже зазначалося, з одного боку в'язниця – це вимушене «огидне» вирішення проблеми, а з іншого – «нормальна реакція на злочин у сучасному західному світі»¹²³.

Друга половина ХХ століття ніби показала, що можна уникнути цього «огидного вирішення». Настав час альтернативних санкцій.

Піднесення реабілітаційного ідеалу, яке існувало з початку ХХ століття до кінця 50-х років, супроводжувалось розвитком наукової пенітенціарної думки і розбудовою відповідних управлінських структур. У США цей період отримав назву «*Прогресивна Ера*»¹²⁴. Післявоєнний період яскраво продемонстрував «оптимізм» щодо альтернативних санкцій¹²⁵, який привів до феномену, відомого як «експансія пробації», «розбудова імперії пробації»¹²⁶ або до «впливового руху, спрямованого на уникнення або принаймні мінімізацію використання ув'язнення»¹²⁷.

У 1950 – 1952 роках це відобразилося в активній діяльності ООН щодо поширення у світі досвіду діяльності служб пробації¹²⁸. Потреба продемонструвати, що «*щось працює*», привело до розвитку великої кількості філософських ідей, спрямованих на обґрунтування доцільності альтернативних санкцій, які водночас базувалися на економічних та прагматичних

¹²¹ ДДУВП (2005) Концепція державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kvs.gov.ua

¹²² Фуко, М. Вказ. твір. – С. 387.

¹²³ Зер, Г. Вказ. твір. – С. 30.

¹²⁴ Див.: Cullen, F. Introduction / F. Cullen, B. Applegate // *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention* / eds. F. Cullen and B. Applegate. – Ashgate : Dartmouth, 1997.

¹²⁵ Див.: Chui, W. Creating the National Probation Service – New Wine, Old Bottle? / W. Chui, M. Nellis // *Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice* / eds. W. Chui and M. Nellis. – Pearson Education Limited, 2003. – P. 5.

¹²⁶ Brownlee, I. Community Punishment: A Critical Introduction / I. Brownlee. – London – New York, 1998. – P. 81.

¹²⁷ Allen, F. The Decline of the Rehabilitative Ideal: Penal Policy and Social Purpose / F. Allen. – London, 1981. – P. 80.

¹²⁸ Див.: United Nations (1951) Probation and Related Measures. – New York : United Nations; UN (1952) European Seminar on Probation. London, 20-30 October 1952. – New York : United Nations.

аргументах¹²⁹. Чи можна вважати вірним твердження, що сьогодні відбувається дедалі ширше використання альтернативних санкцій? З упевненістю можна сказати «так».

Якщо ми порівняємо ув'язнення та альтернативні санкції з огляду на їх «*доказову перспективу*»¹³⁰, то, на перший погляд, можна побачити наскільки останні «виграють» у цьому «суперництві доказів»:

1. Альтернативні санкції коштують набагато менше, ніж ув'язнення, яке розглядається як «недешевий засіб робити поганих людей ще гіршими».

2. Вважається, що альтернативні санкції сприяють зменшенню в'язничної популяції та автоматично знижують «навантаження» на практичних працівників пенітенціарних установ.

3. Альтернативні санкції мають за мету задовольнити інтереси потерпілого, де прикладом може служити механізми медіації¹³¹.

4. Добре розвинута система альтернативних санкцій підвищує можливості для індивідуалізації покарання, що є надзвичайно важливим у контексті питання про зменшення рівня рецидивізму. Ситуація, коли суддя має зробити вибір між ув'язненням та «*чимось іншим*», суттєво відрізняється від ситуації, коли він має вибір між ув'язненням та «*широким спектром варіацій*» різних альтернативних санкцій¹³².

5. Деякі вчені розглядають певні види альтернативних санкцій як порушення прав людини (домашній арешт, електронний моніторинг). Здається, що навіть з погляду злочинця «менше зло» є найкращим варіантом.

6. Альтернативні санкції можуть бути корисними для суспільства не тільки завдяки своїй меншій вартості. Вони само по собі є «великим бізнесом», який надає робочі місця багатьом людям.

Але кожне соціальне явище не можна розглядати виключно з позитивного боку. Доцільно висловити декілька слів і про недоліки альтернативних санкцій.

О. Беца зазначає, що «аргументи на користь неув'язничних санкцій є дзеркальним відбиттям аргументів проти ув'язнення». Говорити про переваги в'язниці досить важко, особливо у світлі аналізу в'язниці як «найбільш огидного вирішення проблеми». Але в'язниця, незважаючи на всі свої недоліки, є абсолютно виправданою як соціальний інститут, без якого сьогодні не може існувати жодна держава у світі. Тому можна *умовно* говорити про «переваги» в'язниці, якими не характеризуються альтернативні санкції, «переваги», які суспільство змушене «терпіти» за умови відсутності чогось кращого. Йдеться, у першу чергу, про захист суспільства та ізоляцію найбільш небезпечних його членів. В'язниця може бути «виправдана» в термінах захисту суспільства та розплати за скоєний злочин¹³³.

¹²⁹ Див.: Chui, W. (2003) What Works in Reducing Re-Offending: Principles and Programmes / W. Chui // Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice / eds. W. Chui and M. Nellis. – Pearson Education Limited. – P. 70.

¹³⁰ Див.: Clear, T. (2000) The Offender in the Community / T. Clear, H. Dammer. – Wadsworth. – P. 11.

¹³¹ Див.: Entorhin, J. (2000) The Probation Services: Work with Victims of Crime / J. Entorhin, A. Crawford // Probation Journal. – June 2000. – Vol. 47, № 2. – P. 111; Peters, T., Aertsen, I., Lauwaert, K., Robert, L. (2002) From Community Sanctions to Restorative Justice: The Belgian Example (research group on Penology and Victimology, Department of Criminal law and Criminology, Faculty of Law, Catholic University of Leuven, Belgium [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unofei.or.p/pdf/no61/ch12pdf).

¹³² Див.: Clear, T., Dammer, H. Вказ. твір. – P. 272; Selke, W. (1995) Introduction: Toward a More Comprehensive Model of Sentencing / W. Selke, J. Smykla // Intermediate Sanctions: Sentencing in the 1990s. / eds. W. Selke and J. Smykla. – Anderson Publishing Co. and Academy of Criminal Justice Sciences.

¹³³ Див.: Brownlee, I. (1998) Community Punishment: A Critical Introduction. – London; New York. – P. 186; Davies, M. (1998) Criminal Justice: An Introduction to the Criminal Justice System in England and Wales / M. Davies, H. Croall, J. Tyler. – Longman: 2nd ed. – P. 283.

Злочинність є нормальним явищем для кожного суспільства. Тому є цілком логічним, що порядок у суспільстві певною мірою підтримується за допомогою системи покарань, які ставлять перед собою різні цілі: від індивідуального та колективного залякування до ресоціалізації. Альтернативні санкції дуже часто розглядаються як занадто «м'який варіант»¹³⁴, «прихована втеча від відповідальності»¹³⁵, як «НЕ-вирок» або «вирок, позбавлений карального змісту»¹³⁶.

Соціальна виправданість та необхідність в'язниці зводить в окремих випадках переваги альтернативних санкцій до мінімуму. Якщо колишній ув'язнений скоює рецидивний злочин, усі кажуть: «Ми очікували цього. В'язниця є в'язницею...». Коли рецидивний злочин вчиняє засуджений до покарання з випробуванням, реакція суспільства зазвичай набуває такої формули: «альтернативні санкції не працюють». А якщо йдеться про певний резонансний злочин, то це взагалі докорінно змінює ставлення суспільства у пропунітивному напрямі.

Якщо проаналізувати альтернативні санкції в термінах «ключових очікувань» від кримінальних покарань взагалі (зміна поведінки, покарання, контроль та управління)¹³⁷, то виявиться, що альтернативні санкції «програють» ув'язненню з цих позицій.

А чи є в'язниця необхідною та соціально виправданою? Ми хотіли б наголосити на гіпотезі, що поширення альтернативних санкцій залежить від двох факторів: 1) від ставлення суспільства до злочину та покарання та 2) від сприйняття суспільством ресоціалізації як філософського підґрунтя процесу виконання кримінальних покарань.

Альтернативні санкції і концепція пробації в першу чергу базуються на філософії ресоціалізації¹³⁸. На Заході ставлення до цієї філософії зазнало суттєвих змін. Перша половина 1970-х років традиційно визначається як початок періоду, що дослівно перекладається як «*Ніщо Не Працює*»¹³⁹. Реабілітаційний ідеал був замінений на «парадигму НЕ-ресоціалізації», яка, у свою чергу, поступилася місцем оптимістичнішому підходу¹⁴⁰. Наукова думка перестала дивитися на ресоціалізацію злочинців як на щось таке, що має чудодійну силу і має успіх щоразу. Тобто, ресоціалізаційний *мега-оптимізм* пройшов крізь *над-песимізм* до *реалістичнішої оцінки* результативності ресоціалізаційних заходів, яка базується на мета-аналізі та детально опрацьованих проектах¹⁴¹.

І, до речі, чому саме ресоціалізація? Ми вважаємо за необхідне зупинитися на деяких положеннях статті Р. Мартінсона стосовно можливостей ресоціалізації злочинців, що привела до справжньої революції в західній пенітенціарній науці. За період з 1945 по 1967 рік Р. Мартінсон перевіряв результативність 231 пенітенціарної програми і дійшов дуже критичних висновків:

¹³⁴ Див.: Brownlee, I. Вказ. твір. – P. 27.

¹³⁵ UN (1951) Probation and Related Measures. New York : United Nations. – P. 8.

¹³⁶ Clear, T., Dammer, H. Вказ. твір. – P. 169-171.

¹³⁷ Див.: Там само. – P. 37.

¹³⁸ Див.: Rex, S. (2003) What Works in Theories of Punishment / S. Rex // Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice / eds. W. Chui and M. Nellis. – Pearson Education Limited. – P. 39-42; Chui, W. Вказ. твір. – P. 58.

¹³⁹ Sechrest, L., White, S., Brown, E. Вказ. твір. – P. 12.

¹⁴⁰ Див.: Martinson, R. (1979) What Works? – Questions and Answers about Prison Reforms / R. Martinson // Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention / eds. F. T. Cullen and B. K. Applegate. – Ashgate Publishing Company. – P. 6; Chui, W. (2003) What Works in Reducing Re-Offending: Principles and Program / W. Chui // Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice / eds. W. Chui and M. Nellis. – Pearson Education Limited. – P. 59-69; Raynor, P. (2003) Research in Probation: From 'Nothing Works' to What Works' / P. Raynor // Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice. Pearson Education Limited / eds. W. Chui and M. Nellis. – P. 87; Mair, G. (1997) Community Penalties and the Probation Service / G. Mair // The Oxford Handbook of Criminology / eds. M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner. – Oxford and New York. – P. 1224.

¹⁴¹ Див.: Raynor, P. Вказ. твір. – P. 87; McIvor, Gill (1997) Evaluative Research in Probation: Progress and Prospects / Gill McIvorin // Evaluating the Effectiveness of Community Penalties. Ashgate Publishing Company / ed. G. Mair. – P. 2.

1) Якщо пенітенціарні програми, спрямовані на повернення злочинця до суспільства за допомогою освіти і професійного навчання, працюють, то емпіричних доказів цього успіху дуже мало.

2) Ми дійсно знаємо, що освіта і розвиток певних якостей злочинців не знижують рівень рецидивізму.

3) Індивідуальна терапія не допомагає знизити рецидивізм. Те саме стосується і групової терапії.

4) Цілком можливо, що пенітенціарні програми є результативними, але інституціональне середовище не дає змоги продемонструвати це.

5) Медичні реабілітаційні програми не є результативними.

6) Використання менш або більш тривалих строків покарання або переведення засуджених в установи з більш або менш суворим режимом не створює умов для зниження рецидиву¹⁴².

У подальшому Р. Мартінсон перевіряв свої висновки стосовно виправних програм і дещо змінив їх, відмовившись від категоричного заперечення результативності цих програм: *«Деякі програми мають суттєвий вплив на рецидивізм»*¹⁴³.

На сучасному етапі західна наука базується на ідеї Мартінсона, яку він висловив за результатами свого дослідження: *«Деякі Речі Працюють, Відносно Певних Людей, Інколи»*.

Теорія та практика пенітенціарного управління дійшли висновку, що в умовах, коли виправний менеджмент розглядається в негативному світлі, «ми заохочуємо систему виправних установ втекти від відповідальності. Розглядаючи злочинця як такого, що не піддається реабілітаційним зусиллям, ми залишаємо його наодинці і звільняємося від відповідальності»¹⁴⁴.

Що стосується вітчизняних реалій, то ставлення до злочину та покарання було та залишається, на жаль, надзвичайно пунітивним. О. Солженіцин сказав: «немає у нас організацій щодо допомоги колишнім ув'язненим, як в Англії. Навіть уявлення про таку ересь є жахливими».

Його висловлення має символічне значення для характеристики пунітивності пострадянського суспільства. Згідно з опитуваннями, яке ми провели у 2003 та 2006 роках серед громадян пострадянських країн (Україна, Росія, Молдова, Грузія, Білорусь), 61 % респондентів були впевнені, що мета ув'язнення – це розплата за вчинений злочин, а 80 % – це очищення суспільства від злочинців.

Іншими словами, більшість людей впевнені, що «покарання повинно бути покаранням, і в'язниці повинні бути в'язницями, а не установами для пенітенціарного піклування». Тільки 9 % респондентів вважали, що термін «соціальна робота» може застосовуватися в поводженні з ув'язненими та засудженими незалежно від того, де вони відбувають покарання – у в'язниці чи в суспільстві.

Якщо суспільство не має добре розвинутої системи публічних та приватних агенцій з питань надання злочинцям соціальних послуг, альтернативні санкції завжди будуть розцінюватися як «НЕ-покарання». На практиці це призводить до формального виконання альтернативних покарань, коли інспектор кримінально-виконавчої інспекції переважно займається тим, що підшиває до особової справи засудженого довідки та інші документи.

¹⁴² Див.: Martinson, R. Вказ. твір. – Р. 6-17.

¹⁴³ Martinson, R. (1979) New Findings, New Views: A Note of Caution Regarding Sentencing Reform // 7 Hofstra Law Review 243-58. – (Цит. за: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 414).

¹⁴⁴ Cullen, F. T., Gilbert, K. E. (1982) Reaffirming Rehabilitation. Cincinnati, Anderson Publishing Co. – (Цит. за: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 414).

Про повноцінну соціальну роботу говорити просто не доводиться. Формальне виконання альтернативних санкцій призводить до того, що злочинці не управляються і не контролюються суспільством. Це призводить до того, що «ми» (тобто суспільство) змушені «терпіти» «їх» (тобто злочинців) серед «нас».

Прихильникам альтернативних санкцій можна поставити ще одне запитання. Майже в усіх країнах світу останніми роками відбулося зростання кількості ув'язнених. Але чому ж сьогодні, коли усі ніби розуміють переваги альтернативних покарань перед в'язницею, ув'язнення як санкція і запобіжний захід досі має таке поширення? Чи дійсно використання альтернативних санкцій приводить до скорочення в'язничного населення? Проаналізувавши економічні та прагматичні аргументи, можна підкреслити, що «один яскравий промінь на горизонті альтернативних санкцій викриває подальше зростання в'язничної популяції»¹⁴⁵.

Альтернативні санкції не «впоралися» із збільшенням в'язничної популяції і в усьому світі. Світова в'язнична популяція, незважаючи на активну пропаганду, рекомендації міжнародних організацій та навіть «рекламування» альтернативних санкцій, постійно збільшується (8 млн. – 1998 р.; 8,6 млн. – 1999 р.; 8,75 млн. – 2001 р.; 9 млн. – 2003 р.)¹⁴⁶. Більше того, деякі дослідники зазначають, що альтернативні санкції стали одним із головних факторів експансії в'язниці: «Ми можемо в майбутньому очікувати подальше зростання в'язничної популяції»¹⁴⁷.

Ще один момент, як ми вважаємо, має принципове значення. Не слід забувати про зміну сутності пенітенціарної політики багатьох держав в епоху глобалізації. Міжнародний бізнес сьогодні витісняє державу зі сфер, які раніше вважалися недоторканими для втручання ззовні. Транснаціональні корпорації примушують держави «тримати» за своїми «правилами».

Найбільш яскравим прикладом у контексті питання про альтернативні санкції є приватизація пенітенціарних установ. Те, що навіть декілька років тому не можна було уявити, сьогодні стало реальністю. Причому вражає не тільки ця реальність, але і її масштаби.

Якщо 1983 року у США у приватних в'язницях перебувало 350 осіб, то 2003 – 100000.

Якщо 1990 року в Австралії 1,9 % ув'язнених відбували покарання в приватних в'язницях, то 1997 року вже 18,3 %.

У Великій Британії 1992 року лише 0,7 % також перебували в приватних закладах, 2002 року – вже 11 %.

І це все має місце у демократичних країнах, де, здавалося, альтернативні санкції отримали своє максимальне розповсюдження.

Ще одним із найсуттєвіших аргументів «проти» альтернативних санкцій є поширення мережі контрольних механізмів над усіма соціальними процесами. Дослідники підкреслюють, що альтернативні санкції «підсилюють контроль над злочинцями замість

¹⁴⁵ White P. (1998) The Prison Population in 1997. Issue 5/98. 26 March 1998. Home Office / P. White, J. Woodbridge. – P.1.

¹⁴⁶ Див.: Home Office (1998) Prisons – Probation Review Final Report; Home Office (1999) World Prison Population List (1st ed.). Findings 88; Home Office (2000) World Prison Population List (2nd ed.). Findings 116; Home Office (2001) World Prison Population List (3rd ed.). Findings 166; Home Office (2003) World Prison Population List (4th ed.). Findings 188; Home Office (2003) World Prison Population List (5th ed.). Findings 234; Home Office (2003) The Prison Population in 2000. Findings 154; Home Office (2003) The Prison Population in 2001. Findings 195; Home Office (2003) The Prison Population in 2002. Findings 228.

¹⁴⁷ Peters, T., Aertsen, I., Lauwaert, K., Robert, L. (2002) From Community Sanctions to Restorative Justice: The Belgian Example (Catholic University of Leuven, Belgium [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unofei.or.p/pdf/no61/ch12pdf).

того, щоб зменшувати його»¹⁴⁸, що вони є «розсіюванням контролю»¹⁴⁹ або «розсіюванням дисципліни»¹⁵⁰.

Далі ми спробуємо сфокусувати увагу на аналізі альтернативних санкцій у «чистому вигляді», не проводячи якихось порівнянь з ув'язненням. Мова йде про трансформацію сутності альтернативних санкцій

Криза соціальної держави в усьому світі призвела до підвищення вимог щодо фінансової підзвітності й обмежень у сфері охорони здоров'я, освіти та соціальних служб¹⁵¹. У практичній площині діяльності багатьох державних органів, і особливо агенцій кримінальної юстиції, це призвело до появи так званого «нового менеджеріалізму». Ключовими словами для вироблення пенальної політики стали «три Е»: «ефективність», «результативність» та «економічність» (*efficiency, effectiveness and economy*).

М. Панасюк таким чином розкриває цю проблематику: «У Західній Європі протягом 1980-90-х років управління соціальною роботою зазнавало постійної критики, тому що по суті соціальна робота є Островом соціалізму в Морі ринкової економіки. Критикували все підряд – неефективність, відсутність чітко визначених етичних цінностей, маніпулятивізм, розбещення клієнтів пільгами та безкоштовною допомогою, недостатню допомогу тим, хто її більше потребує, зрівнювальний підхід, невизначеність пріоритетів у фінансуванні соціальних програм, неякісну підготовку персоналу тощо. Державні соціальні служби є неефективними і витратними через незадовільний та часом корумпований менеджмент... Єдиний шанс – застосувати методи управління, прийняті у бізнесі... Новий менеджеріалізм – це поєднання ряду гуманістичних доктрин із бізнесовими техніками управління, які спрямовані на підвищення ефективності та продуктивності соціальних служб»¹⁵².

Отже, «якщо ми не можемо впливати на людей, ми повинні щонайменше впливати на процеси прийняття рішень щодо цих людей»¹⁵³. Вплив на людей був замінений впливом на систему.

Але ж із самого початку виконання альтернативних санкцій базувалося на ідеях ресоціалізації, що передбачало індивідуальну соціальну роботу із засудженим. У середині 1980-х років основний акцент було зроблено на найбільш економічному контролі, де «індивідуальна робота» була замінена «ефективним менеджментом». Модель офіцера пробації була трансформована з «терапевтичного агента» в модель «користувача ресурсами». Реабілітаційні амбіції офіцерів пробації були усунені на користь «цілей» пробаційного втручання, які можна було легко підрахувати. Ресоціалізація як така почала розглядатися як «несуттєва мета діяльності офіцерів пробації через інші функції, інтереси потерпілих та вимог громадської безпеки»¹⁵⁴. Саме тому менеджеріалізм розглядається дослідниками як «небезпека, що призводить до втрати гуманності», як «сіра культура показників»¹⁵⁵ або «культ»¹⁵⁶.

¹⁴⁸ Clear, T., Dammer, H. Вказ. твір. – Р. 239.

¹⁴⁹ Brownlee, I. (1998) Community Punishment: A Critical Introduction / I. Brownlee. – London and New York. – Р. 32.

¹⁵⁰ Cavadino, M., Dignan, J. Вказ. твір. – Р. 159.

¹⁵¹ Див.: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 591.

¹⁵² Панасюк, М. Б. (2002) Толерантність як ідеологія соціальної роботи: «новий менеджеріалізм» і модель толерантного менеджменту / М. Б. Панасюк // Управлінські аспекти соціальної роботи. – К. – С. 85.

¹⁵³ Raynor, P. Вказ. твір. – Р. 77.

¹⁵⁴ Allen, F. Вказ. твір. – Р. 3; Brownlee, I. Вказ. твір. – Р. 92.

¹⁵⁵ Nellis, M. (2003) Human Rights and the Probation Values Debate / M. Nellis, L. Gelsthorpe // Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice Pearson Education Limited / ed. W. Chui and M. Nellis. – Р. 239.

¹⁵⁶ Див.: Travis, A. (2001) Prisons 'choked by budget demands' [Електронний ресурс] // Guardian. – 2001. – June 20. – Режим доступу: www.societyguardian.co.uk

Ми вже говорили про глобалізацію і про те, як закони ринку проникають у сфери, які раніше вважалися герметичними та закритими для них. Перетворення процесу виконання альтернативних покарань на конвеєр зводить до нуля їх переваги, про які йшлося вище.

Ось чому ми вбачаємо небезпеку в поширенні альтернативних санкцій саме в такому контексті. Якщо в основі розповсюдження альтернативних санкцій лежить філософія ресоціалізації, а ця філософія підлягає усуненню та заміні системою бізнес-показників, то сама ідея такого поширення набуває ознак фіктивності. «Рух від ресоціалізації може призвести до того, що пробація залишиться з невизначеною функцією»¹⁵⁷. Як зазначають деякі дослідники, тиск менеджеріалізму може призвести до зменшення можливостей у соціальній роботі з правопорушниками¹⁵⁸, до більшого централізованого контролю і меншого професіоналізму, де основна увага буде фокусуватися на покаранні¹⁵⁹.

Економічний тиск на в'язницю привів до поширення альтернативних санкцій. І після цього їх сутність була докорінно змінена, керуючись такими самими прагматичними аргументами. Особливо, якщо брати той фактор, наскільки віра в ресоціалізацію була піддана сумніву: «Розчарування в ідеї ресоціалізації призвело до ери відвернення від ув'язнення»¹⁶⁰.

У свою чергу, економічний тиск, але вже на альтернативні санкції, призвів до скорочення «соціальної» складової роботи зі злочинцями в умовах суспільства та заміни її «управлінською». І якщо розповсюдженість альтернативних санкцій була викликана переважно економічними причинами, чи можна вважати їх реальним засобом захисту суспільства?

Отже, дискусії щодо переваг та недоліків альтернативних покарань нерідко були результатом «*пенологічного прагматизму*»¹⁶¹. Прагматизм мав свої корені у двох проблемах: кошти та обмеження. Дуже просто і лаконічно це показав Р. Мартінсон, про статтю якого йшлося вище: якщо умови пенітенціарного середовища так негативно впливають на успіх ресоціалізації, то краще було б ресоціалізовувати злочинців в умовах вільного суспільства. Але і в цьому разі ми не можемо знайти доказів успіху ресоціалізації. Це також стосується діяльності служб пробації та пароля... [Тому] якщо ми не можемо зробити щось зі злочинцями (і для злочинців), ми повинні робити це дешевше¹⁶².

Саме ця прагматика, на нашу думку, і створила парадоксальну ситуацію. Спочатку йшлося про те, що в умовах в'язничного середовища неможливо створити умови для ресоціалізації злочинця. Але потім настав час розчарування у філософії ресоціалізації, відвернення від якої позбавило поширення альтернативних санкцій свого концептуально-теоретичного обґрунтування.

Отже, завершуючи аналіз аргументів «за» і «проти» альтернативних санкцій та згадавши дуже коротко про службу пробації, доцільно зробити декілька висновків щодо перспектив «експансії невід'язничних покарань» в Україні та впровадження зарубіжного досвіду.

Є беззаперечним той факт, що наша країна, яка є одним із світових лідерів з кількості ув'язнених, потребує впровадження нових механізмів управління процесами виконання покарань, у тому числі альтернативних.

¹⁵⁷ Davies, M. (1998) Criminal Justice: An Introduction to the Criminal Justice System in England and Wales / M. Davies, H. Croall, J. Tyler. – 2nd ed. – Longman. – P. 286; Nellis, M., Gelsthorpe, L. Вказ. твір. – P. 239.

¹⁵⁸ Див.: Davies, M. Croall, H., Tyler, J. Вказ. твір. – P. 288.

¹⁵⁹ Див.: Nellis, M. (2003) Electronic Monitoring and the Future of Probation / M. Nellis // Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice. Pearson Education Limited / eds. W. H. Chui and M. Nellis. – P. 248; Blackenbridge, M. (2000) The Value of Community-Based Identity for Criminal Justice Services / M. Blackenbridge // Probation Journal. – March 2000. – Vol. 47, № 1. – P. 249.

¹⁶⁰ Mair, G. (1997) Community Penalties and the Probation Service / G. Mair // The Oxford Handbook of Criminology / eds. M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner. – Oxford – New York. – P. 1201.

¹⁶¹ Brownlee, I. Вказ. твір. – P. 7; Cavadino, M., Dignan, J. Вказ. твір. – P. 26-27.

¹⁶² Див.: Martinson, R. Вказ. твір. – P. 19-21, 29.

Але це зовсім не означає, що в'язниця повинна бути виключеною з кола реформаторських ідей та поглядів. Як слушно зазначає О. Беца, «у найближчому майбутньому ми об'єктивно не зможемо відмовитися від в'язниці»¹⁶³.

Здається, що на фоні стрімкого поширення навіть не альтернативних санкцій, а *ідей про їх переваги* перед ув'язненням, ми забули про цю об'єктивність і про те, що фактично більшість злочинців зазнає негативного впливу цих, використовуючи термінологію Мішеля Фуко, «досконалих та суворих закладів». Це стосується як пенітенціарних установ, так і слідчих ізоляторів. Не вирішивши «внутрішні» проблеми в'язниці, ми її залишаємо і всю увагу приділяємо тому, що, як нам здається, є завданням першочергової важливості. При цьому ми спираємося на зарубіжний досвід, який, безумовно, є майже безцінним. Але ж Захід вже багато років, утримуючи баланс між ув'язненням та альтернативними покараннями, намагається створити механізми ресоціалізації саме у в'язниці, не зважаючи на розчарування в цій філософії.

Можна констатувати, що альтернативні санкції – це не добровільний крок, який робиться в багатьох країнах, а відповідь на майже безвихідну ситуацію, обумовлену переповненням пенітенціарних установ та значними коштами, які витрачаються на ув'язнених та їх охоронців. І питання полягає в тому, чи може одна кризова ситуація бути найкращим шляхом для виходу з іншої кризової ситуації?

Висновок може бути приблизно таким: вітчизняній науці та практиці не слід надавати майже міфічного змісту альтернативним санкціям та розглядати останні як вирішення всіх проблем, що постали перед пенітенціарною системою України. Альтернативні санкції, як і ув'язнення, є *покаранням*, формально-юридичною реакцією на вже скоєні злочини. Ніхто ще за допомогою лише покарання не вирішував соціальних проблем.

І як взагалі можна впроваджувати альтернативні санкції без відповідного філософського та концептуального обґрунтування, коли ще майже вчора існував сумнозвісний ГУЛАГ?

Це набуває ще більшої актуальності, якщо згадати, що ідея максимального поширення альтернативних санкцій була «імпортована» із Заходу, де сьогодні існує багато скептицизму щодо їх результативності та потенціалу щодо захисту суспільства, а відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу України, метою кримінально-виконавчого законодавства є захист інтересів особи, суспільства та держави шляхом ресоціалізації засуджених. Отже, безпека суспільства шляхом ресоціалізації засуджених, а не навпаки. Тому слід розрізняти поняття «покарання в суспільстві» і «покарання для [безпеки] суспільства».

Підсумовуючи викладене вище, слід підкреслити, що в жодному разі ми не виступаємо за ширше використання ув'язнення. Ми пропонуємо більш критично, а головне – реалістично поглянути на сутність альтернативних санкцій і перспективи їх ширшого впровадження у вітчизняній практиці.

¹⁶³ Беца, О. Зарубіжний досвід застосування пробації в ювенальній юстиції / О. Беца // Відновне правосуддя в Україні. – 2005. – № 1-2. – С. 134.

Розділ 14

СТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ СИСТЕМИ ПРОБАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНОГО СВІТОВОГО ДОСВІДУ¹⁶⁴

На сьогоднішній день в Україні зроблено значні кроки в напрямі створення національної моделі пробації як на рівні наукового супроводу майбутніх реформ, так і в площині їх законодавчого забезпечення. Відповідні проекти законів свого часу розробили та подали Державний департамент України з питань виконання покарань та окремі науковці.

Ще 2005 року народним депутатом О. Фельдманом було зареєстровано проект Закону України, який так і не набув подальшого розвитку через низку причин.

У кінці 2008 року в Верховній Раді України було зареєстровано два законопроекти: проект Закону, розроблений робочою групою ЮНІСЕФ та зареєстрований за ініціативою народного депутата України В. Швеця, та нова версія проекту закону народного депутата України О. Фельдмана (відповідно № 3412 та № 3413 від 26.11.2008 р. та № 3413-1 від 28.11.2008 р.).

Отже, робота над створенням служби пробації як нового елемента вітчизняної системи кримінальної юстиції триває.

Аналіз результатів роботи над створенням системи пробації в Україні наводить нас на деякі думки. Можливо, вони прозвучать дещо радикально, але тенденції щодо створення системи пробації в Україні спонукають до певної категоричності.

Про пробацію, як це нерідко здається, сьогодні не говорять лише ледарі. Усі постійно підкреслюють переваги альтернативних покарань перед ув'язненням, постійно наголошуючи на цих майже магічних перевагах: 1) економічний аргумент; 2) рівень рецидивної злочинності; 3) зниження в'язничного населення.

Але проблеми створення системи пробації в Україні починаються вже, як це не парадоксально звучить, із самого поняття! Взагалі, як це здається, ми досі ще не відповіли на найпростіше запитання: *що таке «пробація»?*

Мається на увазі не просто формальна дефініція, а саме змістовне та майже ідеальне визначення цього терміна як для законодавця та практики, так і для науки. У сучасному науковому та законодавчому «обігу» вже існує велика кількість категорій й термінів, які висвітлюють свого роду «пробаційне поле»: «гуманізація кримінального законодавства», «звільнення від кримінальної відповідальності», «звільнення від покарання», «соціальна робота», «виховна робота», «соціальні послуги» тощо. Проте визначення самого поняття «пробація» викликає значні труднощі.

Проблемою є й те, що до цього часу пробація розглядається як вид кримінально-правового впливу (як звільнення від відповідальності, звільнення від покарання або як покарання). У Концепції реформування кримінальної юстиції України зазначається, що «пробація – інститут права іноземних держав, який використовується у двох значеннях: 1) вид покарання; 2) спеціальна служба».

¹⁶⁴ Див.: Доповідь на круглому столі «Сприяння процесу гуманізації кримінально-виконавчої системи шляхом впровадження елементів пробації та відновного правосуддя», м. Київ, Державний департамент України з питань виконання покарань, 5 грудня 2008 року. Вперше надруковано в: Актуальні проблеми європейської інтеграції : зб. наук. пр. – О. : Фенікс, 2009. – Вип. 5.

Нам важко уявити чим керувалися автори Концепції.

По-перше, говорити сьогодні про пробацію як про «інститут права іноземних держав» принаймні незручно через набуття пробацією фактичного статусу міжнародного стандарту, що знайшло своє відображення в оонівських рекомендаціях.

По-друге, уявлення про пробацію як про покарання або лише організаційну службу – це безмежне звуження проблематики.

Відповідно до дефініції ООН, яку було сформульовано ще 1951 року, пробація аж ніяк не звужувалась до покарання. Пробація визначалась як «метод поводження зі спеціально відібраними злочинцями» і полягала в «умовному відстроченні покарання, у той час коли злочинець перебуває під індивідуалізованим наглядом та отримує індивідуальну допомогу або «лікування». До речі, у своєму законопроекті робоча група ЮНІСЕФ визначила пробацію як систему наглядових, соціальних, виховних та профілактичних заходів, які застосовуються за рішенням суду до осіб, обвинувачуваних або визнаних судом винними у вчиненні злочинів невеликої або середньої тяжкості.

На перший погляд, поняття «пробація» є надзвичайно простим і без будь-яких проблем може аналізуватися в термінах «традиційного» радянського і пострадянського кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права. Під час сучасних наукових дискусій та практичних обговорень української моделі пробації нерідко можна почути, що пробація в Україні *де факто* вже існує, але називається вона, наприклад, «покаранням з випробуванням». І служба пробації начебто може бути створена в Україні без суттєвих труднощів на базі кримінально-виконавчої інспекції шляхом додавання функції підготовки досудових доповідей.

Нам важко зрозуміти такий підхід.

У вітчизняних дискусіях про пробацію здебільшого йдеться про винесення вироку до позбавлення волі та подальше його відстрочення. Але світовий та європейський досвід надає нам приклади, коли йдеться не про відстрочення виконання вироку, а про відстрочення винесення вироку. Можна припустити, що цю ідею будуть надзвичайно важко сприймати ті вчені та практики, які віддають перевагу методу створення системи пробації в Україні шляхом лише внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів.

Створення пробації на уламках радянського за своєю сутністю законодавства – це нонсенс! Звичайно, у кожній країні є свої особливості правового регулювання, але ж не варто вигадувати свою «кишенькову» пробацію. Чому ми, створюючи пробацію в Україні, намагаємося «підігнати» двохсотлітню історію цієї концепції та практику її впровадження, міжнародний досвід та міжнародні стандарти пробаційної діяльності під положення Кримінального, Кримінально-процесуального та Кримінально-виконавчого кодексів, замість того, щоб робити навпаки та враховувати історію, стандарти й концепцію пробації в її динаміці при розробці відповідних законодавчих положень?

На нашу думку, одна з проблем осмислення пробації в Україні полягає в тому, що пробація аналізується виключно в *абсолютно формальному контексті* як *абстрактна юридична категорія*.

Але варто підкреслити, що пробація – це в першу чергу *концепція*, але ніяк не юридична формула. І саме на цьому ми хотіли би зробити особливий наголос! І якщо ми говоримо про певну концепцію, виникає необхідність у формулюванні саме концептуальних засад національної моделі пробації.

Щодо ж концептуального обґрунтування національної моделі пробації, у нас викликає певні побоювання той підхід, який взято на озброєння в Україні. Ми маємо на увазі спроби

вирішення цієї проблеми лише шляхом внесення змін та доповнень до вітчизняного кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства.

На нашу думку, цей формалізм не є найкращою стратегією, бо без відповіді фактично залишаються найважливіші питання: а) визначення сутності поняття «пробація»; б) мета пробаційної діяльності; в) функції служби пробації.

Не можна забувати, що концепція пробації пройшла великий шлях у зарубіжних країнах, де вона і зародилася (Сполучене Королівство, США).

Офіцер пробації «встиг» побути:

- релігійним місіонером;
- вихователем моральних якостей у злочинців;
- соціальним працівником;
- клінічним психологом;
- знову соціальним працівником;
- менеджером ресурсів;
- менеджером ризиків.

Модель офіцера пробації постійно зазнавала суттєвих, а іноді навіть принципових змін, що впливало на відповідні законодавчі акти. Але ж яку саме модель потрібно взяти на озброєння в Україні? Ким має бути офіцер пробації в Україні? Ці та інші питання, здається, залишаються без відповіді.

Тому ми вважаємо за потрібне визначити проблему: *створення системи пробації в Україні відбувається без концептуального обґрунтування.*

Ми хотіли б ще раз наголосити на тезі, що пробація – це надзвичайно динамічна концепція. Але питання вибору або створення певної моделі пробації, і що є надзвичайно важливим, з урахуванням усіх сучасних тенденцій у цій площині, здається, не стоїть на порядку денному ані в законодавця, ані в переважної більшості науковців. Йдеться лише про копіювання зразків зарубіжного законодавства без врахування його ідеології, концептуального обґрунтування та соціальних передумов.

Безумовно, у дискусіях щодо створення системи пробації в Україні начебто проглядаються елементи моделі «офіцер пробації – соціальний працівник». Принаймні, ми постійно говоримо «пробація», маючи на увазі «соціальну роботу» або майже міфічну «гуманізацію кримінального законодавства». Проте саме ця модель зазнала кардинальних змін у західній пенології, на яку ми, до речі, і орієнтуємося у спробах створити службу пробації за європейськими зразками.

Саме на цьому варто зробити особливий наголос!

Варто нагадати, що соціальна робота, як ідеологічне підґрунтя пробаційної діяльності, було відкинута в західних країнах ще у 1970 – 1980-х роках, що було пов'язано з тотальною кризою «реабілітаційного ідеалу». Саме цю обставину чомусь також не помічають ані законодавець, ані науковці.

Сьогодні ми є свідками тотальної приватизації як служб пробації, так і в'язниць у більшості західних країн. І річ полягає не в тому, можливий такий сценарій в Україні чи ні. Проблема пов'язана з тим, що ми не помічаємо тенденцій, обумовлених впливом глобалізації на класичне кримінальне право. Не побоюся сказати, що глобалізація вже підготувала для нього почесне місце в музеї історії кримінальної юстиції.

Не варто забувати, що діяльність усіх сучасних служб пробації спрямована не на «ресоціалізацію правопорушників», а на «захист суспільства завдяки ресоціалізації правопорушників». А взагалі можна додати, що і «ресоціалізація» вже зникла з пенального обрію

західних країн, поступившись місцем «захисту суспільства та зниженню рівня рецидивної злочинності». Так, наприклад, в англійському законі «Про кримінальну юстицію» (2003) саме безпека суспільства та зниження рецидивної злочинності були визначені як пріоритети в діяльності системи кримінальної юстиції.

Варто зробити особливий наголос на тому, що ідеологічне підґрунтя пробації не залишилося таким, яким було на початку ХХ століття. Як зазначає відомий британський дослідник з питань реабілітації злочинців І. Кроу, «служба пробації та сутність пробації суттєво змінилися за останні роки та продовжують змінюватися!»¹⁶⁵ За слушним висловленням П. Рейнера та М. Венстоун, «старий конфлікт між соціальною роботою та покаранням, здається, вирішивівся на користь останнього»¹⁶⁶.

Хотілося б, щоб прибічники пробації як «засобу гуманізації кримінального покарання» звернули на це увагу.

Відоме висловлення Секретаря внутрішніх справ Англії та Уельсу М. Говарда «*в'язниці працюють, і я не бачу сенсу від них відмовлятися*» і сьогодні розглядається як найважливіший принцип реалізації каральної політики в західних країнах. Парадоксально, але, мабуть, не випадково буклет Міністерства юстиції Англії та Уельсу про переваги (!) альтернативних покарань розпочинається словами «*В'язниці працюють...*»¹⁶⁷. У цьому виданні підкреслюється, що «альтернативні санкції є жорсткими, ефективними та результативними». Також пояснюється, що «альтернативні санкції можуть включати інтенсивне покарання та суворі обмеження в поєднанні з реабілітацією та репарацією з боку правопорушника на користь громади або потерпілого». Як видно, «гуманізація кримінального законодавства» перебуває на значній дистанції від цих ідей.

Отже, пробація у ХХІ столітті залишилася без природної для неї основи – *соціальної роботи*.

І це не можна не підкреслювати!

І саме в цьому полягає криза пробаційної діяльності!

І саме на це потрібно звернути увагу і вітчизняним науковцям, і законодавцю!

Проте навіть сьогодні ідея пробації в зарубіжних країнах розвивається (причому доволі швидкими темпами), що також залишається без належної уваги у вітчизняній науковій думці. Це і тотальна приватизація служб пробації, і депрофесіоналізація (менеджеріалізація) пробаційної діяльності, і зміна самої природи пробації як певного виду діяльності. Тому не можна не погодитися з думкою відомих британських класиків пробації Е. Боттомса і В. Мак-Вільямса, що «традиційні цілі пробаційної діяльності на сучасному етапі потребують *реконцептуалізації* у світлі колапсу реабілітаційної парадигми»¹⁶⁸. Вибачте, але існує велика прірва між «пробацією як напрямом соціальної роботи» та «пробацією як засобом скорочення в'язничної популяції» або «пробацією як засобом зменшення витрат на пенітенціарну систему».

З іншого боку, незважаючи на тотальну (!) кризу реабілітаційного ідеалу, символічний обов'язок офіцера пробації «*допомагати злочинцю, надавати йому поради та бути дружнім до нього*», який було закріплено в англійському законі «Про пробацію злочинців» (1907), і сьогодні залишається примарливою хмаркою, яка час від часу пригортає погляди

¹⁶⁵ Crow, I. Вказ. твір. – Р. 21.

¹⁶⁶ Raynor, Peter, Vanstone, Maurice. (2002) Understanding Community penalties. Probation, Policy and Social Change / Peter Raynor, Maurice Vanstone. – Buckingham – Philadelphia. – Р. 6.

¹⁶⁷ Див.: Community Sentencing – Reducing Reoffending, Changing Lives. Cutting crime in our communities [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.justice.gov.uk/docs/community-sentencing.pdf

¹⁶⁸ A Non-Treatment Paradigm for Probation Practice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bjsw.oxfordjournals.org/cgi/content/abstract/9/2/159>

експертів та практичних працівників у надії, що вона проллється дощем над зневодненим (тобто *деіологізованим*) полем пенологічної теорії та практики. Цінність пробації полягає у тому, що вона усунула в'язницю з центрального місця в пенальних системах, незважаючи на повернення до ідеї, що «в'язниці працюють...»¹⁶⁹.

Отже, саме тому ми вважаємо за необхідне наголосити, що пробацію потрібно розглядати в динаміці, з урахуванням усіх трансформаційних змін, що сталися з нею впродовж XX століття та на початку XXI століття. Погляд на пробацію лише під формально-правовим і/або організаційно-інституційним кутом, який сьогодні домінує в Україні, є явно поверховим та недостатнім. Зважаючи на проблему створення служби пробації, для нашої держави найбільший інтерес викликає відповідь на запитання не «як», а «чому». Головним, на нашу думку, є визначення ідей, які слід покласти в основу діяльності відповідних інституційних структур¹⁷⁰.

Усі ці приклади надають підстави говорити про доцільність більш глибокого вивчення зарубіжного досвіду. Це стосується не тільки і не стільки копіювання зразків зарубіжного законодавства, але й вивчення соціальних передумов та ідеологічного наповнення тих чи інших нормативних актів. Вважаємо, що і законодавець, і наука повинні більшу увагу приділяти розвитку концепції пробації, а не займатися лише механічним створенням проєктів законодавчих актів без їх ідеологічного обґрунтування.

За слушним висловленням одного експерта з питань пробації, в умовах глобалізованого суспільства подальшому розвитку концепції пробації перешкоджають три фактори.

По-перше, це зайва теоретизація пробаційної діяльності, що існує на науковому та політичному рівнях.

По-друге, це невдачі, пов'язані з перенесенням навичок пробаційної діяльності з рівня експертів на рівень середньостатистичного практичного працівника служби пробації.

По-третє, це недостатня кількість тренінгових програм для персоналу служб пробації¹⁷¹.

Здається, що вітчизняній теорії та практиці організації виконання кримінальних покарань та соціальної роботи зі злочинцями *поки що* не варто боятися цих проблем. *По-перше*, Україні зайва теоретизація пробаційної діяльності не загрожує через те, що в нас поки що не існує навіть теоретизації початкової. *По-друге*, достатнього кола експертів у повному розумінні цього слова з питань пробації також не існує. *По-третє*, тренінгові програми для майбутніх офіцерів пробації також, здається, є слабким місцем формування системи пробації в Україні.

Тому подальші кроки щодо створення системи пробації в Україні пов'язані з осмисленням та визначенням концептуального підґрунтя цієї діяльності пробації, але не з формальною законодавчою роботою над процесуальними аспектами застосування пробації або визначення організаційно-функціональної структури служби пробації¹⁷².

¹⁶⁹ Див.: Raynor, Peter, Vanstone, Maurice. Вказ. твір. – Р. 6.

¹⁷⁰ Див.: Ягунов, Дмитро. Пробація: трансформація концептуальних засад та перспективи створення національної моделі в Україні / Дмитро Ягунов // Актуальні проблеми європейської інтеграції: зб. наук. пр. / за ред. В. Кривцової та Д. Ягунова. – О.: Фенікс, 2008. – Вип. 3. – С. 437-460; Ягунов, Дмитро. Трансформація концептуальних засад діяльності служби пробації за рубежом [Електронний ресурс] / Дмитро Ягунов // Віче. – 2008. – № 10. – Режим доступу: www.viche.info/archive/943

¹⁷¹ Див.: Gendreau, P. (1996) Offender Rehabilitation: What we Know and What Needs to be Done. Criminal Justice and Behavior 23(1): 144-161. – (Цит. за: The UN Handbook on Probation Services. Guidelines for Probation Practitioners and Managers. – Р. 1).

¹⁷² Див.: Ягунов, Д. Социальные и правовые проблемы внедрения элементов пробаации в систему уголовной юстиции Украины / Д. Ягунов // Преступность и криминологические основы уголовной юстиции. – О., 2007. – С. 253; Ягунов, Д. Перспективи розвитку пробації у XXI столітті / Д. Ягунов // Криминологія в Україні та протидія злочинності. – О., 2008. – С. 169.

Розділ 15

ПРАЦЯ УВ'ЯЗНЕНИХ: ПРАВОВІ, СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Позитивний ефект в'язничної праці

Відповідно до ч. 3 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України, основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), *суспільно корисна праця*, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив.

Отже, законодавець ставить працю на друге місце серед інших важелів впливу на злочинців, маючи за мету їх виправлення. Формула «виправлення через працю» розглядається в кожному з підручників з кримінально-виконавчого права. Здається, що наука кримінально-виконавчого права розглядає позитивний ефект в'язничної праці як щось, що не потребує доказів, обмежуючись загальнопоширеною думкою, що саме завдяки праці людина і стала людиною.

Тому головне питання, що розглядається у цьому розділі, можна сформулювати таким чином: чи дійсно в'язнична праця має той потенціал, яким вона оточується у науці та на законодавчому рівні?

Праця ув'язнених у радянській теорії та практиці: до історії питання

Викладення основного матеріалу з цього питанням варто розпочати з передумов формування засад державного регулювання діяльності в'язничних підприємств та значення в'язничного виробництва для радянської економіки.

Із самого початку радянська влада «зацікавилася» можливостями використання праці в'язнів. «Кардинальна особливість тюремної... політики полягала у залученні ув'язнених до трудових процесів. Роботу в майстернях було піднято у принцип. Ще раніше з одеської [ЧК] в'язнів водили на... роботи, що вражали всіх своєю безцільністю, непотрібністю. 1924 року в... тюрмах країни були організовані «виробничі частини», що існували як самостійні господарські одиниці на комерційному розрахунку. Так у СРСР було узаконено рабську працю»¹⁷³.

У подальшому праця ув'язнених у СРСР стала однією з головних складових частин державної економіки.

Так, у 1941 – 1945 роках НКВС виконав 14 % обсягу капітального будівництва¹⁷⁴.

У цей період приблизно 1/2 золота та 1/3 платини видобували ув'язнені¹⁷⁵.

1944 року питома вага підприємств НКВС у структурі н/г складала: золото – 64 %; платина та паладій – 65 %; олово – 82 %; нікель – 71 %; молібден – 27 %; вольфрам – 34 %¹⁷⁶.

¹⁷³ Білокінь, С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.) / С. Білокінь. – К., 1999. – С. 119.

¹⁷⁴ Див.: Стасов, И. Вклад в разгром фашизма вносили все / И. Стасов // Преступление и наказание. – 1995. – № 4. – С. 57.

¹⁷⁵ Див.: Шинкарев, Л. Зона / Л. Шинкарев. – Иркутск, 1989. – С. 23.

¹⁷⁶ Див.: Кокурин, А., Моруков, Ю. ГУЛАГ: структура и кадры. Статья 11 // Свободная мысль-XXI. – 2000. – № 8. – С. 113.

1948 року колонії і табори МВС СРСР створили товарної продукції (вугілля, нафта, ліс, кольорові метали) на суму понад 10 млрд руб.¹⁷⁷. Частка в'язничної системи у створенні ВВП досягала 20 %¹⁷⁸.

У середині 1960-х років в'язничне відомство знову створює величезну кількість економічних зв'язків і стає найбільшим постачальником дешевої робочої сили. За обсягами виробленої продукції МВС входить до десяти найбільших промислових підприємств СРСР¹⁷⁹. Так, 1954 року воно займало шосте місце¹⁸⁰. У подальшому індустріальна роль в'язничної системи зменшилася, але все одно в'язниця займала важливе місце в економіці.

Такі дані характеризували економічний розвиток радянської в'язничної системи. Після наведених фактів варто поставити питання: наскільки в'язнична праця була й залишається ефективною?

М. Фуко ставить це питання таким чином: «Що дає в'язнична робота? Не прибуток і навіть не формування корисної навички; вона створює відносини влади, порожню економічну форму, схему підкорення індивіда»¹⁸¹. В'язниця – це «подвійна економічна помилка: безпосередня – через свою внутрішню вартість і опосередкована – через вартість делінквентості, якій вона не запобігає».

Економічна складова в'язничної праці

Якщо говорити про ефективність радянської в'язничної індустрії, то, на жаль, дати об'єктивну оцінку надзвичайно важко через відсутність повної інформації.

Російський вчений А. Пілясов проаналізував ефективність Головного управління таборів Далекої Півночі («Дальбуду») і дійшов таких висновків.

Витрати на добування олова, вольфраму, кобальту за увесь час діяльності «Дальбуду» були в 7-15 разів вище за світову ціну.

Собівартість добування золота в 1941 – 1956 роках – у 2-3 рази вище за світову ціну.

Обсяг інвестицій у трест «Дальбуд» – 15,5 млрд руб. 1950 року (3,875 млрд. дол. за курсом 1950 р.) більш ніж у 2 рази були вище вартості кінцевої продукції «Дальбуду» (золото, олово, вольфрам, кобальт) – 1,5-1,75 млрд дол. за курсом 1950 року.

Витрати на видобуток металів у 1932 – 1956 роках складали 25,7 млрд руб. у цінах 1950 року (6,425 млрд дол.), що було в 4 рази вище за світову ціну.

Отже, в тресті «Дальбуд» видобуток усіх металів, крім золота, був економічно неефективним¹⁸².

Реалії в'язничної праці

Щодо *реалій* в'язничної праці, навряд чи можна їх відшукати в наукових працях. Для того, щоб дослідити інший бік цієї проблеми, варто звернутися до очевидців цих реалій. Можливо, слова очевидців звучать сьогодні занадто радикально, але ми не можемо не звертатися до них.

О. Солженіцин зазначав: «Автори в підневільній праці вбачають одну з вищих форм полум'яної свідомої творчості»¹⁸³. В. Шаламов висловився відвертіше: «На усіх табірних зо-

¹⁷⁷ Див.: Там само. Стаття 16 // Свободная мысль-XXI. – 2001. – № 1. – С. 110.

¹⁷⁸ Див.: Радов, Г. Вказ. твір. – С. 115.

¹⁷⁹ Див.: Абрамкин, В. Вказ. твір. – С. 160.

¹⁸⁰ Див.: Калюжный, Д., Плигин, Л. Вказ. твір. – С. 150.

¹⁸¹ Фуко, М. Вказ. твір. – С. 356.

¹⁸² Пілясов, А. Трест «Дальстрой» как суперорганизация [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kolyma.ru/gulag/dal_super.shtml

¹⁸³ Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6. – С. 427.

нах Союзу був надпис «Праця є справою честі, справою слави, справою героїзму». Цитата звучала іронічно, беручи до уваги сутність та зміст слова «праця» в таборі. Праця була чим завгодно, але не справою слави»¹⁸⁴. «Ув'язнений у таборі привчається ненавидіти працю – нічому іншому він там не може навчитися»¹⁸⁵.

Праця ув'язнених, як там це не було, була головним елементом виховного впливу на засуджених у СРСР: «Перекування [ув'язнених] починається з праці»¹⁸⁶. Як наслідок, праця засуджених стала головним завданням виправно-трудових установ, хоч офіційно було задекларовано, що такою є їх виправлення та перевиховання¹⁸⁷.

Автори звертали увагу на те, що «за досягненнями [в'язничних] підприємств приховується серйозна небезпека. Захоплення виробничими успіхами... може призвести до того, що колонії з виправно-трудових установ перетворюються на звичайні промислові підприємства, діяльність яких оцінюється за виконанням виробничого плану ...»¹⁸⁸.

«Ми покладаємо на працю високі надії», але водночас «ми зробили працю огидною для ув'язнених»¹⁸⁹. Самі ж засуджені ніяких «високий надій» на свою працю не покладали й не покладають. Як зазначає І. Жук, засуджені не мають матеріальної зацікавленості. Продуктивність їхньої праці удвічі нижче, ніж у промисловості. Від 30 % до 50 % засуджених не виконують норм виробітку. Щонайменше 8 % робочого часу засуджених – це втрати через порушення трудової дисципліни¹⁹⁰.

«Не роби сьогодні те, що можна зробити завтра» – це принцип в'язничної праці»¹⁹¹. О. Солженицин вказав на три основні причини, які унеможливають отримання прибутку з в'язниці: 1) несвідомість ув'язнених, які за своїм статусом не відрізняються від рабів; 2) ув'язнені будують не своє, а чужинне; 3) неспроможність ув'язнених жити без великої кількості наглядачів, охоронців, адміністрації¹⁹². Про яку ефективність та здатність конкурувати з підприємствами на волі можна говорити?

В'язнична праця повинна розцінюватися не як доповнення або погіршення покарання, а як «пом'якшення, якого ув'язнений вже не може позбутися»¹⁹³. Щодо вітчизняних реалій, на сьогоднішній день засуджені сприймають працю як кару. «Вона залишається об'єктом критики з боку теоретиків, практиків та громадськості... Праця не виконує цілей виправлення, як це декларується, а... виступає як покарання»¹⁹⁴.

Безумовно, радянська в'язниця «годувала» і себе, і половину країни. Але тоді праця засуджених перетворювалася на рабську працю. «Завжди ми платимо дорого, коли ганяємося за тим, що є більш дешевим»¹⁹⁵. Тоді ніхто не замислювався над соціальними наслідками такої політики. Мало хто замислюється над цими проблемами й сьогодні.

¹⁸⁴ Шаламов, В. Вказ. твір. – С. 101.

¹⁸⁵ Там само. – С. 488.

¹⁸⁶ Авербах, И. От преступления к труду / И. Авербах. – М., 1936. – С. 35.

¹⁸⁷ Стручков, Н. Союзный закон об исполнении наказания / Н. Стручков // Сов. гос. и право. – 1990. – № 1. – С. 63.

¹⁸⁸ Михайленко, П. Рецидивная преступность и средства ее предупреждения органами внутренних дел / П. Михайленко, И. Гельфанд. – К., 1970. – С. 310.

¹⁸⁹ Авербах, И. Вказ. твір. – С. 19.

¹⁹⁰ Див.: Жук, І. Проблеми економічної ефективності праці засуджених / І. Жук. – К., 1999. – С. 18-26.

¹⁹¹ Див.: Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6. – С. 427.

¹⁹² Див.: Там само. – С. 487-490.

¹⁹³ Фуко, М. Вказ. твір. – С. 394.

¹⁹⁴ Шумихин, В. Реформа уголовно-исполнительного законодательства в условиях перехода к рыночной экономике / В. Шумихин, С. Рожков // Гос. и право. – 1992. – № 7. – С. 55.

¹⁹⁵ Солженицын, А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6. – С. 471.

Сучасні погляди та законодавче забезпечення

Сьогодні в Україні існують два головних джерела фінансування пенітенціарної системи: (1) основним джерелом є державний бюджет; (2) крім того, прибуток приносить діяльність в'язничних підприємств (ст. 24 Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»). Беручи до уваги брак бюджетних коштів, кожна пенітенціарна установа має свої власні виробництва. Але ми вважаємо, що сама ідея праці засудженого не може реалізовуватися за принципом «прибуток заради прибутку». Досвід демократичних країн свідчить, що пенітенціарна система повинна перебувати на майже повному утриманні з бюджету. В «Основних напрямках реформи кримінально-виконавчої системи в УРСР»¹⁹⁶ наголошувалося на здійсненні поступового переходу утримання виправних установ за рахунок державного бюджету.

Г. Радов зазначає, що закони європейських держав забороняють в'язням організувати свої підприємства на рівні, що дозволив би їм скласти конкуренцію вільній праці¹⁹⁷. У західних країнах, за деякими винятками, існує негласна традиція: «Продукти, вироблені у в'язниці, – поза законом»¹⁹⁸. Для радянської науки це явище, навпаки, здавалося негативним¹⁹⁹.

Праця є неодмінною складовою процесу ресоціалізації засуджених, але її перетворення на джерело прибутку в'язниці не є позитивним явищем. Свій управлінський потенціал керівник пенітенціарної установи не повинен спрямовувати на те, щоб вона складала б конкуренцію іншим підприємствам, що об'єктивно їй не під силу. Приблизно 20 % в'язничних підприємств установ працюють збитково, кількість працюючих засуджених не перевищує 40 %²⁰⁰. Головною причиною цього є те, що «праця ув'язнених є працею некваліфікованою»²⁰¹.

Сучасний стан економічного розвитку в Україні призводить до неможливості повного бюджетного фінансування пенітенціарної системи. Це, в свою чергу, обумовлює увагу керівництва пенітенціарних установ до шляхів позабюджетного фінансування. Водночас у Законі «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» зазначено, що в'язничні підприємства є «казенними підприємствами, які здійснюють некомерційну господарську діяльність без мети одержання прибутку для забезпечення професійно-технічного навчання засуджених та залучення їх до праці» (ст. 13).

Неформальні аспекти в'язничної праці

Вважаємо за доцільне вказати ще на одну проблему, якій не приділяється достатньо уваги з боку вітчизняних науковців.

Існує зв'язок між рівнем індустріалізації в'язниці та рівнем насильства в ній. Якщо праця буде головним або одним з головних формально проголошених інструментів впливу на засуджених, то критеріями виправлення стають виробничі показники. Внаслідок цього виникає загроза того, що неформальні лідери у в'язницях будуть примушувати інших ув'язнених працювати на себе або приписувати собі виробничі показники, напрацьовані іншими ув'язненими.

¹⁹⁶ Див.: Постанова РМ. – 1990. – № 88.

¹⁹⁷ Див.: Радов, Г. Персонал и взаимодействие тюрьмы и общества. – С. 23.

¹⁹⁸ Сорос, Дж. Про глобалізацію / Дж. Сорос. – К., 2002. – С. 40.

¹⁹⁹ Див.: Люблинский, П. Эксплуатация труда заключенных в Североамериканских Соединенных Штатах / П. Люблинский // Карательная политика капиталистических стран. – М., 1933. – С. 154.

²⁰⁰ Див.: Закон і обов'язок. – 2006. – № 10-11.

²⁰¹ Clemmer, D. Вказ. твір. – С. 274.

Це не є гіпотезою: подібна практика була повсякденним явищем у виправних закладах із самого початку встановлення радянської влади. Це особливо підкреслили О. Солженіцин, В. Шаламов, Ю. Чіркоров та інші автори.

Ми впевнені, що ця проблема є характерною для в'язниць усіх пострадянських країн, які не відмовилися від індустріальних засад управління в'язничною системою: «Прояви неформальних норм... поширюються... у сфері трудової зайнятості засуджених. У місцях виконання вироку... відбувається перерозподіл трудового винагородження в залежності від займаного становища в неформальній групі... Лідери неформальних груп мають вищу заробітну плату, хоч вони не виконують норм виробітку, а ведуть в основному паразитичний, нетрудовий спосіб життя... Засуджені... оформляють результати своєї праці на [лідерів неформальних груп]»²⁰².

Деякі висновки

Підсумовуючи викладене вище, варто підкреслити, що праця є важливим елементом процесу соціалізації засуджених, вона є «релігією в'язниць»²⁰³. Праця стала «першим вторгненням моральної сили у в'язничну атмосферу фізичних страждань та принижень»²⁰⁴. Але наївно думати, що сама по собі ізоляція та некваліфікована праця приведуть до перевиховання.

Будь-яка праця повинна мати винагороду, але праця у в'язниці несумісна з системою «праця – винагорода», яка існує у вільному суспільстві²⁰⁵. Як слушно зазначає З. Бауман, приписи трудової етики погано співіснували з примусовим режимом в'язниці, яку назву вона б не носила²⁰⁶.

Інтереси засуджених та їх ресоціалізація не повинні бути підкорені меті отримання прибутку з їхньої праці. Це правило має стати одним з головних принципів діяльності українських пенітенціарних установ. Праця засуджених повинна аналізуватися в категоріях ресоціалізації, але в жодному разі не в категоріях економічного успіху.

З одного боку, це може здаватися утопічним кроком на сучасному етапі, беручи до уваги фінансові труднощі української в'язниці.

З іншого боку, є набагато більш утопічним вимагати від в'язниці конкурувати з «вільним» бізнесом на ринку.

Вважаємо, що сама ідея отримання прибутку від в'язничного підприємства є хибною. Для засудженого немає різниці між в'язницею та її підприємством. Вона – ворожа для нього, вона є місцем, де він перебуває проти своєї волі. Винятком можуть служити приклади сучасних Франції та Німеччини, де соціальні гарантії найманих працівників-ув'язнених майже дорівнюють аналогічним гарантіям «вільних» працівників²⁰⁷.

Але варто зауважити, що небагато країн можуть це собі «дозволити». Отже, людина у в'язниці не може працювати заради неї, вона може працювати тільки на себе, що і передбачає праця як інструмент ресоціалізаційного впливу.

Варто особливо підкреслити, що існує велика різниця між організацією підприємства у вільному суспільстві та у в'язниці. В останньому разі величезна кількість соціальних

²⁰² Жук, І. Вказ. твір. – С. 14.

²⁰³ Фуко, М. Вказ. твір. – С. 354.

²⁰⁴ Grünhut, M. Penal Reform / M. Grünhut. – Oxford, 1948. – С. 196.

²⁰⁵ Див.: Goffman, I. Вказ. твір. – Р. 21.

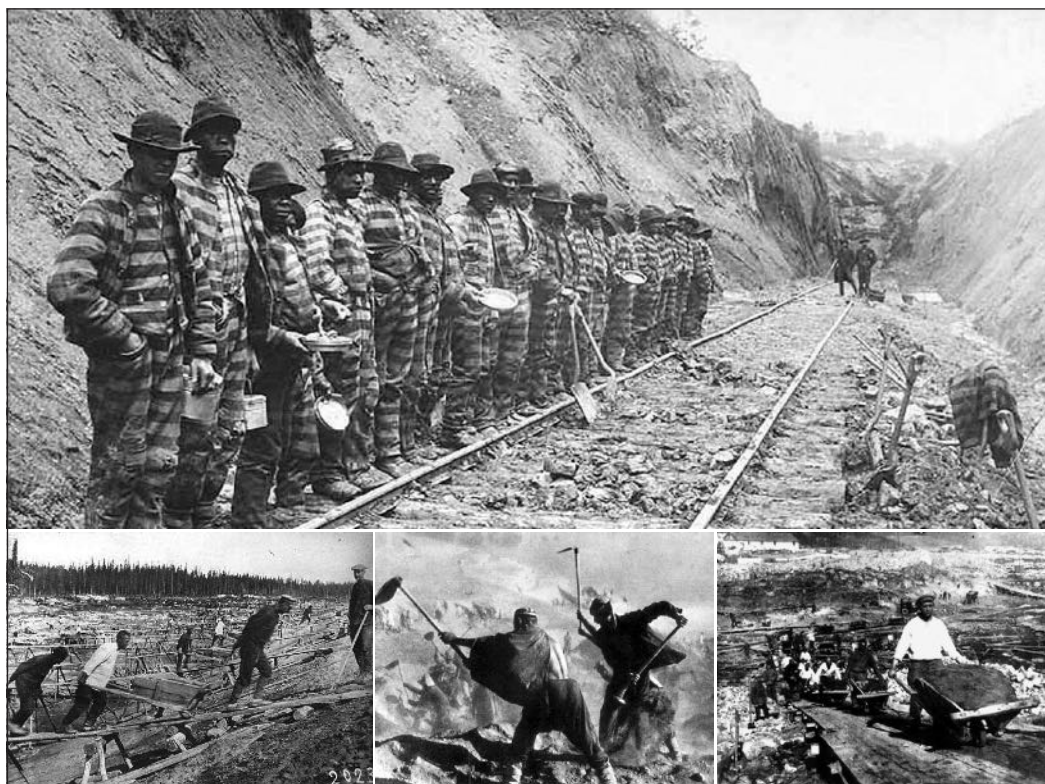
²⁰⁶ Див.: Бауман, З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман. – М., 2004. – С. 155.

²⁰⁷ Див.: Shea, E. A Comparative Study of Prison Labour in France, Germany and England [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cesdip.org. – Р. 12.

факторів, обумовлених природою в'язничного середовища, справляє неабиякий вплив на виробничу діяльність²⁰⁸.

Крім того, сьогодні працю ув'язнених варто розглядати крізь призму глобалізації. У недалекому минулому ідея виправлення ув'язнених зводилася на практиці до того, щоб примусити їх працювати. Але то були часи трудової етики. «Сучасна в'язниця – це не фабрика дисципліни та праці. Це – «фабрика ізоляції, де створюються люди, які звикли до стану ізоляції... Капітал, який раніше був готовий задіяти трудові ресурси у дедалі більш зростаючих обсягах, сьогодні дуже нервує, коли чує про зниження безробіття; через своїх біржових «уповноважених» він заохочує компанії, які скорочують робочі місця. У таких умовах ув'язнення – вже не школа праці й не вимушений метод збільшення кількості зайнятих на виробництві, коли звичайний «добровільний» метод не спрацьовує... У сучасному світі це альтернатива зайнятості, спосіб позбавитися або нейтралізувати значну частину населення, яка нікому не потрібна в ролі виробників... Сьогодні на порядку денному стоїть питання про викорінення звички до постійної, рівномірної і регулярної праці»²⁰⁹.

Отже, праця засуджених – це дуже актуальне питання. Не можна недооцінювати значення праці засуджених, але потрібно знаходити «золоту середину» між ресоціалізацією та забезпеченням пенітенціарної установи прибутками.

²⁰⁸ Див.: Ягунов, Д. Пенітенціарні установи у світлі концепції тотальних інституцій / Д. Ягунов // Інтелігенція і влада. – О., 2005. – Вип. 4. – С. 128-137.

²⁰⁹ Бауман, З. Вказ. твір. – С. 153-159.

РОЗДІЛ 16

В'ЯЗНИЧНА ПРИВАТИЗАЦІЯ: ЧИ МОЖНА ПРОДАВАТИ ПОКАРАННЯ

Приватизація в'язниць: до історії питання

У цьому розділі ми хотіли б висвітлити деякі аспекти зарубіжного досвіду управління пенітенціарними системами, який майже невідомий в Україні. Йдеться про приватизацію пенітенціарної системи. Багато вчених обговорюють ці питання приватизації, пропонуючи свої «за» і «проти»²¹⁰.

Взагалі приватизація в'язничної системи або окремих її елементів не може вважатися новим явищем в історії в'язниці. Навіть бентамівський *паноптикон* був проектом *приватної* в'язниці, і однією з підстав для відмови у фінансуванні його будівництва англійською короною були побоювання щодо можливої занадто активної експлуатації в'язничної праці приватними підприємцями²¹¹.

У Сполучених Штатах Америки, наприклад, використання праці ув'язнених відбувалося постійно в різних формах. Проте кінець минулого століття надав можливість говорити про якісно нові форми організації в'язничної праці – про в'язничну індустрію.

Цей процес розпочався у 1970-х роках. У книзі Дж. Мітфорд «В'язничний бізнес», опублікованої в перекладі російською мовою 1978 року, зазначено, що в'язнична індустрія існує «майже у всіх в'язницях та поступово витісняє стару форму праці ув'язнених за контрактами»²¹².

До того часу у США діяла згадана вище модель в'язничної праці за *контрактом*. Сутність її полягала в тому, що адміністрація надавала засуджених у користування різним підприємцям. Упродовж деякого часу в'язниці мали прибуток від цього. Так, відома Обернська в'язниця з 1828 року по 1833 рік завдяки праці ув'язнених отримала прибуток у розмірі 25 тис. доларів, що на той час становило значну суму.

Наприкінці XIX століття контрактна система піддавалася нападам з боку різних акторів, серед яких можна виділити таких:

- деякі в'язничні адміністратори;
- гуманісти, які вважали (і, на нашу думку, обґрунтовано вважали), що праця ув'язнених не може бути орієнтована на одержання прибутку;
- конкуренти тих фірм, які використовували працю ув'язнених.

Критика контрактної системи була закріплена в Декларації принципів Американської асоціації в'язничних службовців (1870), де було зазначено: «Не зважаючи на те, що виробнича праця у в'язницях у будь-якому виді є важливою та корисною, ми розглядаємо контрактну систему праці ув'язнених шкідливою для дисципліни, фінансів та завдань виправлення... Вона має бути ліквідована, і чим скоріше, тим краще»²¹³.

²¹⁰ Див.: Ягунов, Д. В. Пенітенціарна система України / Д. В. Ягунов. – О., 2009. – С. 210.

²¹¹ Див.: Ягунов, Д. Пенітенціарні ідеали та пенітенціарна архітектура в механізмах соціального управління / Д. Ягунов // Актуальні проблеми державного управління. – О., 2005. – № 4 (24). – С. 91-97.

²¹² Див.: Мітфорд, Дж. Вказ. твір. – С. 229.

²¹³ Там само. – С. 229.

Проте така іділія тривала відносно недовго. Окремі приклади надання в'язничній праці статусу індустрії існували у США ще в 1930-х роках.

Сучасні реалії в'язничної приватизації

Сьогодні кількість засуджених у приватних пенітенціарних установах у США, Великій Британії, Австралії і Франції невідомо зростає. Причини поширення цього явища безпосередньо пов'язані з глобалізацією.

У Данії служба пробації зазнала суттєвого впливу приватизації²¹⁴.

У Канаді виправні громадські центри (CCCs) управляються федеральним урядом, у той час коли також існують громадські резидентські центри (CRCs), які управляються приватними агенціями відповідно до контрактів, підписаних з федеральним урядом. Частина канадських пенітенціарних установ управляється приватними, неприбутковими громадськими організаціями (наприклад, Товариство Джона Говарда, Товариство Єлизавети)²¹⁵.

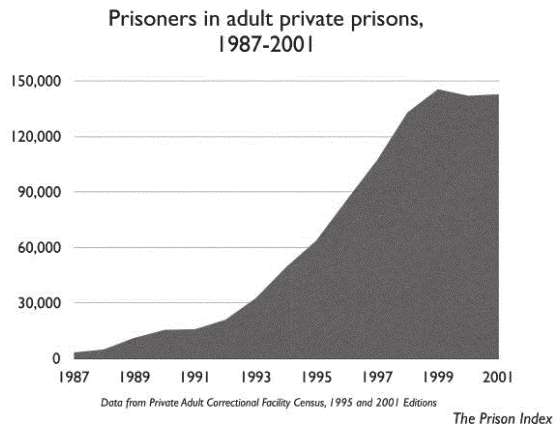
У Нідерландах Служба з питань контролю за умовно засудженими була створена ще 1823 року. Хоч ця Служба повністю фінансується з державного бюджету, вона по суті є приватною організацією²¹⁶.

У Південній Африці наприкінці 1990-х років влада серйозно замислилася про створення приватних в'язниць на базі кинутих золотих рудників²¹⁷.

У Франції в'язниці почали приватизовуватися з кінця 1980-х років.

В Англії та Уельсі нова історія в'язничної приватизації розпочалася з 1970 року, коли уряд підписав контракт з фірмою *Securitor Ltd*²¹⁸ щодо управління центрами для неlegalних мігрантів, збудованими на базі чотирьох аеропортів. 1988 року половина осіб зазначеної категорії утримувалася в приватних центрах, що, за свідченням деяких учених, знаменувало «перший надлом державної монополії на право ув'язнювати»²¹⁹.

Ще 1991 року Секретар внутрішніх справ отримав повноваження укладати контракти на управління в'язницями в Англії та Уельсі відповідно до Закону «Про кримінальну юстицію». Це також

²¹⁴ Див.: Blair, C. Prison and Probation. Review of the Criminal Justice System of the Northern Ireland / C. Blair // Research Report. – March 2000. – № 6. – P. 25.

²¹⁵ Див.: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – P. 362, 437, 592.

²¹⁶ Див.: Бойцова, Л. Пенитенциарная система Нидерландов / Л. Бойцова // Бюл. Мин-ва юстиции РФ. – 2002. – № 4. – С. 118.

²¹⁷ Див.: Смит Дир ван Зил. Жесткое правосудие: новый стиль Южной Африки / Смит Дир ван Зил // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 188.

²¹⁸ Див.: Офіційний веб-сайт корпорації. – Режим доступу: www.g4s.com

²¹⁹ Cavadino, M., Dignan, J. Вказ. твір. – P. 230.

стосується послуг щодо супроводження та охорони ув'язнених. Судова служба супроводження та охорони ув'язнених зазнає дедалі суттєвішого впливу приватизації у всій країні. Поясненням цієї тенденції є мета звільнити поліцію та пенітенціарні установи від цих обов'язків, щоб вони фокусували більшу увагу на виконанні своїх головних завдань. Усі приватні в'язниці залишаються частиною державної в'язничної системи.

Існують окремі пропозиції щодо впровадження західного досвіду приватизації в пост-радянську пенітенціарну практику. Тому ми вважаємо за необхідне висловити декілька слів щодо можливостей його використання в Україні.

Чи можна продавати «право карати»?

Питання приватизації в'язниці може бути філософським, політичним або юридичним. Противники цього процесу вказують на неконституційність, незаконність і аморальність приватної в'язниці: *«Держава не повинна втрачати своєї монополії на використання ув'язнення і контролю за девіантною поведінкою»*²²⁰.

Але, як зазначає Ч. Логан, не існує обмежень щодо того, які функції держави можуть бути делеговані приватним (недержавним) особам. Питання полягає в тому, в якому обсязі певна функція може бути делегована²²¹. Ув'язнення – це діяльність для суспільства, але не для індивідуальних осіб, тому має характеристики публічної продукції. Як і продукція інших видів, ув'язнення може оцінюватися в категоріях вимог, постачання, якості та ціни. Якщо продукцію пропонує монополіст, то дуже часто якість є невисокою, ціни – високими, умови постачання не відповідають вимогам²²².

Крім того, ціна створення нової в'язниці та її функціонування коштує набагато більше, ніж можуть уявити спеціалісти у сфері в'язничної діяльності²²³. Тому головною причиною приватизації в'язниці є *зменшення ціни пенітенціарних послуг з одночасним підвищенням їх якості*²²⁴.

Поняття «приватна в'язниця» не означає, що певна фізична чи юридична особа отримує право власності на в'язничне приміщення, куди держава направляє ув'язнених. Цей термін передбачає, що недержавна компанія укладає контракт з в'язничним відомством. Відповідно до умов контракту, компанії делегуються всі або частина функцій з в'язничного управління. Але жодна в'язниця не є повністю приватною і незалежною від урядового контролю.

Чи можливе взагалі управління в'язницею не державою, а приватною особою? Як делегування *влади карати* приватним особам у повному обсязі чи частково буде розцінюватися ув'язненими та суспільством? Чи може мотив отримання прибутку бути сумісним з офіційно проголошеними цілями покарання? Чи можливе вжиття приватними особами заходів класифікації і дисципліни? Чи приведе приватизація в'язниці до зменшення ціни ув'язнення? Чи може бути забезпечена належна безпека у приватних в'язницях? Ці та багато інших аспектів потребують детального вивчення при відповіді на питання, чи може бути приватизована в'язниця.

²²⁰ Messner, C. Germany: the Penal System between Past and Future / C. Messner, V. Ruggiero // Western European Penal Systems: A Critical Anatomy / eds. V. Ruggiero, M. Ryan and J. Sim. – SAGE, 1995. – P. 133.

²²¹ Див.: Logan, C. Private Prisons: Cons and Pros / C. Logan. – New-York – Oxford, 1990. – P. 59.

²²² Див.: Там само. – P. 7.

²²³ Див.: Там само. – P. 9.

²²⁴ Див.: Там само. – P. 3.

В'язниця як символ держави

Першою причиною негативного ставлення до приватної в'язниці є *символізм*. В'язниця – це *символ* державної влади в очах багатьох громадян, це – інструмент державного примусу. Багато вчених підкреслюють роль не стільки в'язниці, скільки *символу* в'язниці, де держава є монополістом у реалізації влади карати. Чи буде система справедливою, якщо в'язень буде читати на уніформі персоналу в'язниці «*Виправна компанія*» замість «*Федеральне бюро виправних установ*»²²⁵.

З приводу цього зауваження Ч. Логан обґрунтовано відзначає, що ув'язнених більше хвилюють практичні питання, ніж філософські. Вони більше звертають увагу на те, наскільки чесно і справедливо персонал в'язниці поводить з ними, а не на особливості знаків на їхній уніформі²²⁶.

«Прибутки» проти «ресоціалізації»

Приватна в'язниця може бути звинувачена в тому, що мотив отримання прибутку суперечить офіційно проголошеним цілям покарання, а головне – професійному та гуманному поводженню з ув'язненими²²⁷. Безумовно, це – *небезпечний бізнес*²²⁸. Але наявність мотиву отримання прибутку не завжди означає, що тільки приватна структура може використовувати працю засуджених задля задоволення своїх корпоративних інтересів. Можна навести багато інших прикладів, коли державна в'язниця перетворювалася на власника рабів-засуджених, прикриваючись офіційними цілями їх виправлення.

Йдеться про те, що держава може знайти «дешевший» шлях для витрачання грошей, які виділені на в'язничну систему, звертаючись до певної приватної структури. Приватизація в'язниці може мати різні форми. Приватні інституції можуть надавати різні послуги в'язниці,

²²⁵ Див.: Там само. – Р. 55-56.

²²⁶ Див.: Там само. – Р. 56.

²²⁷ Див.: Carney, L. Corrections: Treatment and Philosophy / L. Carney. – New Jersey, 1980. – Р. 17.

²²⁸ Див.: Mason, T. For Profit Jails: A Risky Business / T. Mason // Privatizing Correctional Institutions / eds. G. Bowman, S. Hakim and P. Seidenstat. – New Brunswick – London, 1994. – Р. 163.

забезпечувати роботою засуджених (за їхньою згодою). Приватні менеджери можуть бути запрошені для управління в'язницею.

У США провідне в цій сфері місце посідає Американська виправна корпорація (ССА).

Що стосується Великої Британії, то три приватні в'язниці функціонують в Англії і одна в Шотландії: *Wolds* (відкрита 1992 р.), *Blakenhurst* (1993), *Doncaster* (1994), *Buckley Hall* (1994)²²⁹.

Уельс та Північна Ірландія приватних в'язниць не мають, але ведуться дискусії щодо приватизації в'язниць у цих регіонах.

Процес приватизації в'язниць в Англії був підтриманий ССА, про яку згадувалось вище, шляхом допомоги в питаннях фінансування (наприклад, *Wold Remand Prison*)²³⁰.

Існує думка, що приватні в'язниці приділяють менше уваги дотриманню прав ув'язнених та стандартам їхнього життя²³¹. Але якщо відомча в'язниця є об'єктом контролю лише державних органів, то в'язниця приватна – об'єктом контролю як приватної компанії, так і об'єктом інспектування держави.

Ми навели ці факти з метою проаналізувати зарубіжний досвід управління пенітенціарною системою за участі приватного сектора. Як було зазначено, західні вчені по-різному ставляться до ідеї приватизації. Але ми не відхиляємося від проблеми ресоціалізації засуджених і ставимо за мету дослідити, як співвідносяться ці поняття.

Існує базова філософська та етична проблема: чи може «індустрія болю» бути проданою? Гадаємо, що ні. Пенітенціарна активність повинна базуватися не на отриманні прибутку, який є суперечністю «реабілітаційного ідеалу». Ресоціалізація є правом засуджених і, як результат, обов'язком держави. Якщо приватні в'язниці не приділяють достатньо уваги ресоціалізації, це означає, що держава не виконує своїх обов'язків.

Ресоціалізація залежить, перш за все, від ставлення до неї засуджених. Ув'язнений у приватній в'язниці може думати: «Чому хтось заробляє гроші тільки на тому, що я маю бути «добрим хлопцем». Ресоціалізаційні зусилля можуть зустріти опір саме на цьому підґрунті. Ув'язнений у державній в'язниці може піти назустріч цим зусиллям або не сприйняти їх, але він ніколи не буде відчувати себе бездушною машиною для створення грошей. Більш того, ресоціалізація швидше зустріне опір, якщо він буде відчувати себе саме так.

Приватна в'язниця не є власне в'язницею. Це – бізнес, а інтереси бізнесу і в'язниці діаметрально протилежні. І ресоціалізація є не змаганням: «Класична модель вільного ринку не працює у сфері приватизації в'язниць»²³².

В'язничні корпорації значно більше зацікавлені в максимізації прибутків, ніж у соціальному забезпеченні як ув'язнених, так і персоналу²³³. Не можна дивуватися, що філософія в'язничних корпорацій не базується на ресоціалізації. Так, головним обов'язком персоналу найбільшої у світі в'язничної корпорації ССА є «створення прибутку для наших акціонерів»²³⁴. Ця філософія базується на чесності, але ця чесність знов-таки тільки для «наших акціонерів», але не для ув'язнених²³⁵. Етика приватних в'язниць базується на бізнес-репутації, але в жодному разі не на ресоціалізації ув'язнених.

²²⁹ Див.: *Justice and the Law*. – London, 1995. – P. 27.

²³⁰ Див.: Sparks, R. *Prisons, Punishment and Penalty* / R. Sparks // *Controlling Crime* / eds. E. McLaughlin and J. Muncie. – SAGE, 2002. – P. 239.

²³¹ Див.: Logan, C. Вказ. твір. – P. 11.

²³² Cavadino, M., Dignan, J. Вказ. твір. – P. 245.

²³³ Див.: Ягунов, Д. Приватизація в'язничної системи: англо-американський досвід / Д. Ягунов // Актуальні проблеми політики. – О., 2004. – № 19. – С. 355-360.

²³⁴ CCA Code of Ethics and Business Conduct for Directors and Employees (2003) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.correctionscorp.com

²³⁵ Див.: Ягунов, Д. Приватизація в'язничної системи: англо-американський досвід. – С. 355-360.

Варто поставити запитання: чому приватні в'язниці отримали таке поширення у світовій пенітенціарній практиці? Тбо вони вважаються дешевшим варіантом, якщо порівняти з державними в'язницями. Багато прихильників приватизації наводять приклади їх меншої вартості. Але ніхто поки ще не дав об'єктивну і точну відповідь на запитання, чи є вони справді дешевші²³⁶.

Деякі висновки

Перспектива впровадження досвіду в'язничної приватизації у вітчизняну практику є дуже неясною, якщо не сказати більшого. Треба окреслити обставину, яка посідає перше місце в ряді причин, чому сьогодні в Україні в'язниця не може бути приватною. Можливо порівняти лише матеріальні ресурси, які виділяються західними і пострадянськими країнами на підтримання функціонування в'язничної системи на належному рівні. Вітчизняний приватний сектор навіть не допускає думки про те, що в'язницю можна використовувати як джерело прибутку, коли кожен репортаж про в'язницю включає інформацію про тотальне переповнення в'язниць, про масові самогубства ув'язнених, про те, що керівництво в'язничного відомства не знає, як нагодувати засуджених, про те, що в'язниця – це джерело туберкульозу.

Але, з іншого боку, вітчизняна недержавна організація має відповідати багатьом вимогам, серед яких головними є певний юридичний статус та «ім'я», яке було «зароблено» в конкурентній боротьбі. Ні для першого, ані для другого сьогодні не існує жодних політичних, правових, економічних та соціальних умов²³⁷.

На перший погляд, поняття «приватизація пенітенціарних установ» звучить сьогодні досить фантастично в Україні. Але фантастика швидко зникає: зарубіжні виправні та охоронні компанії вже з початку 1990-х років розглядають пенітенціарну систему України як поле для своєї діяльності. У рекомендаціях Комісії ЄС та Ради Європи в галузі реформи правової системи, місцевого самоврядування та правоохоронної системи України зазначено, що «приватні фірми, які займаються питаннями охорони, виявляють зацікавленість до пенітенціарних установ східноєвропейських країн і пропонують широкий вибір охоронних пристроїв та обладнання для контролю. Для запобігання коштовним помилкам... слід поцікавитися в Раді Європи до укладання комерційних контрактів, чи інші держави-члени вже користувалися тим чи іншим типом обладнання або послуг, які пропонуються»²³⁸.

Відверто кажучи, ніхто ніколи не зазначав, що вся в'язнична система може бути приватизована. Йдеться не про всю систему, а про певні її фрагменти. Сама в'язнична система може виступати головним опонентом ідеї приватизації в'язниці. Приватизація кожного елемента або сектора в'язничної діяльності потребує детального зовнішнього аудиту, який буде висвітлювати всі проблеми консервативної системи. Це особливо актуальне в ситуації, коли інформація щодо фінансової та іншої діяльності вітчизняної в'язниці є недоступною для зовнішніх зацікавлених груп та дослідників²³⁹.

²³⁶ Див.: Matthews, R. Privatization in Perspective / R. Matthews // Privatizing Criminal Justice / ed. R. Matthews. – SAGE, 1989. – P. 5; United Nations. Administration of Justice, Rule of Law and Democracy. Economic and Social Council (12 Aug. 2003. Commission on Human Rights. Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights. 54th session. Report of the sessional working group on the administration of justice. Chairperson-Rapporteur: Ms. Iulia-Antoanella Motoc) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.un.org

²³⁷ Див.: Ягунов, Д. Приватизація в'язничної системи: англо-американський досвід. – С. 355-360.

²³⁸ Оцінка в'язничної системи України. Спільна програма Європейської Комісії і Ради Європи в галузі реформи правової системи, місцевого самоврядування та правоохоронної системи України [Електронний ресурс]. – Рада Європи: Правовий директорат, червень – серпень 1996 року, п. 11.3. – Режим доступу: www.coe.int

²³⁹ Див.: Ягунов, Д. Приватизація в'язничної системи: англо-американський досвід. – С. 355-360.

Розділ 17

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ПЕНАЛЬНУ ПОЛІТИКУ СУЧАСНИХ КРАЇН

Глобалізація та її вплив на сучасну в'язницю

Сучасний глобальний пенальний ландшафт зумовлює необхідність аналізу багатьох моментів. Краще сказати, що ці моменти не можна не згадати у книзі про проблеми пенітенціарної системи будь-якої сучасної держави.

Можна ще довго «шліфувати» законодавство, сперечатися про відповідність засад функціонування української пенітенціарної системи «європейським стандартам», дискутувати про модель майбутньої національної служби пробачії, але нам здається, що цей шлях дедалі більше втрачає під собою реальне підґрунтя.

Сьогодні можна впевнено сказати, що в'язниця як соціальний інститут та публічна агенція не може стояти осторонь глобалізаційних процесів. Можна сказати більше: національна держава у класичному її розумінні є одним із найбільш «постраждалих» від глобалізації.

Розглядаючи проблему глобалізаційних впливів, варто розпочати з термінології та поставити запитання: що ховається за терміном «глобалізація»?

Існує багато визначень цього терміна, який сьогодні отримав занадто емоційне «зabarвлення». Глобалізація розглядається як ключ, здатний відкрити двері до будь-яких існуючих та майбутніх таємниць. Звичайно, ми не можемо розкрити всі її прояви, тому увага фокусується на завданнях нашого дослідження. За основу береться ідея, що глобалізація – це етап розвитку людства, коли відбуваються зміни всіх параметрів суспільного життя. В основі цих змін лежить панування світового ринку та зміна природи держави, обумовлена трансформацією сутності її суверенітету.

Ще раз хотілося б наголосити, що глобалізація має за мету послаблення національної держави. Глобалізація спрямована на усунення національно-державних обмежень у діяльності транснаціональних корпорацій; вона має за мету послаблення національно-державної політики²⁴⁰.

Стратегічний потенціал глобалізації, підкреслює У. Бек, народжується із вторгнення в матеріальні життєво важливі артерії сучасних національних держав, вторгнення, яке відбувається без революцій, без внесення змін до законодавства і тим більше конституції, а лише в процесі нормального функціонування, так би мовити, у *business as usual*, звичайно ділової активності²⁴¹.

Вплив глобалізаційних процесів позначається на всіх сферах суспільного життя. При цьому глобалізація приводить до «серйозної трансформації системних характеристик державного управління»²⁴².

²⁴⁰ Див.: Бауман, З. Вказ. твір. – С. 12; Fenwick, C. Globalisation and Human Rights: a Case Study of Prisoners' Labour. Paper delivered at the Annual Conference of the Australian and New Zealand Society of International Law [Електронний ресурс] / С. Fenwick. – Canberra, 19.06.2004. – Р. 1. – Режим доступу: www.law.usyd.edu.au

²⁴¹ Див.: Бек, У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек. – М., 2001. – С. 13.

²⁴² Радзієвський, І. Трансформація системних характеристик державного управління в умовах глобалізації: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / І. Радзієвський; НАДУ при Президентіві України. – К., 2007.

Взагалі, глобалізація – це тотальна криза державного управління. Змінюються не лише його цілі, організаційна і функціональна структури, співвідношення прямих та зворотних зв'язків між системними компонентами, форми і методи управлінської діяльності, межа, що окреслює цілісність та відносну відокремленість системи від зовнішнього середовища, а й уся сучасна система координат існування державного управління²⁴³.

У результаті держава не тільки втрачає свої позиції на міжнародній арені, але й перестає бути повновладним хазяїном на власній території. З'являються думки, що «суверенітет стає анахронічним поняттям»²⁴⁴, що суверенітет сьогодні варто розуміти як владу, «розчленовану між низкою національних, регіональних та інтернаціональних акторів, яка через цю іманентну множинність є обмеженою та скованою»²⁴⁵.

Зазначені вище тенденції не можуть не впливати на пенітенціарні політики та практики національних держав. В епоху глобалізації відбувається переосмислення принципів соціального контролю, де в'язниця традиційно посідає одне з основних місць. Відтак відбувається і зміна філософсько-правових засад функціонування в'язниці та сутності покарання²⁴⁶.

Сутність покарання та характер виробничих відносин

Варто нагадати один вельми важливий момент. Ще 1939 року німецькі вчені Руше і Кіркхеймер у своїй праці *«Покарання та соціальна структура»*, яка і до цього часу посідає почесне місце серед класичних пенологічних творів, наголосили на тому, що сутність покарання, його мета та система покарань у цілому безпосередньо залежать від характеру виробничих відносин, які властиві тій чи іншій системі.

Так, рабство як вид покарання є неможливим за межами економіки, що базується на рабстві: як тільки відбувається перехід до феодалізму, рабська праця зникає. Грошові штрафи неможливі поза межами монетарної економіки, тому, враховуючи, що такі штрафи не можна було застосовувати до більшості населення в період феодалізму, основу системи покарань складали капітальні та тілесні покарання. Так само в'язнична праця є фактично неможливою поза межами класичного капіталізму²⁴⁷.

У теорії Руше та Кіркхеймера є низка дискусійних моментів, проте сама їхня концепція заслуговує на велику увагу з огляду на їхній раціоналізм. Найбільш відомим прикладом, який можна використати у цьому контексті, є зникнення покарання у вигляді заслання на галери для виконання роботи галерних веслярів. Як тільки парусний флот витіснив галерний, не говорячи вже про пароплавний, це покарання абсолютно стали непридатним з позиції раціональності. Тому вони наголошували на необхідності аналізу будь-якої пенальної системи крізь призму фінансової зацікавленості в'язничних адміністраторів у вжитті тих чи інших кримінально-правових заходів.

Промислова революція та розвиток науки у XIX столітті внесли зміни у філософію, засади правління, економіку та культуру, що не могло не вплинути на кримінальну юстицію. Варто нагадати, що елементи сучасної системи кримінальної юстиції з'явилися саме в середині XIX століття.

²⁴³ Див.: Там само.

²⁴⁴ Сорос, Дж. Вказ. твір. – С. 154.

²⁴⁵ Бек, У. Вказ. твір. – С. 73.

²⁴⁶ Див.: Ягунов, Д. Глобалізація пробації або глобалізація соціального контролю? Перспективи розвитку концепції пробації у XXI ст. / Д. Ягунов // Актуальні проблеми політики. – О., 2008. – Вип. 34. – С. 115-121.

²⁴⁷ Див.: Rusche, G. Punishment and Social Structure / G. Rusche, J. Kirchheimer. – 1939. – P. 6.

Так, наприклад, сучасна поліція з'явилася в Англії лише 1829 року, а в США – у період 1836 – 1850 років.

Концепція пробації почала запроваджуватися в 1840-х роках.

Інститут умовно-дострокового звільнення увійшов до практики системи кримінальної юстиції лише у 1840 – 1870-х роках.

Руше та Кіркхеймер підкреслили важливу деталь: ув'язнення як *вид покарання* із власними для покарання функціями (!) отримало таке широке розповсюдження вже *після* того, як зацікавленість у результатах праці ув'язнених зникла внаслідок науково-технічного прогресу²⁴⁸. У цьому контексті варто також знову пригадати М. Фуко щодо подвійної економічної помилки в'язничної праці. Враховуючи, що період з 1939 року характеризується розвитком наукових технологій, ступінь бурхливості якого неможливо описати одним абзацом, варто замислитися над тим, що становить собою в'язнична праця як складова позбавлення волі з огляду на свій традиційний реабілітаційний потенціал.

Щодо епохи глобалізації, то, на думку вчених, сучасна форма капіталізму «скасовує працю як таку, внаслідок чого безробіття вже не є периферійним явищем. Воно зачіпає потенційно всіх і демократію як форму життя взагалі»²⁴⁹. Зазначене вище надає додаткові підстави замислитися про в'язничну працю, забезпечення працею засуджених та їх управління завдяки праці.

Злочинність – це побічний продукт цивілізації²⁵⁰. Відтак і система реагування на злочинність не може стояти осторонь глибоких соціально-економічних трансформацій. З урахуванням викладеного вище варто підкреслити: *покарання та система покарань періоду Модерну якісно відрізняються від покарання та їх системи періоду Постмодерну*.

Тиск, що спричиняється глобалізацією на в'язницю, призводить до того, що світова практика виконання покарань дедалі частіше звертає увагу на те, що злочинців треба не ресоціалізовувати, а «закрити та викинути ключ від дверей в'язниці». Систематичне переповнення в'язниць, зростання в'язничної популяції у всьому світі, майже тотальна в'язнична приватизація, «новий менеджеріалізм», послаблення соціальної складової при виконанні покарань – все це стає порогами, на яких, як це здається, остаточно розбивається «реабілітаційний ідеал».

У процесі глобалізації можна спостерігати поступову втрату державою провідної ролі в управлінні суспільним життям. На зміну вертикальним ієрархіям приходить мережева організація, що становить собою відносно сталу та впорядковану сукупність рівноправних інтегрованих державних та недержавних утворень, у якій державні інституції розглядаються в ситуації тісної взаємозалежності, координації інтересів і обміну ресурсами з автономними громадськими та приватними акторами з метою спільного вирішення суспільно значущих проблем²⁵¹.

У сфері функціонування в'язничної системи це виявляється в її повній або частковій приватизації. При цьому не можна не підкреслити, що сучасні держави віддають свої в'язниці транснаціональним корпораціям або іншим приватним акторам внаслідок нездатності оперативно реагувати на виклики глобалізаційних процесів, що найчастіше обумовлено недостатнім фінансуванням та переповненням пенітенціарних установ. При цьому держава змушена поступитися суттєвою, а головне – *принциповою* часткою своїх повноважень на

²⁴⁸ Див.: Там само. – Р. 102.

²⁴⁹ Бек, У. Вказ. твір. – С. 109.

²⁵⁰ Див.: Фокс, В. Введение в криминологию / В. Фокс. – М., 1985. – С. 19.

²⁵¹ Див.: Радзієвський, І. Вказ. твір. – 20 с.

користь транснаціональних корпорацій. Як наслідок, в'язнична приватизація залишає ще менше місця для можливості реалізації «реабілітаційного ідеалу» в діяльності сучасних в'язниць.

Окремо варто сказати про альтернативні позбавленню волі покарання.

Нове століття ще раз підкреслило невдачу в'язниці, але підкреслило по-новому. Не вирішивши соціальну та політичну проблему в'язниці, уряди всіх країн сьогодні фокусують увагу на начебто чудодійних можливостях альтернативних санкцій та створюють міф навколо служби пробації, але все одно кількість ув'язнених швидко зростає у всьому світі. З позиції сьогодення можна впевнено сказати: *альтернативні санкції не «впоралися» із збільшенням кількості ув'язнених*²⁵².

Більше того, деякі дослідники зазначають, що альтернативні санкції стали одним із головних факторів експансії в'язниці: «Ми можемо в майбутньому очікувати подальше зростання в'язничної популяції»²⁵³. Американський дослідник Ч. Лінденер підкреслює, що «переповнення служб пробації існує на фоні переповнення в'язниць»²⁵⁴.

Відоме висловлення Секретаря внутрішніх справ Англії та Уельсу Майкла Говарда «*в'язниці працюють, і я не бачу сенсу від них відмовлятися*» і сьогодні розглядається як найважливіший принцип реалізації каральної політики у західних країнах. Парадоксально, але, мабуть, не випадково буклет Міністерства юстиції Англії та Уельсу про переваги альтернативних покарань розпочинається словами «*В'язниці працюють...*»²⁵⁵. У цьому виданні підкреслюється, що «альтернативні санкції є *жорсткими, ефективними та результативними*». Також пояснюється, що «альтернативні санкції можуть включати інтенсивне покарання та суворі обмеження в поєднанні з реабілітацією та репарацією з боку правопорушника на користь громади або потерпілого». Як видно, гасло «гуманізації кримінального законодавства» перебуває на значній дистанції від цих ідей.

Варто погодитися із З. Бауманом, що не можна пояснювати це зростання політикою тієї чи іншої держави або ідеологією і практикою тієї чи іншої партії (хоч було б невірним заперечувати вплив політики на прискорення або уповільнення зростання в цій сфері). Причини зростання кількості ув'язнених мають виключно глобальний характер (як в територіальному, так і в культурному аспектах). Можна зробити припущення, що причини цього зростання пов'язані з широким спектром перетворень, які називаються «глобалізація».

Ширше використання ув'язнення вказує на те, що певні соціальні групи розглядаються як загроза, а тому підлягають виключенню зі сфери соціальних відносин шляхом їх ув'язнення з метою нейтралізації загрози, що начебто надходить від них, та заспокоєння громадськості. Особливу роль у цьому відіграють і засоби масової інформації, створюючи додаткове підґрунтя для моральної паніки та страху перед злочинністю. Сучасне суспільство прагне вважати злочинними дедалі більше й більше дій і все ширше й ширше застосовувати ув'язнення для своєї примарливої безпеки.

²⁵² Див.: Ягунов, Д. Альтернативні санкції в сучасному пенальному ландшафті / Д. Ягунов // Актуальні проблеми політики. – О., 2007. – Вип. 30.

²⁵³ From Community Sanctions to Restorative Justice: the Belgian Example [Електронний ресурс] / T. Peters [et al.]. – Catholic University of Leuven, 2002. – Режим доступу: www.unafei.or.jp

²⁵⁴ Lindener, C. Probation's First 100 Years: Growth with Failure / C. Lindener // Criminal Justice. – 96/97 Annual edition. – P. 185.

²⁵⁵ Див.: Community Sentencing – Reducing Reoffending, Changing Lives. Cutting crime in our communities [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.justice.gov.uk/docs/community-sentencing.pdf

Концепція «розставлення тенет». Карцерне суспільство

На увагу заслуговує ще один аспект, який використовувть західні вчені для того, щоб пояснити, чому альтернативні санкції не можуть суттєво вплинути на кількісні показники в'язничного населення²⁵⁶.

Йдеться про концепцію «розставлення тенет» (*Net-Widening*), яку подав американський соціолог Стенлі Коен 1979 року у статті «Пунітивне місто: думки щодо дисперсії соціального контролю»²⁵⁷ та пізніше, 1985 року у книзі «Погляди на соціальний контроль: злочин, покарання та класифікація»²⁵⁸.

Варто наголосити, що інші автори також вказують на «розширення меж контролю» або «диверсифікацію дисципліни»²⁵⁹. Як слушно зазначає Дж. Мітфорд, «діяльність кримінальної юстиції розглядається як система *просіювання суспільства*»²⁶⁰. Канадські вчені Дж. Чан та Р. Еріксон, аналізуючи зростання кількості клієнтів служби пробачії, вказують на те, що ці особи «не залишають систему [соціального контролю], а, навпаки, залучаються до неї та [постійно] перебувають у ній»²⁶¹.

Сутність концепції Коена полягає в тому, що сучасна держава, замість того, щоб надавати *реальні*, соціально орієнтовані альтернативи ув'язненню та взагалі упереджувати попадання злочинців на лаву підсудних, робить все можливе для того, щоб поширити свій контроль на максимально велику кількість суб'єктів соціальних відносин. Взагалі, сучасну пенітенціарну систему варто розглядати як частину звичайного дисциплінарного проекту, але вже в більш «амбітному», глобальному вимірі.

Якщо раніше в'язниці служили інструментом для ізоляції людей у спеціалізованих інституціях, то для забезпечення глобального соціального контролю цього замало. Треба контролювати людей і в умовах начебто суспільства, що відбувається за допомогою надання службам пробачії (або аналогічним структурам) функцій в'язниць.

С. Коен таким чином зображував процес дисперсії контролю:

1) «*Розставлення тенет*». За допомогою альтернативних покарань держава намагається контролювати тих осіб, які раніше не перебували у «групі ризику».

2) «*Звуження чарунок*». Відбувається дисперсія контролю не лише за кількісними, але й за якісними критеріями. Не тільки дедалі більше осіб підпадає під дію контрольних механізмів, але відбувається інтенсифікація застосування санкцій за порушення певних умов. Прикладом цього може служити посилення умов пробачійних ордерів, збільшення кількості зобов'язань, що покладаються на пробачіонерів, тощо.

3) «*Змішування*». Як результат зазначених вище тенденцій, відбувається злиття кордонів між «інституційними» та «неінституційними» покараннями. Більше того, відбувається злиття кордонів між тим, що є покаранням та що таким не є, внаслідок чого зовсім незрозуміло, хто саме «заплатився» в тенетах соціального контролю.

4) «*Проникнення*». Внаслідок зазначених вище соціальних трансформацій створюються сприятливі умови для якісного *збагачення* пенітенціарної системи як дисциплінарного проекту. Нові контрольні механізми аж ніяк не підміняють в'язницю як соціальну інституцію, вони роблять непомітним розширення дії інституційного контролю.

²⁵⁶ Наприклад, І. Броунлі, Дж. Дігнен, М. Кавадіно, Т. Кліер, Т. Матієсен, М. Хелміс, Д. Харрі.

²⁵⁷ Cohen, S. (1979) The Punitive City: Notes on the Dispersal of Social Control. *Contemporary Crises*, 3(4): 341-363.

²⁵⁸ Див.: Cohen, S. (1985) *Visions of Social Control: Crime, Punishment and Classification*, Polity Press.

²⁵⁹ Brownlee, I. Вказ. твір. – Р. 32; Cavadino, M., Dignan, J. Вказ. твір. – Р. 159.

²⁶⁰ Митфорд, Дж. Вказ. твір. – С. 75.

²⁶¹ Chan, J., Ericson, R. (1981) *Decarceration and the Economy of Penal Reform*. – Toronto. – (Цит. за: Griffiths, C., Verdun-Jones, S. Вказ. твір. – Р. 438).

Таким чином створюються умови для появи «*карцерного суспільства*»²⁶².

Сьогодні нерідко можна почути, що в умовах глобалізації та інформаційного суспільства індивід втрачає свою персональну автономність. Критики розглядають сучасне суспільство як один великий *паноптикон*, де паноптичними наглядачами у глобальному вимірі є спецслужби, фінансові корпорації тощо²⁶³. Дійсно, якщо поглянути на сучасне західне суспільство, переповнене камерами спостереження, згадати, якого поширення набуло використання покарання у вигляді електронного моніторингу, можна дійти висновку, що вище згадана концепція має всі підстави на існування.

Як слушно зазначає З. Бауман, – і ми не можемо цього не підкреслити, – сучасне життя будується на ієрархії глобального і місцевого, де глобальний вибір пересування – це символ підвищеного соціального статусу та успіху. Можна додати, що дедалі більша соціальна та економічна відстань між «новими багатими» й «новими бідними», боротьба за територіальний простір та намагання максимально обмежити міграцію на фоні формально відкритих кордонів – все це вимагає додаткових, нерідко завуальованих форм заборони на пересування, де ув'язнення виступає як найрадикальніший засіб просторового обмеження, а альтернативні покарання, у свою чергу, покликані сприяти в'язниці у виконанні цієї місії.

Ми неодноразово розглядали проблематику зміни ідеологічного «наповнення» пробації та альтернативних покарань. Так от, якщо із самого початку їх запровадження в західних країнах вони розглядалися як царина концепції ресоціалізації, то початок 1990-х років вказує на необхідність аналізувати їх вже у світлі понять «безпека суспільства» та «соціальний контроль». Дійсно, між поняттями «*виправні заходи у громаді*» (community penalties) та «*альтернативи ув'язненню*» (alternatives to imprisonment) існує велика дистанція²⁶⁴.

Свого часу один із найвідоміших британських кримінологів Л. Радзинович визначив пробацію як «найбільш вагомий внесок Британії в пенологічну теорію та практику, що пустив корені у 20-му столітті». Проте сьогодення, здається, примушує переформулювати цей вислів у відповідність до реалій століття XXI через кардинальну зміну сутності концепції пробації. Сучасне західне суспільство фактично перестало хвилюватися про можливості перетворення злочинців на законослухняних громадян. На порядку денному стоїть інша проблема: яким чином пробація може виконати завдання *захисту суспільства* від рецидивної злочинності? І якщо суспільство надає злочинцю шанс не бути за ґратами, скільки коштуватиме цей шанс для платників податків? Саме останній момент в умовах ринково-орієнтованого карцерного суспільства відіграє роль найважливішого чинника формування пенальної політики²⁶⁵.

Тому, аналізуючи сутність сучасних альтернативних кримінально-правових заходів, варто брати до уваги депрофесіоналізацію пробаційної діяльності, централізацію управління, колапс реабілітаційного ідеалу та інші фактори, які супроводжують розвиток концепції пробації сьогодні, дозволяють ставити питання і про її майбутнє: *перевинахід, модернізація або знищення*. Безумовно, не хотілося б останню категорію попереднього речення використовувати для зображення перспектив пробації у глобальному контексті, але, на жаль, на користь такої альтернативи можна висловити деякі аргументи²⁶⁶.

²⁶² Див.: Cavadino, M., Dignan, J. Вказ. твір. – Р. 158.

²⁶³ Див.: Ягунов, Д. В. Пенітенціарні ідеали та пенітенціарна архітектура в механізмах соціального управління / Д. В. Ягунов // Актуальні проблеми державного управління. – 2005. – № 4(24). – С. 97.

²⁶⁴ Див.: Cavadino, M., Dignan, J. Вказ. твір. – Р. 122.

²⁶⁵ Див.: Ягунов, Д. В. Трансформація системи альтернативних покарань в Англії та Уельсі: можливість запозичення зарубіжного досвіду для України / Д. В. Ягунов // Відновне правосуддя в Україні. – 2007. – № 2(6).

²⁶⁶ Див.: Ягунов, Д. Глобалізація пробації або глобалізація соціального контролю? Перспективи розвитку концепції пробації у XXI ст. – С. 115-121.

Так, в Англії та Уельсі після прийняття 1991 року Закону «Про кримінальну юстицію» система альтернативних санкцій зазнала впливу пунітивної біфуркації, наслідком чого стало посилення каральної спрямованості всієї системи покарань, де альтернативні покарання вже не розглядалися як реабілітаційний інструмент, а лише як «більш ліберальна варіація» ув'язнення²⁶⁷.

В'язниця в умовах глобалізації дедалі більше перетворюється на механізм відбракування небажаних елементів. Це, у свою чергу, впливає на принципи та цілі діяльності системи кримінальної юстиції. Як слушно зазначає Джесіка Мітфорд, у капіталістичному суспільстві є багато людей, які перебувають поза законом. У них немає виходу отримати доступ до благ життя, окрім як вирвати їх у цієї системи. У них, можливо, немає політичної свідомості, проте їхня атака на систему власності, яка мотивована інституціалізованим безробіттям і неповною занятістю в умовах капіталізму, є в певному розумінні цього слова політичною²⁶⁸. Як наслідок, треба бути оптимістом, щоб у цих умовах вірити в успіх реабілітації злочинців – не як «високої» ідеї, а як ідеологічного підґрунтя для практичного функціонування системи кримінальної юстиції. Саме в цьому полягає, на нашу думку, антисоціальна і водночас об'єктивна трансформація сутності концепції альтернативного впливу на злочинців.

Пенітенціарний менеджмент: нові тенденції західної пенальної політики (на прикладі Англії та Уельсу)

У цьому підрозділі ми маємо за мету висвітлити деякі тенденції сучасної пенітенціарної політики західних країн на прикладі Великої Британії. Ці трансформаційні процеси пов'язані з реформами, які є дуже незвичними, а можливо – радикальними для пострадянської науки та практики виконання кримінальних покарань. Зазначені реформи обумовлені впливом глобалізаційних процесів на традиційні та «усталені» уявлення щодо ролі системи кримінальної юстиції в суспільстві та ідеологічне обґрунтування функціонування діяльності пенітенціарних установ. Через свою новизну (відповідні англійські законодавчі акти було прийнято у 2004 – 2007 рр.) ця проблематика не отримала свого висвітлення у вітчизняних наукових працях.

Варто визначити декілька факторів, які вплинули на суттєве, а іноді навіть радикальне реформування сучасної британської пенітенціарної системи. До них, зокрема, належать:

- 1) кардинальна зміна філософсько-ідеологічних засад управління пенітенціарною системою;
- 2) дуалізм в управлінні пенітенціарною системою: максимальна централізація на фоні максимального включення приватних акторів до сфери виконання покарань та подальшої приватизації пенітенціарної системи;
- 3) заміна «управління у сфері виконання покарань» «менеджментом у сфері виконання покарань»;
- 4) відокремлення «виробництва» виправних послуг від їх «розподілу»²⁶⁹.

У цьому підрозділі варто зробити певне термінологічне застереження. Ми використовуємо поняття «пенітенціарна система Англії та Уельсу», але термін «пенітенціарний» є нетиповим для британської пенології. Офіційними назвами двох британських пенітенціарних відомств є Її Величності В'язнична служба та Її Величності Служба пробації. Тому в цьому

²⁶⁷ Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.opsi.gov.uk/Acts/acts1991/ukpga_19910053_en_1

²⁶⁸ Див.: Митфорд, Дж. Вказ. твір. – С. 336-337.

²⁶⁹ Див.: Ягунов, Д. Пенітенціарна система Англії та Уельсу: перехід від виконання покарань до менеджменту в галузі виконання покарань / Д. Ягунов // Актуальні проблеми політики. – О., 2008. – С. 207-212.

дослідженні ми умовно використовуємо термін «пенітенціарна система» для позначення управлінських структур, діяльність яких пов'язана з виконанням покарань та проведенням соціальної роботи з правопорушниками.

У червні 2004 року за ініціативою лорда П. Картера, британського бізнесмена, було створено нову службу, назву якої можна перекласти як Національна служба з питань управління злочинцями (*National Offender Management Service* (NOMS) (далі – НСУЗ). Переклад назви цієї служби є авторським, тому може викликати певні зауваження як з боку мовознавців, так і юристів. Тому хотілося б підкреслити, що увага сфокусована не стільки на назві служби, скільки на її завданнях та функціональній спрямованості, які в будь-якому разі не можуть бути охарактеризовані за допомогою «традиційних» понять наук адміністративного, кримінального та кримінально-виконавчого права.

Отже, на прохання англійського уряду лорду Картеру було запропоновано знайти найкращий метод досягнення оптимального співвідношення між в'язничним населенням та ресурсами, що могли бути виділені на реалізацію політики зниження в'язничної популяції (нагадаємо, що за останні тридцять років кількість ув'язнених у цій країні зросла майже удвічі). Крім того, беручи до уваги, що в порівнянні з 1997 роком на 30 % виросли видатки на функціонування в'язничної системи і на 70 % – на функціонування служби пробачії, вимога економити кошти була надзвичайно актуальною та привабливою.

Лорд Картер запропонував здійснити три кроки:

- 1) запровадити так зване «наскрізне» управління кожним злочинцем (*end-to-end management*);
- 2) відокремити «управління» у сфері виконання покарань від «постачання виправних послуг»;
- 3) створити атмосферу максимальної конкуренції серед постачальників виправних послуг²⁷⁰.

В'язнична служба та Служба пробачії (до цього часу автономні відомства) стали інтегрованими частинами НСУЗ, яка, у свою чергу, стала окремим департаментом у підпорядкуванні Секретаря внутрішніх справ (у травні 2007 р. НСУЗ було передано до Мін'юсту). Обидві служби продовжують мати автономний статус, проте координація їхньої діяльності здійснюється з єдиного центру. Сьогодні В'язничну службу продовжує очолювати Генеральний директор, але останній став підзвітним Виконавчому директорові НСУЗ. Ця реформа була, серед всього іншого, обумовлена намаганням зменшити відстань між ув'язненням та альтернативними покараннями, а також зробити в'язничну службу та службу пробачії більш підзвітними.

Виконавчий директор НСУЗ отримав статус керівного менеджера, відповідального за діяльність публічних постачальників виправних послуг для місць ув'язнення та служб пробачії (а також інших агенцій, відповідальних за роботу з правопорушниками у громаді). Виконавчий директор НСУЗ також взяв на себе відповідальність за організацію найрезультативніших зв'язків серед усіх елементів системи кримінальної юстиції, інших публічних, громадських та приватних акторів. Була створена посада національного менеджера служби з питань управління злочинцями (NOM), підпорядкованого Виконавчому директорові, який є відповідальним за зниження злочинності в країні та є головним розпорядником відповідного бюджету. Іншим органом управління системою з питань стала Рада, до якої входять Генеральний директор В'язничної служби та Директор служби пробачії.

²⁷⁰ Див.: The Offender Management Bill Committee Stage Report. Research Paper 07/20, 26 February 2007.

Функціональна модель НСУЗ базується на двох опорах, якими є «впровадження» та «змагальність».

«Впровадження» передбачає відокремлення «управління злочинцями» від «постачання виправних послуг». Менеджер вирішує, які послуги потрібні злочинцеві, визначає пріоритети та укладає угоди із постачальниками (провайдерами).

«Змагальність» пов'язана з заохоченням постачальників виправних послуг демонструвати їхні наміри забезпечувати «найкращу цінність грошей платників податків»²⁷¹.

Відповідно до цих змін територія Англії було поділена на дев'ять регіонів, кожен з яких обслуговує відповідний регіональний офіс на чолі з регіональним менеджером (ROM). Для Уельсу ця посада визначена як Директор служби з питань управління злочинцями. Їхні обов'язки полягають у проведенні переговорів з широким спектром різних постачальників виправних послуг (державних, громадських та приватних) та спостереженні за дотриманнями останніми своїх зобов'язань відповідно до цих угод.

Важливим є те, що поняття «виправні послуги» включають як соціальні заходи, так і заходи, що мають суто каральний або охоронний характер.

Взагалі, виходячи з концептуальних засад цього реформування, завдання кожного регіонального менеджера полягає в підвищенні конкурентоспроможності різних постачальників виправних послуг та створенні середовища змагальності у сфері виконання кримінальних покарань. Кожний з регіональних менеджерів «повинен сприяти збільшенню кількості людей та організацій, які зможуть допомогти покарати, навчити та реабілітувати злочинців». Серед організацій, які можуть надавати виправні послуги, можуть бути як державні агенції, так і недержавні актори. У свою чергу, останніми можуть бути як громадські організації, що працюють без мети отримання прибутку, так і бізнес-корпорації.

Отже, реформа управління пенітенціарною системою Англії та Уельсу пов'язана, перш за все, з подальшою приватизацією традиційно публічної функції виконання покарань, хоч прибічники такої реформи не використовують термін «приватизація», віддаючи перевагу ідеї «підвищення якості виправних послуг завдяки створенню конкурентного середовища». Приватизація в'язниць є вже достатньо поширеним феноменом у Британії та світі, але тут йдеться про приватизацію пробації та, що є більш важливим, докорінну зміну загальних принципів управління пенітенціарною системою.

Як відзначив Державний секретар юстиції Ч. Кларк, «я задоволений створенням «живої змішаної економіки» в діяльності Національної служби з питань управління злочинцями. Ми вже побачили переваги конкуренції у сфері забезпечення в'язниць виправними послугами, де рівень діяльності публічних постачальників виправних послуг значно виріс завдяки конкуренції. Я хочу бачити такий самий стан речей при виконанні альтернативних покарань. Ось чому я пропоную законодавцеві наділити нас повноваженнями знаходити найкращих постачальників послуг для управління злочинцями в кожному регіоні й досягнення цілей ресоціалізації. Я наголошую, що тут не йдеться про «обрубання кутів», а лише про підвищення стандартів і забезпечення найефективнішого використання коштів»²⁷².

Сьогодні потреби жертв злочинів та злочинців забезпечуються вже не одним провайдером, а за допомогою більш ніж 1100 організацій, діяльність яких фінансується НСУЗ. До речі, станом на 2006 рік, 25 % видатків, що виділяються на НСУЗ, направляються приватним та громадським організаціям²⁷³.

²⁷¹ Restructuring Probation to Reduce Re-offending. – NOMS, 2005.

²⁷² Restructuring Probation to Reduce Re-offending. – National Offender Management Service, 2005.

²⁷³ Див.: Там само.

Наприклад, у Східному Мідлендзі (*East Midlands*) регіональний менеджер з питань управління злочинцями отримує виправні послуги (як реабілітаційні, так і охоронні) від десяти провайдерів:

- В'язнична Служба (15 державних в'язниць);
- корпорація SERCO;
- корпорація GS;
- чотири ради пробації (*Derbyshire, Lincolnshire, Northamptonshire and Nottinghamshire*);
- новостворений траст пробації (*Leicestershire and Rutland*);
- корпорація Clearsprings;
- корпорація G4S²⁷⁴.

Щодо мети діяльності нової служби, то передусім варто відзначити, що ця мета дуже мало пов'язана з реабілітацією злочинців. Взагалі, сьогодні говорити про кризу «реабілітаційного ідеалу» не є «модним». Реабілітація як мета функціонування пенітенціарних установ зникла ще у 1980-х роках, трансформувавшись у певний «благородний», але все ж таки «задній план» кримінально-виконавчої діяльності. Мета функціонування в'язниць та служб пробації еволюціонувала від «реабілітації» до «управління ресурсами з метою економії коштів», а в подальшому – до «найдешевшого забезпечення безпеки суспільства». НСУЗ не є винятком, і діяльність цієї служби полягає, передусім, у «захисті суспільства». Робота менеджерів пов'язана не з наданням соціальних послуг у класичному вигляді, а в оцінці ризику вчинення рецидивних злочинів.

У результаті цих реформ служба пробації втратила монопольний статус головного гравця на арені виконання альтернативних покарань та надання соціальних послуг злочинцям. Головна ідея організаційних та ідеологічних змін, що передбачалися реформою, полягала в тому, щоб «відібрати» монопольні повноваження щодо надання соціальних послуг за судженням від Рад пробації та надати ці повноваження регіональним менеджерам з питань управління злочинцями, які б обирали постачальників цих послуг серед різних провайдерів у конкурентному ринковому середовищі²⁷⁵.

Із самого початку законопроект про управління злочинцями не міг не викликати хвилю критики. Зазначалося, що він є найбільш нелогічним законопроектом з питань кримінальної юстиції, що будь-коли подавався на розгляд парламенту, та підриває основи соціальної роботи з правопорушниками. Служби пробації розгорнули кампанію «Врятуйте пробацію від законопроекту». Його противники зазначали, що законопроект підриває публічну основу діяльності служби пробації та знищує її підзвітність громаді шляхом заміни рад пробації на непрозорі та комерційно орієнтовані трасти пробації²⁷⁶. Крім того, представники Служби пробації звинуватили реформаторів у тому, що запропонована «змагальність» є нічим іншим, як тотальною приватизацією, з чим, чесно кажучи, важко не погодитися.

У свою чергу, аргументація НСУЗ базувалася на припущенні, що ця критика є наслідком неповного розуміння запропонованих реформ. Пояснювалося, що уряд суттєво збільшив кількість офіцерів пробації за останні роки, тому ця реформа не мала за мету «продати

²⁷⁴ Див.: Consultation on proposed NOMS Regional Commissioning Priorities 2008-9 (*East Midlands*). – NOMS, September 2007.

²⁷⁵ Див.: Working with probation to protect the public and reduce re-offending. Summary of responses to Restructuring Probation to Reduce Re-offending. – NOMS, 2006.

²⁷⁶ Див.: On Probation. UNISON's Newsletter, Spring 2007, Issue 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unison.org.uk

службу пробації зі знижкою». Дійсно, кількість офіцерів пробації за період 1997 – 2006 роках збільшена з 16 тис. до 21 тис.

Саме такі тенденції характеризують сучасну пенітенціарну систему Англії та Уельсу. Можна констатувати, що внаслідок цих змін було надано додаткові імпульси щодо трансформації основоположних засад організації пенітенціарних систем в Англії та Уельсі (а також у багатьох сучасних західних країнах): від публічного адміністрування до «змішаного» менеджменту. Звичайно, у рамках одного підрозділу цього видання неможливо розкрити це питання повністю, у чому ми вбачаємо перспективу подальших наукових розвідок. Але вважаємо, що ці моменти необхідно взяти до уваги при вивченні зарубіжного досвіду пенітенціарного управління, здійсненні подальших кроків у сфері пенітенціарної реформи та створенні української моделі служби пробації.

Деякі висновки

Отже, в епоху глобалізації в'язниця набуває нового «обличчя». Але проблема полягає в тому, що природа держави в умовах глобалізації та значення державного суверенітету ще не досліджена достатньою мірою. Ніхто ще не робив обґрунтованих прогнозів щодо того, наскільки держава може бути «звільнена» від своїх традиційних атрибутів, які більш впливові гравці на міжнародній арені «розглядають» як «зайві» та «застарілі».

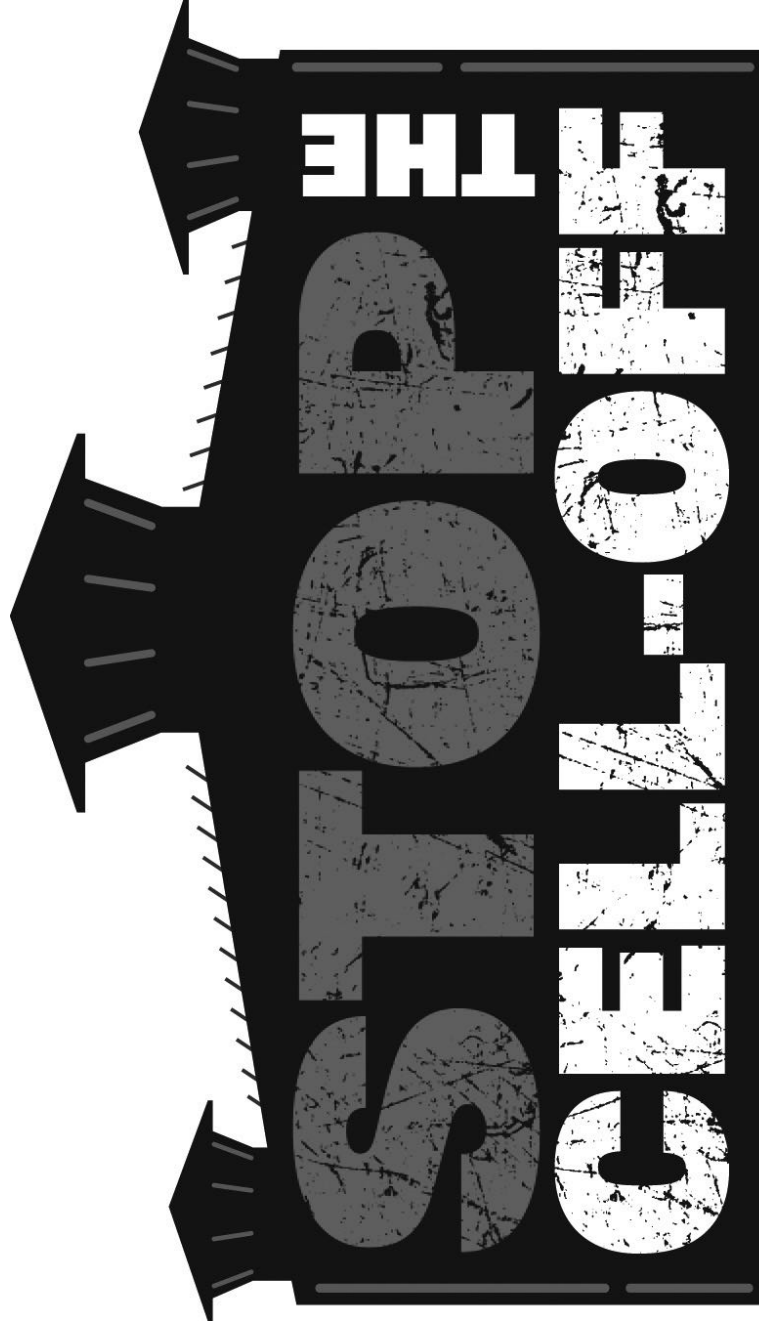
Щодо в'язниці, то впливи глобалізації на неї та особливості формування сучасних пенальних політик є ще більш неясними. Ця проблема є одночасно філософською, юридичною, економічною та етичною. Удавання до детальнішого аналізу впливу глобалізації на пенітенціарну політику, сутність в'язниці, межі в'язничної приватизації та поширення альтернативних санкцій потребують більш детального розгляду крізь призми відповідних знань, у чому ми вбачаємо перспективу подальших наукових розвідок.

Проблема впливу глобалізації на в'язницю полягає в тому, що остання стає дедалі більше *нелегітимною* як для самих ув'язнених, так і для виправного персоналу, виходячи з історично обумовлених поглядів на злочин, покарання та установи для його виконання²⁷⁷. Те саме можна сказати і про суспільство в цілому.

На жаль, це є характерним і для нашої держави. Говорити про виключно пунітивне мислення українського суспільства дуже й дуже важко, але всі висновки щодо майбутнього вітчизняної пенітенціарної системи не можуть обговорюватися без удавання до проблеми відриву формально проголошених цілей кримінального покарання від реалій функціонування в'язниці. Іншими словами, на увагу заслуговує «в'язниця – не юридична інституція», а «в'язниця – соціальний феномен», якому притаманні не тільки правові, але й моральні цінності.

²⁷⁷ Див.: Ягунов, Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування / Д. В. Ягунов. – 2-е вид., перероб. та доп. – О. ; Черкаси, 2008. – С. 291.

NO PRISON\$ FOR PROFIT\$

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ВСТУП	5
Розділ 1	
В'ЯЗНИЦЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ТА ПУБЛІЧНА АГЕНЦІЯ.....	7
Розділ 2	
ІСТОРІЯ В'ЯЗНИЦІ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ТА ПУБЛІЧНОЇ АГЕНЦІЇ... 	16
Розділ 3	
В'ЯЗНИЧНА АРХІТЕКТУРА.....	24
Розділ 4	
ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ В'ЯЗНИЦІ	32
Розділ 5	
ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНИМИ СИСТЕМАМИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	57
Розділ 6	
ДЕРЖАВНА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА СЛУЖБА УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	62
Розділ 7	
ВІДОМЧА НАЛЕЖНІСТЬ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	66
Розділ 8	
ПРОБЛЕМА ВІДОМЧОГО ПІДПОРЯДКУВАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	72
Розділ 9	
В'ЯЗНИЧНА СТАТИСТИКА: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ФАКТИ	82
Розділ 10	
СОЦІОЛОГІЯ В'ЯЗНИЦІ	97
Розділ 11	
РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ ЗЛОЧИНЦІВ: КОНЦЕПЦІЇ ТА РЕАЛІЇ.....	118
Розділ 12	
СЛУЖБА ПРОБАЦІЇ У СТРУКТУРІ СУЧАСНИХ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ СИСТЕМ. 	126
Розділ 13	
АЛЬТЕРНАТИВНІ САНКЦІЇ: ПАНАЦЕЯ ЧИ МІФ?	134

Розділ 14

**СТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ СИСТЕМИ ПРОБАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНОГО СВІТОВОГО ДОСВІДУ 142**

Розділ 15

ПРАЦЯ УВ'ЯЗНЕНИХ: ПРАВОВІ, СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ 147

Розділ 16

В'ЯЗНИЧНА ПРИВАТИЗАЦІЯ: ЧИ МОЖНА ПРОДАВАТИ ПОКАРАННЯ 153

Розділ 17

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ПЕНАЛЬНУ ПОЛІТИКУ СУЧАСНИХ КРАЇН..... 159

Науково-практичне видання

Ягунов Дмитро Вікторович

СУЧАСНА ПЕНОЛОГІЯ
альтернативний курс

www.dmytro-yagunov.at.ua

Коректор
Верстка, обкладинка

Черкасова Л.С.
Вітвицька В.Г.

Здано до набору 28.09.2010. Підписано до друку 25.10.2010.
Формат 70x100/16. Обл.-вид.арк. 14,09. Ум.-друк. арк. 14,19. Папір офсетний. Друк офсетний. Зам. № 1010-09.
Тираж 300 прим. Ціна договірна.

Видано у ПП «Фенікс»
(Свідоцтво ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25. Тел. 8(048) 7777-591.
e-mail: maritimebooks@yandex.ru
www.law-books.od.ua

Віддруковано з готового оригінал-макету: СПД Карпенков О.І.
(Свідоцтво ОД № 21 від 20.01.2003 р.)
e-mail: odessaihp@breezein.net

Printed in Ukraine